

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**ЧАСОПИС
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ**

ВИПУСК 3

Ніжин – 2011

УДК 93(082)
ББК 63.3я43
Ч - 24

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 2 від 06.10.2011 р.

Редакційна колегія:

кандидат історичних наук, доцент **Мицик Л. М.** ;
кандидат історичних наук, доцент **Страшко Є. М.** ;
кандидат історичних наук, старший викладач **Кривобок О. В.** ;
кандидат філософських наук, доцент **Кушерець Т. В.** ;
кандидат історичних наук, доцент **Желіба О. В.**

Відповідальний редактор:

кандидат історичних наук, старший викладач **Кривобок О. П.**

Ч - 24 Часопис наукових праць викладачів та студентів історико-
юридичного факультету. – Вип. 3 / [відп. ред. Кривобок О. П.]. –
Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 204 с.

*До збірника включено наукові праці викладачів кафедр всесвітньої
історії та історії України Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя з широкого кола питань розвитку історичного процесу
від найдавніших часів до сьогодення.*

УДК 93(082)
ББК 63.3я43

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність
фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей
відповідають автори публікацій.

ЗМІСТ

Бучин А.П. К вопросу о Ноззо-ноэстетической корреляции Э.Гуссерля и феноменология мышления А.Лосева.....	5
Баранова Н.М. Феноменологічний підхід до вивчення етико-естетичних проблем.....	11
Бойко О.Д., Буравченко А.О. Політична боротьба в українському русі у 1919 році.....	18
Бровко А.Г. Судовий устрій та правовідносини на Запорізькій Січі.....	33
Бучин А.П. Проблема условий и причин возникновения философия.....	40
Гончарова І.М. Ерос і Логос в негативній діалектиці Г.Маркузе.....	47
Ларченко М.О. Роль сім'ї та суспільства в подоланні молодіжних девіацій.....	50
Сич М.М. Творчість і споживацтво в реаліях українського суспільства.....	56
Городецька І.А. Адміністративні правопорушення у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог земельного законодавства (аналіз проблемних питань).....	72
Дудка Р.А. Дмитрій Ростовський: святитель, просвітник, педагог. .	78
Сич М.М. Проблема потреби в творчості: аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень.....	89
Дудченко О.С. Принцип колегіальності в управлінні народного комісаріату освіти УСРР у першій половині ХХ століття.....	103
Желіба О.В. Іконографія герба військазапорізького "Козак з самопалом".....	113
Кириленко С.О. Політико-ідеологічні передумови зміни концепції походження Русі в радянській історичній науці кінця 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.....	121
Семенова М.В. Інфраструктура культурної сфери Чернігівщини у 90-ті рр. ХХ ст.: проблема функціонування.....	127
Мицик Л.М. Про деякі проблеми формування інноваційного освітнього середовища в умовах Європейської інтеграції вищої освіти України.....	131
Страшко Є.М., Бородавка Н. Порівняльний аналіз діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства при Інституті кн.Безбородька та Харківського історико-філологічного товариства при імператорському університеті.....	138
Страшко Є.М., Рослий Д.М. "Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка" як історичне джерело.....	144

Страшко Є.М., Ребенок В.В. Історіографічні концепти московського походу гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного: дискусійний дискурс.....	153
Полулях В.В. Проблемні питання надання правової допомоги при розгляді справ про адміністративні правопорушення.....	162
Баранова Н.М. Осмислення духовності українського народу: естетичний аспект аналізу проблеми.....	166
Гончарова І.М. Метафизические размышление о прекрасном.....	173
Кушерець Т.В. Феноменологія Е.Гуссерля: відкриття науки без об'єкта.....	180
Крупенко О.В., Микитуха Р.Ю. Дискусійні питання українського та російського декабристознавства на сучасному етапі.....	186
Конончук І.М. Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20–30-х рр. ХХ ст.....	192
Миколюк В.В. Проблема периодизации истории философии в отечественной академической философии конца XIX века.....	198

К ВОПРОСУ О НОЭЗО-НОЭМАТИЧЕСКОЙ КОРРЕЛЯЦИИ Э.ГУССЕРЛЯ И ФЕНОМЕНОЛОГИЯ МЫШЛЕНИЯ А.ЛОСЕВА

Бучин О.П.

У статті досліджується роль засновників феноменології та філософії імені у створенні теорії свідомості.

Ключові слова: знак, значення, смисл, ноеза, ноема, епістеме, докса, теорія, фонема, семема, етимон, морфема, синтагма, поїема, свідомість.

Эдмунд Гуссерль (1859–1938) и Алексей Лосев (1893–1988) весьма известные философы, но с позиций философского компаративизма – мало исследованные. В данной статье предпринимается попытка сравнения двух феноменологий, а также показана роль основателей феноменологии и философии имени в создании теории сознания.

Так исторически сложилось, что концепция немецко-австрийского философа Морица Шлика (1882–1936) во время появления феноменологии стала более популярной, чем концепция Э.Гуссерля. М. Шлик предложил теорию именованя. Любой знак – это нечто представляющее другое нечто. Согласно теории именованя, если знак имеет реальную представленность в действительности, то это означает, что у знака есть значение. Если же знак не имеет реальной представленности, то значение попросту отсутствует. Например, если мы произнесем имя "лошадь Пржевальского", то есть реальные лошади, которые носят это имя. Но, если мы скажем "конотопская ведьма", то значение реально будет найти проблематично. То есть, можно, конечно, некую особу из города Конотоп назвать "ведьмой", то это скорее из области сказок или фольклора, нежели действительности. Независимо от наличия или отсутствия значения мы имеем дело со смыслами. Именно эту особенность хотел подчеркнуть Гуссерль, предлагая, во-первых, осуществить феноменологическую редукцию, а во-вторых, – осуществлять ноэзо-ноэматическую корреляцию.

Решая задачу отношения человека к знаниям, Гуссерль сталкивается с чрезвычайно сложной задачей: как различить знания и мнения? Древние греки тоже ставили эту задачу. Даже терминология сохранилась. Для обозначения достоверных знаний, греки использовали слово "эпистеме", а для обозначения мнения слово "докса". Производным от "эпистеме" является термин "эпистемология", что в современной философии означает "философия науки". Производным от "докса" является "парадокс", с которым "дружит" гений ("О, сколько нам открытий чудных готовит Просвещенья дух, и опыт – сын ошибок трудных, и гений – парадоксов друг" А.С.Пушкин). Иначе говоря, гениальность лежит за пределами мнения. Вероятно, поэтому

своей главной задачей Гуссерль считал поиск достоверных основ познания. Нужно подчеркнуть: не знания, а именно **процесса** получения знания, по-знания. А результат такого познания – достоверное знание (Истина) является необходимой и безусловной для всех. Мнение всегда субъективно. В доксе всегда ощущается психологический привкус. Мнения всегда относительны. Гуссерль и призывает избавиться от субъективизма, психологизма, релятивизма, рационализма и эмпиризма. Рационалисты (кантианцы и др.) считают, что достоверным основанием познания является "рацио" или "логос" (слово) и на основании оперирования понятиями (представлениями, которые выражены словами) человек, якобы способен познать действительность. Эмпирики (позитивисты и др.) призывают бежать от рациональных спекуляций и создавать фундамент науки на основе опыта, чувственных данных.

Следует помнить и про "интерес", которым пропитано любое мнение. Гуссерль призывает к незаинтересованному, теоретическому познанию. Ученик и в определенном смысле – продолжатель дела Гуссерля – Мартин Хайдеггер (1889–1976) напомнил современникам про истинный смысл термина "теория". Греки говорили про особый тип познания, который можно коротко обозначить как "оральное". Дело в том, что в термине "теория" два корня: "те" и "ор". Производным от термина "те" является термин "театр" (демонстрации действительностью самой себя, а не только созданное людьми театральное действие). Производным от термина "ор" является термин "оратор", т.е. человек, который умеет говорить. Недаром Платон (427–347) представителям современного ему эмпиризма (киникам) неоднократно говорил: "Для того, чтобы увидеть стол – у тебя есть глаза, но чтобы увидеть "стольность" – у тебя нет разума". Человек, претендующий быть "разумным", должен научиться видеть мир "орально", "вербально", "теоретически", "философски". Только ориентация на теорию делает мировоззрение философским и позволяет увидеть мир в некоем универсальном горизонте и даже попытаться раскрыть тайны мира. Но, если поставить задачу познания мира в абсолюте, то такая концепция найдет много критиков. То же самое касается "последних" оснований науки. Поэтому так поставленная задача Гуссерлем тоже подвергнута критике, хотя само стремление к абсолютному и стремление избежать релятивизма весьма привлекательно. Ход мысли Гуссерля был парадоксальным и весьма удивил его современников, так как они привыкли решать вопрос соответствия знаний действительности в пределах дилеммы идеализма и материализма. Гуссерль предложил вопрос о действительности или недействительности вынести за скобки и предложил говорить о собственной, внутренней (имманентной) предметности сознания, в которой отсутствуют психологические напластования. Собственно говоря, тот, кто по совету Хайдеггера прислушается к языку, которым

пользуется – сможет многое открыть для себя. Человек мыслящий – это человек владеющий смыслами знаковых структур и способный по этим смыслам двигаться. Но смысл не дается сам по себе и потому необходима ноэзо-ноэзматическая корреляция. Гуссерль использовал мысль Декарта (1596–1650) про аподиктический (необходимый) характер сознания. Иной, случайный, характер сознания порождал бы только непонимание. Аподиктичность же является основой взаимопонимания. Сознание в буквальном смысле направлено (так называемая "интенциональность" сознания) на смыслы. И если у Шлика, а со временем и у Хайдеггера это были смыслы знаковых структур, то у Гуссерля смыслы сами по себе и составляют имманентную предметность сознания. В качестве необходимой основы познания и знания Гуссерль предложил идеальные сущности (ейдосы по Платону). Платон считал, что душа бессмертна и во время перерождения происходит практически полная амнезия (забывание). Душа знает все, но для того, чтобы вернуть забытое знание (идеи), душе необходимы ейдосы – идеальные обобщения опыта. Опыт возникает из взаимодействия с внешним миром, но это опыт взаимодействия конкретных людей, а Гуссерль говорит об общечеловеческом феномене сознания. Такое сознание находит в самом себе источники достоверности, сознание имеет очевидные идеи. Гуссерль призывает перейти от трансцендентного (внешнего) к имманентному (внутреннему) познанию и преодолеть метабазис рассуждений, когда трансцендентное рассматривается как непосредственная данность и сравнивается со знаниями (соответствие знаний действительности – это классическая теория истины Платона и Аристотеля). Но переход от одного базиса (материального) к другому (идеальному) неправомерен. Сравнить можно материальное с материальным или мысль с мыслью. Потому Гуссерль вводит феноменологическую редукцию: "существование трансценденций, верю я в него или нет, меня ничем не касается, не здесь судить о нем, оно совершенно вне игры" (1, 215). Вопреки материалистической теории сознания как теории отражения, Гуссерль разрабатывает **теорию переживания**. Переживания называются ноэзами, а идеальный инвариант (смысловой инвариант) этих переживаний – ноэмами, а процесс познания как корреляцию, взаимодействие ноэзы и ноэмы. Человеку не дано в опыте увидеть, например, дом весь целиком, но то, что человек видит дом (смысловой инвариант имманентно присутствует в сознании) – не вызывает сомнений. Обращает на себя внимание попытка осуществить подмену терминологии. Представители эмпиризма назвали бы переживания опытом. Но задача борьбы с эмпиризмом (и рационализмом) заставляет менять терминологию. Оригинально, но не более. Не удивительно, что труды "Венского кружка" (М.Шлик и другие) были столь популярными. Ведь им удалось преодолеть метабазис иным путём. Зачем игнорировать очевидное и выносить его за скобки? Ведь можно

опираться на теорию именования, обозначения. Да и роль слова в познании будет понятна. Потому весьма интересной представляется "Философия имени" Алексея Лосева.

"Имя есть прежде всего звук, – пишет А.Лосев (2, 36). Задайте себе вопрос: а мышление озвученное (внутренний или внешний голос) это что? "... сущность имени ничего общего не имеет со звуком..." (2, 36). Это значит что один и тот же смысл передается разными (национальными) звуками и разные смыслы может нести один и тот же членораздельный звук, издаваемый человеческим голосом. Звук – только оболочка, **фонема** имени.

"Всякое имя нечто значит; и звуки, входящие в состав его фонемы, нечто означают" (2, 37). Как видим, упомянутый ранее подход, что знак может и не иметь значения заменяется подходом, когда "всякое имя нечто значит". Если применить феноменологическую редукцию, то не будет разницы между реальным и виртуальным мирами. В таком случае может значения поделить на реальные и виртуальные? Например, имя "дельфин" носит реальное животное, а имя "кентавр" носит виртуальное. Значения звуков – буквы – ничем не отличаются от виртуального, конвенционального значения "кентавра". Более того есть разные шрифты для обозначения звуков как звуков. А значения фонемы тоже исторически возникают и есть результат конвенции (соглашения) между людьми. Зависит значение фонемы и от контекста ее употребления. Возникает правомерный вопрос: смысл предшествует формированию значения фонемы или значение фонемы формирует смысл? Лосев сравнивает два слова "стол" и "стул". Получается, что значение фонемы формирует смысл. Но фонемы на других языках звучат совсем иначе (англ. "table" и "chair"), а смысл передают один и тот же. Иногда смысл вообще удастся передать незвуковыми средствами. Выходит, что изначально смысл действительно имманентен и имеет внешнюю зависимость от способов его выражения. Лосев называет "сферу слова, которая обладает характером значения, значимости" (2, 38) **семемой**. Заметьте, слово обладает не характером **смысла**, а характером **значения**. Семема наделяет фонему особыми значениями, которые вытекают не из самой фонемы, а из этимона, "корня" слова. Етим-ный момент очень важен для слова. Мы уже увидели на примере слова "теория" насколько важна этимология слова. "Этимо – начало и действительно "корень", если хотите. Но жизнь только тогда и совершается, когда этимон начинает варьировать в своих значениях" (2, 38). Варьирование значение проявляет морфематические моменты в слове. Когда Аристотель (384–322) говорил о "гиле" и "морфе", то гиле (материя) без морфе (формы) была лишь потенцией, а интенциональность, про которую Гуссерль говорит только как интенциональность сознания, оказывается есть ничто иное как морфематический момент самой действительности. Иными словами, если бы не было

формообразований в действительности, то не было бы и морфем в языке. И еще: если бы не было связанности моментов действительности в содержательное единство потенциалов (возможностей), то не было бы и *связанности одного слова с другим*. "Слово усложняется, насыщается массой новых жизненных оттенков, приобретает ту жизненность, ради которой оно и существует на свете. Так, в фразе "Киев стоит на Днепре" каждое слово имеет не только *этимный или морфематический слой в своей семеме*. "Киев" здесь не только "именительный падеж", но и "подлежащее"; "стоит" здесь не только "3-е лицо наст. вр.", но и "сказуемое"; и т.д." (2, 39). С логической точки зрения фраза "Киев стоит на Днепре" – это суждение, в котором есть понятие о предмете мысли – субъект (слово "Киев") и есть понятие о свойстве предмет мысли – предикат "то, что стоит на Днепре". То есть мы имеем дело не просто с процессом членораздельной человеческой речи, а имеем дело с мышлением, с владением смыслами знаковых структур. Но очевидно, что смыслы появляются в определенных сочетаниях слов. "... Каждое слово, входящее в состав данного предложения, несет на себе смысловую энергию всего предложения, и тогда кроме **этимона** и **морфемы** признавать в нем еще особый смысловой пласт; или каждое слово имеет значение само по себе, во фразе ровно такое же, как и вне фразы, и – тогда нет нужды в фиксации в нем отдельного смыслового слоя, но тогда непонятно, как из отдельных слов может составиться цельное предложение" (2, 39). Смысловую связь отдельного слова с другими словами и целым высказыванием Лосев называет **синтагмой** слова или *синтагматическим слоем в семеме*. Так как смысл слов изменяется в зависимости от способа расположения в предложении, рифмы и других приемов, то Лосев предлагает выделять *пойематический слой в семеме* или **пойему** слова.

Итак, моментами или слоями семемы есть: **этимный, морфематический, синтагматический и пойематический**. Все они имеют фонетический (внешне-словесный) характер. Что особенно важно "звук носит не-звуковое значение" (2, 40). Поэтому Лосев объединяет все слои семемы в один – символический. Слово "симболон" – греческого происхождения и означает "разрыв единства". Символы – это знаки особого рода. Они не имеют характера непосредственно представлять действительность. Представленность действительности может быть достигнута посредством установления смысловых информационных цепочек, через преодоление "разрыва". Лосев замечательным образом объясняет интенцию и потенцию слова. Заметьте, не просто провозглашает "интенциональность сознания", а показывает механизм, который и позволяет понять **феномен сознания как мышления вслух, через говорение, показывает орально-вербальный характер сознания**. "Первый симболон в семеме – индивидуальная картина значения слова

в его данном, индивидуальном, временном и случайном положении среди других слов и в его данном в сию минуту положении и состоянии. Второй симболон в семеме – есть общее значение слова, in potentia содержащее в себе все возможные и мыслимые отдельные значения этого слова в разнообразных и, может быть, бесчисленных, но по характеру своему все же вполне определенных моменты времени и места" (2, 41). Если от полного (второго) симболона отбросить все фонематические моменты, то мы получим нозматический пласт в имени, "то, что мыслится в слове, и это будет уже не символическая, но – нозматическая семема. В ней уже нет и следов фонемы" (2, 42). Нужно отдать должное "хирургическому" мастерству А.Ф.Лосева, который так постепенно подбирался к нозме. Насколько поверхностным, абстрактным оказывается вариант ноззо-нозматической корреляции. Да, есть переживания. Да, есть имманентные структуры сознания. Но что это за структуры, как они функционируют? Вот вопрос, на который, на наш взгляд, удалось ответить А.Ф.Лосеву.

"Чтобы перейти к слову как подлинной картине предмета, мы должны сначала взять его как чисто смысловую стихию, отбросивши фонему как необязательный и – в смысловом отношении – чисто случайный момент" (2, 46).

"Чистая нозма есть понимаемая предметность, понимание предметности, взятое как смысловой снимок с понимающих актов, необходимых для перенесения данного предмета в сферу понимания вообще" (2, 46).

Как видим, феноменологическая концепция Гуссерля нашла свое логическое продолжение в феноменологии мышления Лосева. Сущность мышления заключается в понимании, а сущность понимания в проникновении в смысл сказанного. Смысл сказанного еще с античных времен называется "лектой". Производным от "лекты" является термин "диалектика". Потому представляется весьма продуктивным исследование теоретико-познавательных проблем, проблем феноменологии (проблем сознания) и проблем форм мышления (понятий, категорий, суждений, умозаключений, определений и т.п.) через призму философии имени А.Ф.Лосева.

Литература

1. Гуссерль Э. Идея феноменологии. Ступени. 1991, №3.
2. Лосев А.Ф. Философия имени. Издательство Московского университета. 1990.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ

Баранова Н.М.

Статтю присвячено осмисленню значення феноменології в дослідженні етико-естетичних проблем. Автор наголошує на тому, що феноменологія виступає методологічним інструментарієм в системному перегляді всіх наук. В статті також підкреслюється, що феноменологічні ідеї справили значний вплив на розроблення досить важливих естетичних та етичних проблем.

Ключові слова: феноменологія, феноменологічний метод, феноменологічна позиція, феноменологічні ідеї, феноменологічний підхід.

Проблема "людського начала науки" є, у повному розумінні слова, знаменням часу. Усвідомлення загрози глобального науково-технічного освоєння світу стимулює пошук позанаукових загальнолюдських цінностей, які б могли виступити в якості універсальних регуляторів людської діяльності. Безперечно, що ядром, основним смислоутворюючим фактором в усі часи розвитку людства виступала філософія, яка на сучасному етапі намагається набути нової життєвої сили та дієвості.

Одним із головних змістовних моментів філософії сьогодення повинна стати її здатність до нового осмислення проблем, які пов'язані з гуманізацією знання, основна вимога якого полягає в тому, щоб розглядати світ не як такий, що існує сам по собі, а в його відношенні до людини.

Пошуки відповіді обумовили створення нової, дискриптивної філософії – феноменології, яка, з одного боку, виступає в якості гуманітарного знання, що описує емпіричне буття людини, а з іншого – універсальною філософією, що є методологічним інструментарієм для системного перегляду всіх наук [1].

Феноменологія в етико-естетичній сфері знань представлена такими відомими філософами як Е.Гуссерль, Р.Інгарден, М.Шелер, Н.Гартман, М.Мерло-Понті, М.Дюфрен та ін. Опираючись на загальнофілософські феноменологічні ідеї, вони справили значний вплив на розроблення естетичної проблематики: сконцентрували свою увагу на описі структур естетичної свідомості, на особливостях її спрямованості тощо. Це можна простежити звернувшись до їхнього творчого доробку.

Так, наприклад, французький мислитель М.Мерло-Понті в працях "Структура поведінки", "Феноменологія сприйняття", "Око та дух" вбачав своє завдання у виявленні та опису всезагальних і необхідних форм свідомості, його тілесного сприйняття. Захоплення еkleктичною філософією дало змогу французькому теоретикові помірковано поставитися до проблеми свідомості. На думку Мерло-Понті, свідомість, "побачена" кризь

час, перетворюється на спосіб експресії, прозоріння і "бачення" таємниць буття. Філософ наділяє свідомість ознаками Акту, Піклування, Страху тощо. Відповідно йому, саме живе психосоматичне "я" людини, її тіло в універсальних образах сприймає та організовує світ. М.Мерло-Понті критикує наукове мислення, організоване немов би "зверху", з боку деякого об'єкту чи відкритого зовнішнього закону. Необхідно, вважав він, щоб мислення об'єкту опустилося на ґрунт чуттєво сприйнятого та опрацьованого світу, яким він існує в нашому житті, для нашого тіла. Мерло-Понті погоджується з відомими словами Валері про те, що живописець, перш за все, "привносить своє тіло". Переносючи свою концепцію свідомості в царину художньо-естетичного відтворення світу філософ зауважує: "Художник перетворює світ у живопис, віддаючи натомість своє тіло. Щоб зрозуміти ці трансубстантивациї, потрібно відновити діюче й дійсне тіло – не шмат простору, не жменя функцій, а переплетення бачення й руху" [2].

Але, найбільш яскраве вираження естетично-феноменологічний аналіз отримав у працях (основною з яких є "Дослідження естетики") відомого представника польської естетичної думки Р. Інгардена. Беручи за основу ідею інтенційності, філософ створює концепцію "онтологічного плюралізму". Твір мистецтва він розглядає як інтенційність, тобто як об'єкт свідомості, поза будь-якими реальними взаємозв'язками. Інгарден аналізує передусім природу "чистого" буття, онтологію мистецького твору.

Важливе місце в естетичних поглядах польського теоретика посідає поняття "інтерпретація". Воно є підсумковим у досить тривалому процесі пізнання. Інгарден порушує питання про розбіжність між мистецькими творами та реальними життєвими фактами й явищами навколишньої дійсності, про які знає митець.

Об'єктом особливої уваги в теорії Інгардена є поняття "переживання", яке, на відміну від Шелера, носить суто естетичне навантаження. Філософ окреслює найважливіші особливості естетичного переживання. Він вважає, що воно не є миттєвим, а становить "складний процес, який має різні фази й своєрідний перебіг" [3]. Своєрідність, про яку пише Р.Інгарден, залежить від підготовленості реципієнта до сприйняття будь-якого реального предмета. Але спочатку цей процес відбувається на рівні звичайного чуттєвого споглядання, а вже потім починають формуватися "фази естетичного переживання". Якості (форма, колір, гармонія барв, ритм, мелодія тощо), що роблять людину небайдужою до предмета чи явища, викликають особливу, "попередню емоцію", яка сприяє процесу естетичного переживання. Від "попередньої емоції" до естетичного переживання, на думку Р.Інгардена, реципієнт проходить своєрідні "сходінки": стан збудження, бажання володіти предметом та здивування.

Безперечно, дослідження специфіки естетичного переживання займає в наукових доробках Інгардена особливе місце, але поряд із цим

авторський підхід позначився й на аналізі понять "естетичний предмет", "естетичний досвід", "форма естетичного досвіду" тощо.

В іншій своїй фундаментальній праці "Чого ми не знаємо про цінності" (1964) яскравий представник феноменологічної естетики Р.Інгарден розкриває ряд розрізень і вступних визначень, які можуть становити висхідні тези теорії цінностей; причому необхідно підкреслити, що його не цікавлять ідеальні цінності чи ідея цінностей (хоча він визнає можливість їх існування), а лише цінності, сконкретизовані в "особливих" індивідуальних предметах.

Ідучи за феноменологічною традицією, Інгарден розрізняє три типи цінностей: вітальні (в тому числі й утилітарні та цінності задоволення), культурні (в тому числі пізнавальні, естетичні, соціальні) й моральні. Основою цього та подальших поділів у рамках кожного члену поділу є якісна детермінація цінностей, які йому належать. Не зважаючи на те, як важко кожну із цих якостей сприйняти наочно та поняттєво описати (або хоча б назвати), власне матерія (а не формальний чинник, як того хотів Кант) вирішує специфіку цінності. Необхідно також прийняти до уваги той факт, що кожній цінності відповідає протилежна цінність, причому протилежністю позитивної цінності не є відсутність тієї ж, а лише якісно "позитивно" визначена негативна якість. Роман Інгарден застерігав щодо ототожнення цінностей з умовами, які повинні бути виконані, аби цінність змогла виникнути, вказуючи на те, що саме викриття даних умов можливе лише тоді, коли маємо інтуїтивний доступ до специфічної властивості якості, що досліджується. Так само помилковою є ідентифікація цінностей на основі позицій, переживань чи дій тих, хто їх сприймає (наприклад, естетичні цінності – це те, що мені подобається). Спочатку необхідно мати доступ до якостей цінності, які власне викликають до життя дану цінність, щоб потім мати змогу вказати на них. На думку Інгардена, надто загальним є твердження, що жодну цінність не можна поняттєво визначити. Це твердження було б правдивим лише тоді, коли б кожна цінність визначалася через абсолютно просту якість. Але, це не так тому, що в якостях цінностей проявляються різні видові й родові (несамостійні) матеріальні моменти, що впливають на класифікацію цінностей.

Р.Інгарден визначив також обсяг проблематики, яка пов'язана з об'єктивністю естетичних цінностей. Естетичні цінності, а особливо їх якості (краса, шляхетність, досконалість), ґрунтуються на певному доборі естетично ціннісних якостей (симетрія, ясність). Але, останні не пов'язані безпосередньо з твором мистецтва, хоча надбудовуються над певною групою естетично байдужих, пасивних властивостей, які безпосередньо належать до твору мистецтва. Розв'язання питання об'єктивності естетичних цінностей залежить від того, чи дійсно всі естетичні ціннісні якості виводяться (і, можливо, яким чином) із естетично байдужих властивостей і, чи знаходять у них достатню

підставу для свого існування. Не можна виключати ситуацію, що естетично ціннісні якості двосторонньо обґрунтовані як предметом (твір мистецтва), так і тим, хто його сприймає. У будь-якому випадку, ця проблема розв'язується стільки ж раз, скільки раз здійснюється вдала художня реалізація, в процесі якої, через відповідний добір естетично байдушних якостей, художник втілює естетично ціннісні якості та естетичні цінності.

Правда, на переконання Інгардена, це підтримує об'єктивістську концепцію естетично ціннісних якостей, але не може замінити систематичних досліджень. Те саме відбувається з об'єктивністю естетичних цінностей. Для того, щоб їх обґрунтувати також потрібно знайти необхідні зв'язки між окремими естетичними цінностями (або якостями цінностей) і різними групами естетично ціннісних якостей. Обсяг цих зв'язків (або ж їх відсутність) визначає ступінь об'єктивності або суб'єктивності естетичних цінностей (або їх якостей), а те, що проблема є вкрай складною і заплутаною, свідчить факт реалізації тих самих естетичних цінностей в межах різних епох і стилів в історії мистецтва.

Р.Інгарден пропонує нам також звернути увагу й на такі моральні якості як святість, грізність, піднесення, підлість, екзальтованість тощо, бо вони становлять кульмінацію людського життя та сталий об'єкт його туги або приводять до глибокого занепаду та сповнюють тривогою. Тим чи іншим чином, моменти виникнення даних якостей – це одночасно поворотні моменти в житті людини. Хоча ці якості за своєю природою таємничі, тобто такі, що не піддаються раціональному аналізу, однак можна стверджувати, що одночасно зі своїм виникненням вони вже несуть на собі відбиток цінності (позитивної або негативної). Їх носіями не є ні речі, ні психічні стани, а міжлюдські явища або життєві ситуації. Разом із цими якостями або всупереч їм "відкривається нам "глибинний сенс" життя та буття взагалі, більше того, – сам той зазвичай прихований "сенс" власне вони й конституюють" [4]. І далі: "бо відкривається в них не лише те, що в інших умовах для нас закрите і таємниче (...), але вони самі є тим, що лежить біля джерел буття і становить одну з його іпостасей" [5]. Дані якості ми не в силах викликати за бажанням. Вони виникають у найнесподіваніші моменти і падають тією на подальше життя або ж повністю його пояснюють.

Варто згадати знамениті слова Інгардена, де він висловлює думку про те, що туга людини за спогляданням вищезгаданих якостей є "з одного боку, остаточним джерелом філософського пізнання і прагненням до отримання пізнання, з іншого ж боку – джерелом художньої творчості і насолоди мистецтвом, а отже двох наших актів і дій, абсолютно різних між собою, але в результаті направлених до однієї й тієї ж мети. Загалом мистецтво може дати нам як би в мініатюрі та лише в далекому відблиску те, чого не можемо, строго кажучи, досягнути в щоденному реальному житті..." [6].

Але, як ми вже помітили, всі естетичні проблеми, так чи інакше, в більшій чи меншій мірі, тісно пов'язані з емоційно наповненим моральнісним життям людини, оскільки генеалогія феноменології сходить до філософії духу. Духовне життя мислиться в ній як антропологічна константа. Головне в людині – не стільки життя, скільки переживання. Саме тому "останній класик" німецької філософії, засновник феноменологічної школи Е.Гуссерль мав на меті дослідити структури феноменів "чистої свідомості" шляхом феноменологічної редукції /"епохе"/, тобто поетапного очищення пізнання від натуралістично-предметних, психологічних і соціально-історичних характеристик. Іншими словами, прагнув до очищення свідомості, до максимального відокремлення сфери переживань, яка потім повинна бути досліджена з точки зору її внутрішньої структури: він прямо говорить про феноменологію як теорію логічних переживань. Мова йде про те, щоб це приховане, таке, що самостійно мислиться життя "ухопити" за допомогою рефлексії та зафіксувати в точних дескриптивних поняттях. У феноменології здійснюється характерна процедура: часткові властивості свідомості укорінюються в ту саму структуру буття і, завдяки цьому, возводяться також у ранг універсальних властивостей свідомості. Потім характеристики феноменологічної свідомості перетворюються на онтологічні властивості, властивості самого буття. Феноменологія в усіх своїх різновидах обов'язково претендує на такого роду перевтілення.

Гуссерль піддав критиці традиційний філософський об'єктивізм, в якому ігнорувалася роль людини як першоджерела смислових значень світу, тобто суб'єктивний та активний бік пізнання, внутрішній досвід та духовно конститутивна діяльність. Впровадивши поняття "інтенціональне життя", Гуссерль за допомогою феноменологічного методу здійснює своєрідну реформу до "трансцендентально-інтенціонального" у свідомості, яка виступає первинно-фундаментальною основою та фактом утворення світу. Людина постає як центр, а звернення до предметів у їх ставленні до суб'єкта дає право вважати їх "інтенціональними предметами".

На ці онтологічні установки Е.Гуссерля, який вважав можливим безпосереднє, інтуїтивне осягнення сутності речей і явищ, опирався й М.Шелер ("Формалізм в етиці і матеріальна етика цінностей"). Але він зосереджував свою увагу не стільки на описі "логічних сутностей" (смиислового значення феноменів "ідеальної інтуїції"), скільки на проблемі цінностей. Для Шелера феноменологічні сентенції послужили можливістю дослідити спонтанні спрямування особистості до цінностей як таких, що, з одного боку, мають апіорні емоційні передумови, а з другого, самі виступають іманентними умовами пізнавальної, релігійної, моральної орієнтації людини.

Звернення до такої праці як "До феноменології та теорії почуття симпатії та про любов і ненависть" (пізніше стала виходити в світ під

назвою "Сутність і форми симпатії"), розкриває перед нами нового, маловідомого Шелера, який запропонував оригінальні ідеї в рамках етичних проблем. Ця праця є яскравим прикладом можливостей феноменологічної теорії, яка спочатку застосовувалася Е.Гуссерлем для аналізу інтелектуальних актів свідомості, а потім була застосована Шелером для розкриття трансцендентально-метафізичного змісту емоційних, вольових, ціннісних феноменів свідомості. Нажаль, дана праця не отримала справжнього визнання, не була переведена хоча б на російську мову, але все ж являє собою велику цінність для етики, філософської антропології.

Предметом особливої уваги М.Шелера на одному з етапів його творчої еволюції стає феномен співчуття, результати дослідження якого представлені в праці "Сутність і форми симпатії". Відомо, що перш ніж приступити до детального аналізу даного феномена, потрібно визначити методологію, за допомогою якої ця операція буде виконана найбільш ефективно, й можна буде говорити про справжнє проникнення в його сутність. Раніше розгляд феномена співчуття, співстраждання опирався на метафізичні уявлення мислителів, проте поява феноменології похитнула до того стійкі погляди щодо вивчення та оцінки окремих проявів емоційно наповненого моральнісного життя людини.

На думку Шелера, феноменологія є найбільш вдалим способом розгляду такого явища духовного життя, як співчуття. Він вважає, що "феноменологія – це не назва якоїсь нової науки й не інше найменування філософії, а назва такої настанови духовного споглядання, за допомогою якої можна побачити або "ухопити" в переживанні щось таке, що залишається прихованим поза нею: а саме "факти" особливого виду" [7]. Побудова феноменологічної теорії дозволяє Шелеру в першу чергу обґрунтувати "чисте" співчуття, його морально-ціннісний смисл, відкрити істинний зміст людських переживань.

Шелер піддає критиці так звані метафізичні теорії, найвідомішою з яких є теорія Шопенгауера, яка стверджує, що в співчутті розкривається множинність "я", що лежить в основі єдності буття. Для Шопенгауера позитивну цінність має не сама функція співстраждання, а те страждання, яке воно носить у собі. У нього співстраждання набуває позитивну цінність як вид страждання та як форма представленого страждання в цілому. На думку Шелера, цим він ставить себе в становище подвійного протиріччя не тільки у відношенні філософсько правильної оцінки моральної цінності, але й у відношенні здорового людського глузду. Його оцінка цінності співстраждання базується на функції страждання як такого, для якого хвороба, бідність – тільки привід; не в знаках любові й не в допомозі, які приносить співстраждання; і не зменшення, а збільшення страждання як зміцнення складає його моральну цінність.

М.Шелер вважає, що феноменологія – це те, що повинно розкрити істинне підґрунтя суцього. Він розглядав феноменологію в якості

установки, що дозволяє в акті духовного споглядання переживання побачити те, що поза нею залишилося б прихованим. Цим прихованим від звичайного пізнання виявляється саме буття, що передбачається в якості предмета. Справа в тому, що пізнавальний інструментарій символізує його, наділяє значенням, приписує йому цілий ряд властивостей ("реальність", "об'єктивність", "закономірність" тощо), які здаються нам природними. Така вербалізація та інтерпретація призводять до викривлення буття. Феноменологія ж відкриває буття в актах духовного переживання й при цьому не передбачає, що воно існує до "схоплення", а потім сприймається свідомістю.

Звернення до феноменологічної позиції М.Шелера дає можливість критично подивитися на історико-філософську традицію дослідження феномена співчуття та виокремити справжній його зміст, який несе в собі позитивну моральнісну цінність. Це дозволить переглянути деякі моральні засади сучасного суспільства з метою зробити ще один крок на шляху гуманізації людських взаємовідносин.

Цікавою та актуальною є також думка Шелера щодо плідності синтезу східної та західної моральних традицій та культури в цілому. Захід, на його думку, досяг величезних успіхів у галузі технічних знань, а Схід відзначився у "знанні культури", тобто у сфері духовної "дисципліни". А тому, синтезувати їх можна, поставивши технічне знання на службу вищим духовним і релігійним цілям.

Близьку позицію щодо розуміння змісту та сутності моралі висловлює засновник учення про "творчу еволюцію" Анрі Бергсон у своїй праці "Два джерела моралі та релігії". Він впевнений у тому, що релігійні ідеї мають визначальний вплив на соціальну еволюцію. Життя суспільства Бергсон ставить у залежність від існуючих типів моралі. Мораль, у свою чергу, філософ поділяє на "статичну" й "динамічну". Статична мораль у А.Бергсона спрямована на збереження та утвердження суспільних інституцій. Динамічна ж покликана творити нові етичні цінності, джерелом яких є нові релігійні течії. Саме в них, вважає Бергсон, втілюється "життєвий порив", тобто вічний життєвий рух, який породжує нові соціальні форми [8].

У цілому, досліджуючи розвиток наукової думки в сфері етико-естетичних знань, ми можемо спостерігати, що ХХ ст. позначилося тенденцією активної взаємодії різноманітних теоретичних пошуків, серед яких чільне місце належить феноменології. Саме вона пояснює смисл будь-якого явища шляхом "відродження висхідної ситуації мислителя". Це процедура приєднання до логічного акту мислення деякої фактичної основи (синтез у І.Канта). При такому підході всякий акт мислення розглядається як подія, що є відмінною від свого власного змісту. Це означає, що, окрім утвердження думкою будь-якого змісту, існує ще й сам факт утвердження цього змісту, який виступає як подія.

Принципова установка феноменології полягає в тому, що вона вказує на умови, при яких кінечна у просторі та часі людина може осмислено здійснювати, використовуючи досвід, дії, моральні оцінки, акти пізнання, що принципово не сумісні з цим досвідом.

Література

1. Гуссерль Э. Феноменология // Логос. – 1991. – № 1. – С. 12.
2. Мерло-Понти М. Око и дух. – М., 1992. – С. 13.
3. Ингарден Р. Исследования по эстетике. – М., 1962. – С. 123.
4. Ingarden. R. O dziele literackim. – Warszawa, 1960. – S. 369.
5. Там само, – S. – 370.
6. Там само, – S. 371.
7. Шелер М. Феноменология и теория познания // Избр. произв. – М., 1994. – С. 198.
8. Мовчан В.С. Історія і теорія етики. Курс лекцій. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 197 – 198.

ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ У 1919 РОЦІ

О.Д.Бойко, А.О.Буравченков

За часів незалежності України вивчення історії Української революції (1917-1921) зробило величезний прогрес. Разом з тим аналіз наукових пріоритетів показує, що виняткова увага дослідників привертута до Української Центральної Ради (1917–1918). Значне місце в історичній літературі обіймає дослідження Української Держави гетьмана П.Скоропадського (1918). У порівнянні з ними доба Директорії УНР (1919–1920), завершальний етап революції, ще чекає на всебічне дослідження [1]. До певної міри розробка історії УНР часів Директорії гальмувалася недостатньою джерельною базою. Допоможе змінити ситуацію на краще поява у 2006 р. першого в українській археографії 2-томного видання документів і матеріалів періоду Директорії УНР – "Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920", загальним обсягом 1428 стор. [2]. Участь авторів в роботі над складанням збірника та коментарями до документів дала необхідний матеріал для написання даної статті.

У ній розглянуто політичну боротьбу всередині українського руху: за владу, за право визначати політичний курс Української Народної Республіки. Під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників українські політичні партії, що склали ядро національного руху, зазнали у 1919 р. значних організаційних, програмних та тактичних змін. Але як і раніше

вони ставили на перший план у своїй діяльності партійні програмні положення і принципи, нехтуючи державницькими інтересами України.

14 грудня 1918 р. з приходом у Київ республіканських військ була відновлена Українська Народна Республіка. Як і соціалістична УНР доби Центральної Ради консервативна Українська Держава П.Скоропадського була усунута з політичної арени насильницьким шляхом. Щоби повалити Українську Державу, Директорії довелося розв'язати збройне повстання, яке тривало протягом місяця. Абстрагуючись від зовнішніх факторів, можна визначити спільною причиною поразки обох режимів відсутність єдності в українському русі.

Короткий період об'єднання національних сил закінчився з перемогою повстання. Єдине, що гуртувало політичні партії та повстанські загони навколо Директорії, була ідея боротьби з гетьманським режимом. Остаточна перемога виявила значні розбіжності у стані переможців. Національно-демократичні сили не мали чіткого погляду на перспективи державного будівництва. Вони не визначилися попередньо у питаннях про політичну владу та організацію внутрішнього устрою в Україні. Коливалися із вибором зовнішньополітичної орієнтації: на російський соціалізм чи буржуазну демократію Європи. Не було єдності між політичними партіями, всередині політичних партій, серед членів Директорії, у державному проводі УНР.

Аналізуючи на еміграції події минулого, С.Петлюра схилився до думки, що українська національна революція згоріла в полум'ї російської соціалістичної революції. Він мав на увазі, що соціальні питання в ході Української революції виступали головним джерелом розбрату у національному таборі. На момент відновлення Директорією Української Народної Республіки українські партії були єдиними в національному питанні – стояли на платформі державної незалежності України. Водночас, у соціальній сфері їх позиції різнилися, зазнаючи постійного ідеологічного тиску з боку більшовицької Росії.

В українському політикумі не існувало правого крила. Ліве крило національного табору складали соціалістичні Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) та Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП); у центрі перебували ліволіберальна Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) та ліберальні Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС) та Українська народно-республіканська партія (УНРП). Правих (у європейському розумінні) партій в Україні не існувало через відсутність в українському соціумі відповідних соціальних верств.

Становище Директорії було двоїстим. Формально вона походила від поміркованого Українського національного союзу (УНС) – ліберально-демократичного об'єднання українських партій і громадських організацій. Метою УНС, проголошеною в його статуті, було створення в незалежній українській державі демократичних інститутів влади та захист національ-

них прав українського народу [3]. Фактично ж повстання задумали і здійснили ліві соціалістичні сили, які стояли поза УНС. Саме вони вели перед в організації селянських загонів – головної збройної сили повстання. Ліві чекали від нової влади радикальних соціально-економічних перетворень.

26 грудня Директорія видала Декларацію – програмний документ, складений у душі компромісу. Політична система УНР будувалася на т. зв. трудовому принципі, який поєднував в собі риси радянської та парламентської систем влади. Верховною владою в Україні оголошувався Конгрес трудового народу, Директорія вважалася тимчасовим верховним органом влади до скликання конгресу.

У соціальній сфері за основу брався запозичений у більшовиків метод класового поділу суспільства, хоча й не такий радикальний. Декларація констатувала, що влада в Україні належить лише трудящим – робітництву, селянству та трудовій інтелігенції. Остання верства обмежувалася вчителями народних шкіл, лікарськими помічниками, конторськими службовцями, кооператорами тощо. Лише трудящі отримали право обирати представників на Трудовий конгрес. "Нетрудові, експлуататорські класи" – землевласники, промисловці, фінансисти – позбавлялися права голосу. Разом з ними від участі у політичному житті були усунуті лікарі, юристи, журналісти, вчителі середніх шкіл, професура, тобто національно-культурна еліта. Скликання Трудового конгресу та його склад були очевидною уступкою більшовицьким гаслам.

Зовнішньополітичний розділ декларації також являв результат пошуків рівноваги між лівими і правими. Попри вкрай складне зовнішньополітичне становище, Директорія проголошувала курс на мирне співіснування з народами усіх держав. Таким чином, програмний документ Директорії мав декларативний характер, не відповідав реаліям тогочасної України [4]. Того ж дня постав новий уряд УНР. Рада народних міністрів (РНМ), очолена соціал-демократом В.Чехівським, складалася з представників усіх партій, що входили до УНС. 6 портфелів отримали соціал-демократи, 5 – есери, 2 – есефи, 4 – самостійники-соціалісти. Уряд був виразно поділений на "ліву" та "праву" частини з перевагою "лівих".

У відновленій УНР активізувалося партійне життя. Важливу роль відіграв VI з'їзд УСДРП, фактично правлячої партії, що відбувся 10-12 січня у Києві. Два її члени (В.Винниченко та С.Петлюра) входили до складу Директорії, в уряді було шестеро міністрів-есдеків на чолі з прем'єром В.Чехівським. З'їзд, в центрі уваги якого стояло питання про форму державної влади в Україні, перетворився на арену гострої політичної дискусії. Його ліва частина (М.Ткаченко, А.Пісоцький, А.Драгомирецький та ін.) висловилася за впровадження в Україні влади рад та організацію народного господарства на соціалістичних засадах. Головним аргументом на користь соціалізму було переконання у розгортанні в

Західній Європі світової революції. Категорично не погодилися з лівими т.зв. "катеринославці" – І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко. Інші не мали чіткої позиції і хиталися між радянською владою і демократичною парламентською системою, що заснована на загальному виборчому праві.

Ймовірно, під впливом тогочасних реалій України і Росії, лідер УСДРП і голова Директорії В.Винниченко, раніше палкий поборник радянської системи, тепер виступив з її запереченням. Він підтримав затверджений 8 січня 1919 р. Земельний закон, який також носив ознаки компромісу. У законі йшлося про скасування права приватної власності на землю, яка проголошувалася "добром народу" УНР. Але ліквідація приватної власності на землю була половинчастою. Скасовувалося лише велике землеволодіння, водночас "дрібним господарям" залишали у приватній власності від 5 до 15 дес.⁵ Винниченко мотивував свою позицію державницькими інтересами. Він доводив, що у суспільстві, складеному на 70% з селянства, не може панувати міський пролетаріат, а тому соціалізм не можна впроваджувати за російськими методами. Українське село не сприйме скасування дрібної земельної власності. А коли селяни матимуть у приватній власності 5-15 дес. землі, вони підтримають соціалістичні перетворення й допомогатимуть їм. На його думку, саме така кількість землі, залишена у землекористуванні селянського двору, зробить усе селянство трудовим. В.Винниченко виступав проти радянської системи ще й тому, що розумів: перехід влади до рад неминуче вирве її з національних рук, а цього не можна допустити [6]. З'їзд УСДРП відкинув думку про запровадження в Україні пролетарської диктатури і висловився за вільний розвиток демократії, скликання в майбутньому парламенту, обраного на основі загального виборчого права.

Це стало кроком до розколу другої за впливом партії Української революції – УСДРП. Через різницю у поглядах ліва частина (А.Драгомирецький, М.Авдієнко, М.Ткаченко, Ю.Мазуренко, А.Пісоцький) утворила окрему партію – УСДРП (незалежних). Вона стояла на платформі перетворення УНР на суверенну незалежну соціалістичну республіку українських робітничо-селянських рад. Водночас незалежники займали чітко визначені національні позиції: виступали проти федерації з Росією, вважали більшовиків антиукраїнською партією⁷.

Настрої, які панували в УПСР – найбільш масовій і впливовій українській партії, виявилися на нараді Всеукраїнської ради селянських депутатів, що відбулась 14-15 січня 1919 р. у Києві. Її учасники засудили компромісну політику Директорії і поставили вимогу негайно запровадити радянську систему влади [8]. Таким чином, позиції головних партій Української революції не додали ясності у перспективи внутрішньої політики.

За таких умов у Києві 23 січня зібрався Трудовий конгрес України (ТКУ). Серед майже 400 його учасників переважали члени есерівської Селянської спілки. На другому місці за кількістю були есдеки. Зважаючи на соціальну квоту, помірковані партії не мали окремого представництва. Конгрес розпочався із знаменної події. Він затвердив рішення Української Національної Ради ЗУНР та Універсалу Директорії УНР про об'єднання УНР та ЗУНР в єдину соборну Україну. На наступних пленарних засіданнях були заслухані звіти Директорії (В.Винниченко), уряду (В.Чехівський), Головного отамана С.Петлюри. Дискусії навколо питання про форму влади в Україні показали, що основне протистояння розгорнулося між лівими і центром.

26 січня українські незалежні соціал-демократи оголосили декларацію, в якій вимагалось, щоби Трудовий конгрес, перебравши владу від Директорії, одразу передав її радам робітничих і селянських депутатів та проголосив Україну незалежною соціалістичною республікою. У сфері зовнішньої політики пропонувалося розпочати мирні переговори з Радянською Росією та вимагати виведення з України іноземних військ (йшлося про війська Антанти). Конгрес мав скласти Тимчасовий робітничо-селянський уряд з представників партій, які стоять на радянській платформі, а після цього саморозпуститись [9].

Того ж дня схожу за змістом декларацію обговорила фракція УПСР. У ній констатувалося, що Директорія не є виразником волі усього трудового народу України, тому має поступитися владою радам селянських, робітничих і вояцьких депутатів. Верховну владу буде здійснювати Всеукраїнський Конгрес трудового народу [10]. При голосуванні документу фракція УПСР також розкололася, більшість голосувала проти і декларація не була ухвалена.

28 січня конгрес ухвалив закон про форму української влади (запропонований УСДРП, узгоджений з делегацією ЗУНР, більшістю фракції УПСР та Селянської спілки), як проект тимчасової конституції України. Конгрес висловився проти диктатури пролетаріату та підтримав встановлення демократичного ладу в Україні. З огляду на воєнний стан на Директорію покладалися функції верховної влади і оборони держави¹¹.

Рішення Трудового конгресу не стали остаточними у визначенні політичного курсу УНР і не згуртували політичні сили. Того ж дня, коли був ухвалений підсумковий документ, відбулась конференція УПСР (центральної течії). Всупереч рішенням ТКУ, верхівка УПСР, визнавши, що Українська революція розвинулась з національно-політичної в соціальну, ухвалила змагатися за радянську форму влади в Україні. Вона виступила за порозуміння з лівою течією та утворення єдиного партійного центру¹². Це означало, що УПСР, за якою стояли Селянська спілка та українське селянство, повністю переходила в опозицію до

Директорії. Після цього збереження уряду, в якому були представлені усі політичні сили, що так і не знайшли спільної мови, втрачало сенс.

На кінець січня більшовицькі війська захопили майже все Лівобережжя і наблизились до Києва. Військові поразки сприяли посиленню позицій орієнтованих на Антанту правих сил. 29 січня до голови Директорії В.Винниченка звернулася делегація УПСФ, яка вимагала негайно встановити дипломатичні контакти з представниками Антанти і використати їх війська для боротьби з більшовиками. Нагадаємо, що напередодні УПСР та соціал-демократи (незалежні) висловились за радянську форму влади в Україні. Вставши в опозицію до Директорії, керівництво цих партій залишилося в Києві під владою більшовиків. Тому після дводенних вагань Директорія 31 січня видала наказ № 115, яким відправила у відставку уряд В.Чехівського [13].

Перспектива формування нової РНМ викликала пожвавлення діяльності правих політичних сил, які під впливом вимог Антанти були готові перебрати керівництво державою. 7 лютого Головний комітет УПСФ ухвалив резолюцію про ведення переговорів та обов'язкове досягнення згоди з Антантою. Наступного дня ЦК Української народно-республіканської партії (УНРП) заявив, що партія стоїть за рішучі зміни в політиці уряду та звернувся до Головного комітету УПСФ з пропозицією про спільні дії. УПСФ та УНРП видали у Вінниці спільний меморандум з приводу сучасного моменту, де заявили про готовність взяти участь у формуванні кабінету. Помірковані партії виступали проти "крайностей в сфері соціальної політики", які на їх думку, були головною причиною відмови Антанти включити Україну до кола союзних держав. Програма нового уряду передбачала порозуміння з державами Антанти, зміни внутрішньополітичного курсу, проведення аграрної реформи, організації міцної армії [14].

Соціалістичні партії демонстративно відкликали своїх діячів з провідних державних посад. 9 лютого таке рішення ухвалив ЦК УСДРП. Аналогічну ухвалу зробив ЦК УПСР (центральної течії). В.Винниченко склав повноваження голови Директорії та вийшов з її складу. С.Петлюра 11 лютого припинив членство в УСДРП і таким чином залишився членом Директорії та Головним отаманом армії УНР.

Новий уряд був призначений 13 лютого, його очолив С.Остапенко, колишній есер, наразі безпартійний [15]. Вперше з початку Української революції від керівництва УНР відійшли провідні партії – УПСР та УСДРП. Уряд, який вважався правим, складався з поміркованих: соціалістів-федералістів, самостійників, народних республіканців. Уряд С.Остапенка не склав своєї програмної декларації, оскільки не мав цілісної політичної програми. Зовнішньополітична складова, що була визначальним фактором при формуванні, домінувала й у діяльності. Головною метою було встановлення союзницьких стосунків з Антантою і

її допомога у боротьбі з інтервенцією більшовиків. Тому прем'єр С.Остапенко майже весь час проводив у поїздках між Вінницею та Одесою.

Але сподівання правих на допомогу Антанти не виправдалися. Поразки армії УНР в боротьбі з більшовиками, відомості про критичний стан французького десанту, від якого чекали військової допомоги, спонукали провід УНР шукати шляхів виходу з кризи. В цих умовах заявили про себе соціалістичні партії. 7 березня провідні діячі УСДРП (С.Вікул, І.Мазепа, Л.Феденко) та УПСР (Д.Одрина, Н.Петренко) провели нараду у Вінниці, де визнали, що надії Директорії на допомогу Антанти не виправдалися. Прорахунки правого керівництва у зовнішній політиці призвели до катастрофічного стану армії, суцільного хаосу у державному управлінні, втрати підтримки українських робітників і селян, серед яких зростало число прихильників більшовизму. Учасники наради висловились за припинення переговорів з французьким командуванням та зосередження на внутрішніх проблемах України. Есери ще мали певні ілюзії щодо порозуміння з радянською владою, зокрема, харківською. Позиція соціал-демократів була більш прагматичною. Вони вважали за можливе запропонувати більшовикам мирне порозуміння на умовах визнання самостійності України і разом з тим були свідомі, що більшовики на це не погодяться і боротьба з ними неминуча. Проте сподівались, що такий тактичний пропагандистський хід відверне від більшовизму українських робітників і селян по обидві сторони фронту. Свою думку члени УСДРП довели до С.Петлюри. Але Головний отаман, який незадовго перед тим мав зустріч з емісарами Антанти у Ходорові (Галичина), не втрачав надію на реальну допомогу з її боку.

11 березня ЦК УПСР (центральної течії), що перебував на радянській території, через своїх емісарів І.Лизанівського та А.Степаненка передав Директорії домагання припинити контакти з десантом Антанти на півдні, відновити переговори з радянської Росією, визнавши попередньо радянську форму влади в Україні. 12-15 березня у Проскурові перебував емісар УСДРП (незалежних) А.Драгомирецький. Він провів переговори з ЦК УСДРП, в результаті чого есдеки також висловились за припинення переговорів з Антантою, хоч і не вірили у можливість угоди з більшовиками. Таким чином, поступово складалася єдина позиція соціалістичних партій. Вона передбачала відмову від союзництва з Антантою, повернення до внутрішніх проблем України, враховуючи близькі до більшовизму настрої більшості її населення. Тиск на Директорію зліва посилювався. Це не давало жодного шансу правим залишитися при владі.

Хоча на урядовому рівні жодних рішень ухвалено не було, 14 березня кабінет міністрів на чолі з С.Остапенком надіслав листа до Директорії з проханням про відставку. Свої дії уряд мотивував поновленням контактів між Директорією та соціалістичними партіями. Очевидно, такий крок був спробою політичного тиску правих на Директорію,

насамперед С.Петлюру. Цей демарш Директорія залишила без відповіді.

Зазнавши невдачі у спробі змінити владу, соціалісти вдалися до силових варіантів тиску на Директорію. Початок був покладений низкою березневих заколотів, вчинених лівими силами. Сліди від них вели до партій, які у 1919 р. покинули табір національної демократії та співробітничали з радянським режимом. Найбільш масова і впливова партія Української революції УПСР, що зазнала розколу у травні 1918 р., на початку 1919 р. існувала у складі двох фракцій: лівої та центральної. Ліві есери (боротьбисти) чимдалі більше наближалися до сприйняття російської комуністичної моделі державного устрою, хоч і залишалися на виразно національних позиціях.

Близька до комуністичних постулатів політична платформа боротьбистів сприяла порозумінню їх з більшовиками. У радянській Україні УПСР (ліва) отримала статус партії, яка стоїть на платформі радянської влади. Вона цілком легально діяла у Києві, так само як і місцеві організації, що також залишилися на своїх територіях під більшовицькою владою. 8 лютого у Києві вийшло перше число поновленої газети "Боротьба" – органу ЦК УПСР (лівої). У редакційній заяві йшлося про підтримку партією радянської влади.

У з'їзд боротьбистів, що відбувся 3–10.03.1919 р. у Харкові, ухвалив комуністичну платформу, висловив бажання разом з більшовиками будувати в Україні радянську владу. Партія прийняла нову назву "УПСР (комуністів-боротьбистів)" і ухвалила розпочати процес об'єднання з КП(б)У. Було вирішено приступити до розробки нової партійної програми, відповідно до змін, які відбулися у партії. До девізу партії "Борітеся–поборете!" було додане комуністичне гасло "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" [16].

Ліва частина УСДРП, другої за впливом партії Української революції, також утворила окрему партію УСДРП (незалежних). На відміну від боротьбистів незалежники, перебуваючи на радянській території, досить швидко втратили довіру до більшовицької влади. До цього призвела антиукраїнська національна й антиселянська земельна політика більшовиків. На початку квітня 1919 р. УСДРП (незалежних) утворила Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), до якого увійшли також представники УПСР і Селоспілки, та Головний повстанський штаб і оголосила про початок антибільшовицького селянського повстання. Керівництво повстанського руху ставило своїм завданням також боротьбу проти "внутрішньої реакції", тобто Директорії, політику якої вони вважали дрібнобуржуазною [17].

На думку автора, провідні українські партії УПСР, УСДРП, УПСФ, а також ті, що пішли від них – "боротьбисти", "незалежники" та ін. були "близькими родичами" відповідних російських політичних партій. В Росії захоплення влади однією партією призвело до громадянської війни. В

Україні амплітуда політичних розбіжностей не була такою широкою, українські партії єднала національна ідея, яка пом'якшувала незгоди у соціальному спектрі. Проте саме соціальна складова політичного курсу УНР ставала причиною численних спроб заколотів і переворотів. Усі вони поглиблювали політичну нестабільність, підсилювали розбрат у національно-демократичному таборі.

21 березня отаман О.Волох утворив у Вапнярці ревком Південно-Західного району України та видав універсал про перехід на платформу радянської влади [18]. Червоне командування відмовилося вести переговори з заколотниками і не припинило бойових дій. Ця авантюра дорого коштувала українській армії. Вона призвела до катастрофи Південно-Східної групи, яка склала майже половину діючої армії.

На противагу кабінету С.Остапенка представники УСДРП та УПСР утворили 22 березня в Кам'янці-Подільському "для тимчасового представництва центральної влади" Комітет охорони республіки на чолі з В.Чехівським. Соціалісти планували домогтися від Директорії негайної зміни урядової політики, а саме: припинення переговорів з Антантою, проведення переговорів з радянським урядом України з метою визнання самостійності і незалежності УСРР, виведення російських військ з України [19]. Комітет не набув підтримки, на яку сподівався, і самоліквідувався 28 березня.

27 березня "Рада чотирьох" Паризької мирної конференції ухвалила остаточне рішення про евакуацію військ Антанти з Одеси. Це стало додатковим аргументом для соціалістів на користь повалення правого уряду. Підсумком перебування при владі поміркованих партій стала суцільна руїна: катастрофічні поразки української армії, що призвели до втрати території, руйнування державних інституцій та посилення анархії. Очікування допомоги від Антанти так само не врятували Українську революція, як і нейтральна позиція уряду В.Чехівського.

5 квітня у Рівному після тривалих обговорень представники УСДРП та УПСР (центральної течії) дійшли згоди про майбутню державну політику, засади реформування вищої влади УНР. Договірна платформа містила сім пунктів, найважливіші з яких стосувалися зміни складу Директорії (головний отаман С.Петлюра та по одному представнику від ЗО УНР, УПСР та УСДРП), зрівняння усіх членів Директорії у правах, кворуму для її засідань (три особи), обмеження компетенції Директорії лише затвердженням законів, ухвалених Радою народних міністрів.

В центрі уваги державної наради, що відбулась того ж дня за участю членів Директорії, представників політичних партій і членів Трудового конгресу був склад майбутнього уряду і відповідно узгодження його політичної програми між правницею і лівницею українського руху. Політична ситуація й настрої населення спонукали до еволюції у бік більшовизму. Тому урядову політику тепер визначали соціалісти. Праві партії відмовились від участі в уряді. Наступного дня Головний

отаман С.Петлюра провів нараду у справі формування нового кабінету лише з представниками соціалістичних партій.

9 квітня Директорія нарешті видала постанову про відставку уряду С.Остапенка. Того ж дня Головний отаман С.Петлюра дав телеграфне розпорядження Б.Мартосу очолити РНМ та негайно сформувати новий уряд. До складу уряду увійшли члени УСДРП, УПСР та галицькі соціалісти, делеговані ЗО УНР. Посади прем'єра та його заступника отримали есдеки – Б.Мартос та А.Лівіцький [20]. Склад і функції Директорії не змінилися. 12 квітня новий уряд УНР видав декларацію, у якій недвозначно заявив про прихід до влади соціалістів: "Оборона Української Народної Республіки та потреба кращого упорядкування державного життя зробили необхідним для українських соціалістичних партій стати до організації нового народного правительства", а поразки української влади пов'язав із відсутністю у її складі "представників найвизначніших партій України" [21]. Як далі видно з документу, політичний курс УНР зазнавав серйозних змін у зовнішній і внутрішній політиці. Констатувалося, що зовнішню воєнно-політичну загрозу для соборної УНР становили як радянська Росія, так і Польща, підтримана Антантою. Заявляючи про відмову надалі від допомоги "чужої військової сили з якої б то не було держави", уряд звертався до українського народу із закликом встати до збройної боротьби проти усіх, хто зазіхає на українську незалежність. Будь-які договори з іноземними державами він передбачав заключати "тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи". Звернення було адресоване також до соціалістичних українських партій та населення по той бік фронту.

В галузі внутрішньої політики уряд обирав курс на "зміцнення демократичного ладу", яке соціалістичні партії бачили в утворенні влади, близької до радянської моделі: "аби всюди організувалися робітничо-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей" [22]. В економічній сфері уряд обіцяв відновлення зовнішньої торгівлі з країнами Європи і Америки, припинення руїни народного господарства, демократичну земельну реформу на користь селянства. Документ супроводжувався традиційною риторикою про права національних меншин, дотримання національно-персональної автономії, боротьбу з єврейськими погромами.

Намір уряду створити "республіку трудових рад" полегшував пошуки спільної мови з більшовиками. Це одразу ж позначилося різким загостренням політичної обстановки. Праві партії небезпідставно вважали, що прихід соціалістів до влади відбувся шляхом тиску на Директорію та лівих авантюр в тилу і на фронті, інспірованих УПСР та УСДРП. 13 квітня провів УПСР розповсюдив через пресу відозву про спробу державного перевороту в кінці березня у Кам'янці-Подільському. Самостійники вимагали, щоби над його учасниками був проведений суд і

в подальшому вони не займали державних і громадських посад [23]. Блок правих партій бачив у новому уряді червону загрозу Українській революції й видав меморандум про негайну відставку уряду Б.Мартоса. 20 квітня документ був вручений Головному отаману, але С.Петлюра залишив його без уваги.

19 квітня у Рівному вийшов перший номер газети "Українська справа", заснованої опозиційною Українською народно-республіканською партією. У ньому містилася критика декларації уряду Б.Мартоса від 12 квітня [24]. Наступного дня за розпорядженням уряду УНР весь тираж газети був конфіскований, редактор Я.Войцехович притягнений до судової відповідальності. 22 квітня на місці забороненої газети "Українська справа" з'явилось перше число газети "Українське діло", яка виступила проти урядової політики та дій УПСР і УСДРП. Цей часопис також був закритий [25].

Праві сили знайшли підтримку у незадоволеного політикою Директорії командування Північної (Волинської) групи військ армії УНР, серед якого було члени УПСР. В ніч з 24 на 25 квітня відбулася нарада ЦК партії самостійників-соціалістів, на якій було ухвалене рішення про усунення С.Петлюри від керівництва Директорією і армією шляхом державного перевороту. Мандат на проведення акції вручили командувачу Північної групи отаману В.Оскілку.

Переворот, запланований на 30 квітня, довелось розпочати раніше, тому що 28 квітня Головний отаман своїм наказом зняв В.Оскілка з посади командувача. Рано вранці 29 квітня заколотники захопили владу у Рівному, заарештувати нового командувача Б.Желіховського та членів уряду на чолі з Б.Мартосом. За деякими даними, вони одразу почали формування нового уряду, а тимчасовим президентом УНР хотіли бачити Є.Петрушевича. Рівненські газети надрукували кілька звернень отамана В.Оскілка до українського народу, у яких він сповіщав про повалення "влади зрадників", обіцяв селянам віддати землю у приватну власність, а також тверду владу, порядок і спокій [26]. Але військо відмовилося визнати Оскілка головним отаманом. Вірні С.Петлюрі частини наступного дня вибили заколотників з Рівного.

Якщо березневі авантюри, спрямовані проти уряду, були залишені без уваги, на квітневу Директорія відреагувала досить жорстко. Вже 30 квітня був виданий закон про утворення державної слідчої комісії для розслідування подій "повстання 29 квітня".

В цей час на теренах України, контрольованих радянським урядом, розгортався селянсько-повстанський рух, розпочатий на заклик Всеукраїнського ревкому та повстанського штабу УСДРП (незалежних). Боротьби в оприлюдненій 11 травня відозві ЦК засудили дії повстанців, назвавши їх "ударом у спину міжнародній соціалістичній революції" [27]. Після цього партія отримала три посади у складі радянського уряду й остаточно відійшла від національно-демократичного табору.

Обраний урядом УНР лівий курс був закріплений угодою, досягнутою з представниками повстанського Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Їй передувало передане у другій половині травня через кур'єрів спільне звернення УПСР та УСДРП до повстанців України з закликом гуртуватися навколо Української Народної Республіки для спільної боротьби проти російських більшовиків. 29 травня у Тернополі почалися переговори між урядом УНР та представниками Центрального повстанського комітету (ЦПК), що прибули з Києва. Есери Д.Одріна, Т.Черкаський, І.Часник та незалежник А.Пісоцький виступали також як представники ЦК своїх партій. Переговори завершилися нарадою партій урядової коаліції 9 червня у містечку Чорний Острів в Подільській губернії. Уряд визнав "трудоий принцип" в організації державної влади на місцях. До його складу були введені представники повстанського Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (міністр охорони здоров'я) та Т.Черкаський (міністр преси й пропаганди) [28].

Як видно з попереднього викладу, у квітні і травні протиборство українських політичних сил не припинялося. Тим часом воєнне становище УНР дедалі погіршувалося й наприкінці травня навіть наближалось до критичного. Під владою Директорії залишалася вузька смуга території на Поділлі, затиснутої між фронтами Червоної та польської армій. Лише завдяки контрнаступу української армії, розпочатому 30 травня, ситуація трохи стабілізувалася. Антибільшовицький фронт був відсунутий на північний схід, Директорія і уряд прибули до Кам'янця-Подільського, який на півроку став столицею УНР.

Напружена військова і політична обстановка, соціально-економічні негаразди не сприяли подоланню бар'єру, що роз'єднував соціалістичні і ліберальні українські політичні кола. 9 червня у Проскуріві спробував самочинно стати на чолі Запорізького корпусу несправедливо усунутий з армії славетний отаман П.Болбочан, за яким стояли самостійники-соціалісти, хлібороби-демократи та народні республіканці. Дії колишнього командира Запорізького корпусу були оцінені офіційною владою як військовий заколот, спроба державного перевороту і він був покараний з невластивою директоріанській владі жорстокістю – засуджений до смертної кари і відразу страчений. Останні розвідки свідчать, що цей далекий від політики військовий діяч став жертвою політичних інтриг [29]. Разом з тим, аналіз законодавства УНР, в тому числі військового, сучасними правознавцями, однозначно свідчить, що законних підстав для вищої міри покарання не існувало. До того ж демарш Болбочана не мав таких фатальних наслідків для армії, як приміром авантюра отамана О.Волоха у Вапнярці в березні 1919 р. Отже, розправу над отаманом Болбочаном можна трактувати лише як жорстоке попередження політичним опонентам.

11 червня було видане оповіщення уряду УНР до українського народу з приводу підривної діяльності українських несоціалістичних партій, які виступили натхненниками і організаторами заколотів отаманів

В. Оскілка та П. Болбочана проти існуючої влади [30]. Слідом за цим влада вдалася до розшуку провідників правих партій, які були організаторами антиурядової змови. Було проведено обшуки у Кам'янець-Подільському університеті, приватних помешканнях опозиційних політиків.

У відповідь на звинувачення влади почала консолідуватися права опозиція, на чолі якої стали відомі громадські та політичні діячі: професори Кам'янець-Подільського університету І. Огієнко, В. Біднов, губернський комісар Поділля В. Куриленко, голова Подільського земства В. Приходько та ін. Ядром правоопозиційних сил була УПСФ. 13 червня у пресі з'явилася резолюція відділу Головного комітету соціалістів-федералістів, в якій констатовалося, що українська держава переживає катастрофічну кризу через те, що соціалістичні партії, з яких складається уряд УНР, не можуть опанувати становища. УПСФ закликала створити Кабінет Міністрів з представників усіх течій українського громадянства, відмовитись від більшовицьких експериментів, повернутись до демократії та закону. Для громадського контролю за діяльністю уряду есефи пропонували створити всеукраїнський орган на зразок колишнього Українського національного союзу [31].

29 червня у пресі з'явився "Меморандум громадських діячів Поділля" до Директорії та уряду, в якому аналізувалися політичні і воєнні поразки української влади і в якості головної їх причини вказувалося на її закритий, недемократичний характер. Для виходу з кризового становища документ пропонував "переформувати вищу владу у тимчасове одноособове президентство з певною тимчасовою конституцією", сформувати кабінет міністрів не за партійним, а за діловим принципом, провести низку кардинальних змін у внутрішній політиці. Документ підписали біля 20 відомих громадсько-політичних діячів ліберального спрямування. Водночас вони заявили, що "не вестимуть політичної боротьби проти уряду" [32].

15 липня представники поміркованих політичних груп утворили Український національно-державний союз (УНДС), навколо якого об'єдналися усі противники соціалістичного курсу уряду й Директорії. До союзу увійшли соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, народні республіканці та селянські соціалісти. УНДС оголосив себе наступником колишнього Українського національного союзу (УНС), прийняв з незначними змінами його статут [33]. Поміркований табір наполягав на більш прагматичному курсі, який би відповідав реаліям України. Корекції внутрішньої державної політики вимагало також посилення союзницьких стосунків із ЗОУНР, провід якої після втрати власної території опинився у Кам'янці-Подільському. До змін спонукала й воєнна кампанія, спільні збройні сили УНР та ЗУНР в цей час розгортали наступальну операцію проти Червоної армії. Населенню звільнених від радянського режиму територій слід було демонструвати більш демократичний характер української влади.

12 серпня Рада міністрів ухвалила декларацію про подальше спрямування політики УНР. Уряд заявив про обрання демократичного парламентського шляху, підготовку закону про вибори до парламенту з правами Установчих зборів і про реформування органів місцевого управління на основі загального виборчого права. Того ж дня голова Директорії С.Петлюра схвалив декларацію уряду і запропонував вжити конкретних заходів для її проведення в життя [34]. Зміна урядового курсу означала відмову від "трудового принципу" на користь демократії.

Зміни у політиці потягли за собою зміни в уряді. Б.Мартос був замінений на посаді прем'єра більш толерантним соціалістом І.Мазепою. Відбулася ротація кількох міністрів. Правій опозиції в особі УПСФ було запропоновано три міністерські портфелі – закордонних справ, віросповідань та освіти. Але есефи встигли дати до уряду лише міністра віросповідань І.Огієнка. Поки вони вели переговори щодо умов свого входження до уряду, розпочалася війна з Денікіним. Опозиція поставила це в вину уряду й есефи остаточно відмовилися від посад. Проте напружена воєнна кампанія, гарячкові пошуки нових союзників в боротьбі проти білої і червоної Росії надалі змушували політиків забувати про партійні суперечки.

Натомість загострилися стосунки з галичанами. На постійне джерело політичної нестабільності перетворилося найважливіше досягнення Української революції – проголошена 22 січня злуки й формальне утворення єдиної УНР у складі Наддніпрянської та Наддністрянської України. Розбіжності у стратегії та орієнтаціях керманів Східної та Західної України були вражаючими, охоплюючи соціально-економічні та зовнішньополітичні аспекти. Політичний курс ЗУНР був чітко визначений: європейська орієнтація, парламентська республіка, соціально-економічні реформи. Його підтримувало практично все населення. Провід ЗУНР складали помірковані прагматики, для яких головним пріоритетом були не партійні догми, а інтереси краю. Галичанам, на відміну від наддніпрянців, був притаманний високий ступінь національної свідомості. Різне бачення політиками УНР та ЗУНР відносин з білою Росією призвело армію УНР до війни на два фронти – проти Білої і Червоної армій. Незгода між УНР та ЗУНР стали врешті решт одним з факторів військової поразки українців восени 1919 р.

У підсумку зазначимо, що українська державність існувала у 1919 р. в умовах тотальної політичної нестабільності. Політична боротьба, перенесена у сферу державного будівництва, призводила до частої зміни державного курсу. Протягом 1919 р. УНР пережила чотири зміни урядів, причому склад і політична програма кожного значно різнилися. Партійні суперечки звели нанівець роботу представницького органу УНР – Трудового конгресу.

За умов відсутності в УНР представницької влади партійні незгоди ставали перепорою на шляху вирішення будь-якого питання державної

ваги. Політичні сили керувалися партійними догмами й не бажали поступатись принципами заради державницьких інтересів. Неможливість досягти консенсусу з усіма політичними силами спонукала голову Директорії С.Петлюру брати відповідальність на себе і приймати рішення самостійно. За це представники різних політичних угруповань звинувачували його у перебільшенні повноважень, узурпації влади. Політичне протистояння являло собою головний фактор нестабільності, що руйнував підвалини української державності та призвів до її втрати.

Література

1. Висновки зроблено на основі видання: Українська революція і державність (1917-1920 рр.): Науково-бібліографічне видання. – К., 2001.
2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 2006.
3. Українська суспільно-політична думка у ХХ ст.: Документи і матеріали. – Т.1. – Мюнхен, 1983. – С. 401.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 518-522.
5. Директорія, Рада Народних Міністрів. – Т. 2. – С. 413-417.
6. Робітнича газета. – 1919. – 14 січня.
7. Там само. – 1919. – 14,19,21,29,30 січня.
8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917-1920. – Нью-Йорк, 1969. – Т. ІУ. – С. 47-48.
9. Політична історія України ХХ століття. У 6 т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 321.
10. Боротьба. – 1919. – 8 лютого.
11. Директорія, Рада Народних Міністрів. – Т. 2. – С. 467-468.
12. Українська Ставка. – 1919. – 31 січня.
13. Директорія, Рада Народних Міністрів. – Т. 2. – С. 468-469.
14. Робітнича газета. – 1919. – 9 лютого; Українська Ставка. – 1919. – 13 лютого.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 41зв.
16. Боротьба. – 1919. – 9,11,15,16 березня.
17. Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т.4. – М.-Л., 1933. – С. 168; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.142
18. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 130; Боротьба. – 1919. – 2 квітня.
19. Христюк П. Вказ. праця. – Т. 4. – С. 112-115.
20. ЦДАВО України. Ф. 1065. – Оп.1. – Спр. 38. – Арк. 5.
21. Директорія, Рада Народних Міністрів. – Т. 2. – С. 517.
22. Там само. – С. 519-520.
23. Робітнича газета. – 1919. – 13 квітня.
24. Українська справа. – 1919. – 19 квітня.
25. Українське діло. – 1919. – 22 квітня; Вільна Україна. – 1919. – 24 квітня.

26. Робітнича газета. – 1919. – 1 травня; Україна молода. – 2006. – 20 червня.
27. Известия ВУЦИК. – 1919. – 11 травня.
28. ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 15, арк. 2; Вістник державних законів УНР (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 1 липня (Ч. 11).
29. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: Трагедія українського державника. – К., 2004.
30. Український козак. – 1919. – 13 червня.
31. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). – Київ ; Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 68.
32. Трудова громада. – 1919. – 29 червня; ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 43–44.
33. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 32, арк. 8.
34. Директорія, Рада Народних Міністрів. – Т. 2. – С. 548-551.

СУДОВИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВОВІДНОСИНИ НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

Бровко А.Г.

З проголошенням незалежності України спостерігається виникнення інтересу до власної історії. Центральне місце в українській історіографії серед досліджуваних тем посіло запорозьке козацтво, яке утворилося в степах північного Причорномор'я в останній чверті XV ст. як своєрідна військово-господарська організація. Заснування Запорозької Січі та створення спільних для всього низового козацтва органів влади, дало змогу жителям степів значно краще відстоювати власні інтереси у відносинах з сусідами. Так, на кінець XVI ст. козаки мали сформований державно-політичний організм із власною територією, урядом, адміністративною системою, верховним державним органом (Рада), політичним центром (Січ), правовою системою, заснованою на звичаєвому праві, власною зовнішньою політикою [9; С.263]. Неабиякий інтерес для історичної науки становить саме судочинство та правовідносини що існували на Запорозьких Вольностях. Вивчення яких дає змогу краще збагнути не лише особливості та характер самої епохи, рівень розвитку суспільства, але й зрозуміти світогляд та рівень козацької правосвідомості.

Особливість судового устрою на Запорозькій Січі полягала у не відокремленні суду від адміністрації. Суддями у запорожців виступала вся військова старшина: кошовий отаман, військовий суддя, писар, осаул, довбиш, курінні отамани, паланкові полковники, а іноді увесь Кіш.

Кошовий отаман виконував роль верховного судді, оскільки зосереджував у своїх руках вищу владу над усім запорозьким військом, та виступав у ролі судді останньої інстанції. Під час військових походів він

міг самостійно винести смертний вирок злочинцю, а в мирний час ця прерогатива переходила до рук Коша або козацької сходки. Кошовий стежив як за справедливістю козацького судочинства, так й за тим, щоб ніхто ззовні не втручався в судовий процес на Січі та не змінював основоположних принципів козацького права. Так, спроба російського уряду своїм наказом від 13 березня 1749 р. заборонити на Січі винесення смертних вироків не увінчалася успіхом. Кошові отамани залишали незмінними козацькі звичаї й продовжували санкціонувати страту злочинців [6; С. 142]. Вирішення судових питань займало значну частину повсякденної діяльності кошового отамана. Прагнучи справедливого та мудрого винесення вироку кошовий намагався вирішувати судові справи відкрито та домагався примирення сторін та полюбовного вирішення гострих суперечностей поміж січової громади.

Військовий суддя вважався справжнім офіційним суддею на Запорозжі. До його компетенції належали розгляд кримінальних та цивільних справ, надання порад ворогуючим сторонам, винесення вироків злочинцям. Проте остаточною ухвалою міри та виду покарання залишалася за кошовим отаманом або ж військовою радою. Обов'язком судді було здійснення швидкого, правдивого і безстороннього судочинства.

На посаду військового судді обиралися досвідчені та здібні козаки, які користувалися авторитетом у запорозців. Оскільки, саме суддя, у разі відсутності кошового отамана на Січі, виконував обов'язки наказного кошового отамана.

Військовий писар фіксував ведення допитів, оголошував вирок на січовій раді, сповіщав про рішення суду зацікавлені сторони, особливо коли мова йшла про осіб, що проживали за межами Січі. У його віданні знаходилося практично все січове діловодство. Посада військового писаря вимагала значної освіченості, дипломатичності та високої відповідальності за доручену справу. Дана посада високо цінувалася на Запорозжі. Так, впродовж існування Нової Січі переобиралося лише чотири писаря.

Військовий осавул виконував роль слідчого, втілював у життя вирок суду, розглядав скарги та слідкував за виконанням вироків суддів вищої інстанції, здійснював озброєні переслідування розбійників та злочинців.

Військовий довбиш наглядав за виконанням судових вироків як на Січі, так і у віддалених паланках; доставляв на суд Коша злочинців із поселень та хуторів Запорозьких Вольностей. До обов'язків довбиша відносились приковування, за вироком суду, до ганебного стовпа на січовому майдані правопорушників, надання допомоги осавулові під час екекуції; оголошення судових рішень на раді чи місці страти.

Запорозьке козацтво не мало писаних законів, а тому при вирішенні різного роду питань керувалися "стародавним войсковим обычаем, словесным правом и здравым смыслом" [13; С. 188]. Д. Яворницький

відзначав, що запорожці і не могли мати писаних законів, оскільки громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх та викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорожців було сповнене безперервними війнами, які не дозволяли надто зупинитися на налаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті, запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод [13; С. 188].

Незважаючи на відсутність загального зводу законів у Січі і знання основних правових положень козаками, певні його сторони отримували письмове оформлення. В 1764 р. на Січі, з метою боротьби із злочинністю було ухвалено інші письмові положення, що посилювали відповідальність за крадіжки та збереження краденого, вводилась заборона брати винних на поруки і навіть в кошового забиралось право помилювання злочинців [3; С. 86].

Перебуваючи на первинних стадіях суспільного розвитку запорозьке козацтво, перш за все, прагнуло захистити особу та її майно, а потім регулювати більш складні суспільні відносини. Тому покарання у січовиків найчастіше стосувалися кримінальних і майнових злочинів. Закони Запорожжя відзначаються своєю строгістю, що пояснюється як потребою у підтриманні суворої дисципліни на Січі, так і в перебуванні на козацьких вольностях осіб з сумнівною моральністю (вбивці, колишні злодії).

Під юрисдикцію козацького суду підлягали особи, що проживали на території Запорозьких Вольностей. У разі здійснення злочину козаком поза межами Запорожжя, він передавався для присуду в Січ, або ж Кіш направляв своїх депутатів для участі у роботі слідчих комісій по розгляді взаємних претензій запорожців, з одного боку, та поселенців-сусідів з іншого (жителі Нової Сербії, донське козацтво, татари тощо).

Найбільш розвинутими на Запорожжі були норми кримінально-правового характеру. Система даних норм мала яскраво виражений публічний характер, захищала внутрішній порядок Січі від злочинців, сприяла встановленню суворої дисципліни і субординації у Війську Запорозькому [2; С. 125].

Покарання на Січі проводилося прилюдно та носили публічний характер. Це можна пояснити такими причинами. По-перше, публічне покарання було пересторогою для інших козаків утримуватися від злочинних дій. По-друге, слід зазначити, що у справі винесення покарання та його виконанні велика роль належала козацькій громаді. Дуже часто визначали тільки певний вид покарання, не визнаючи його розміру. Найбільш яскравим прикладом цього було покарання киями. Засудженого до цієї кари злочинця козаки могли забити біля ганебного стовпа киями до смерті, або ж, зважаючи на його авторитет серед козаків та деякі інші пом'якшувальні обставини, завдати йому певного тілесного

покарання і не тільки зберегти злочинцю життя, а й дати гроші для викупу (якщо справа йшла про злочин проти власності або борги) [2; С. 126].

Покарання на Січі передбачало відплату обвинувачуваним за скоєний злочин, відшкодування збитків потерпілій стороні та не було направлене на перевиховання чи виправлення злочинця. Тому ув'язнення на Запоріжжі не було довготривалим. Злочинців тримали у в'язниці до закінчення слідства або ж до винесення судом остаточного вироку звинуваченому.

На Запорозжжі існували такі види покарання: смертна кара, вигнання, тілесні та майнові покарання. Саме два останні види покарання давали змогу злочинцям після їх відбуття знову стати повноправними членами козацької громади. Проте, найбільш поширеним видом покарання на Запорозьких Вольностях була смертна кара, який не вимагав особливих затрат і передбачав швидкий спосіб позбутися злочинця. Смертний вирок здійснювався декількома способами. Так, за вбивство одного козака іншим, передбачалось закопування в землю злочинця живим разом із убитим. Варто зазначити що даний вид покарання не був поширений на Запоріжжі, а в кінці існування Січі перестав застосовуватися взагалі. Найбільш поширений спосіб страти на козацьких вольностях здійснювався за допомогою шибениці, які розміщувались на великих дорогах та споруджувалися в кожній паланці. До повішання приговорювали тих осіб, які скоїли крадіжку в малих чи великих розмірах, здійснювали попкуку заздалегідь відомого краденого майна чи зберігали його вдома, вчиняли розбій, грабіж тощо. Повішання здійснювалось трьома способами. Найбільш простий передбачав повішання на шибениці злочинця шляхом накидання на його шию зашморгу. Найчастіше даний вирок виконувався за допомогою коня, на якого саджали злочинця, підводили до шибениці, накидали на шию зашморг й проганяли коня. Інший спосіб передбачав повішання за ноги вниз головою. Третій вид повішання – повішення за ребро гаком. Ніхто не мав права знімати злочинця під загрозою смертної кари. Страти через повішання практикувалися у козаків практичного протягом всього періоду існування Запорозької Січі.

Для позбавлення життя злочинця застосовували і гостру палю зверху якої був розміщений "железный шпиль тоже острый в два аршина вышиною, на который тоже насаживали преступниковъ, такъ что шпиль выходилъ на поль аршина въ потылицу выше его головы и сидитъ на томъ штиле преступникъ дотоль, пока изсохнеть и выкоренится якъ вяла рыба, такъ что пока ветеръ повеетъ, то онъ кружится кругомъ якъ мельница и шорохтятъ все его кости, пока упадутъ на землю" [5; С. 22]. Даний спосіб покарання рідко застосовувався запорозьким козацтвом. У той час як поляки досить часто вдавались на практиці до даного виду страти з метою залякування козаків.

Оскільки на Запорозжжі не було ката, то вирок виконували самі злочинці. Так, один злочинець страчував іншого, а потім чекав своєї черги.

Звільнити від смертної кари козака, за запорозькими звичаями, могла дівчина, яка готова була одружитися зі злочинцем. Хоча не кожен з козаків хотів скористатися даним правом. "Однажды вели какого-то преступника на казнь; навстречу ему вышла, под белым покрывалом, девушка, изъясвившая желание выйти за него замуж. Преступник, приблизившись к девушке, стал просить ее снять с лица покрывало. Девушка сняла. Тогда осужденный, видя перед собою уroda, обезображенного оспой, всенародно заявил: "Як мати (иметь) таку дзюбу (рябого уroda) вести до шлюбу (венца), лыпше на шибеницы дать дубу" [13; С. 193]. Рятували злочинця від смертної кари й за умови, що він був хоробрим і надійним воїном [8; С. 58]. Тоді смертний вирок замінювали на виплату правопорушником штрафу.

Позбавлення суспільства від злочинця передбачало і його вигнання за межі Запорозьких Вольностей. В часи Нової Січі практикувалося заслання до Сибіру.

Інколи в Січі застосовувалися страти через потоплення. Так, наприклад, потопленням карали тих, хто не дотримувався дисципліни під час морських походів та вдавався до пияцтва, що було суворо заборонено. Проте, даний вид покарання скоріше був народною допомогою, а ніж покаранням правового характеру.

Смертна кара та вигнання застосовувались до осіб злочинні дії яких викликали загальне обурення та не було ніяких пом'якшувальних обставин.

До винесення остаточного вироку та його виконання злочинці перебували у в'язниці, так званій "ямі", яка виривалась в землю і нічим не прикривалась від негоди. В самій Січі знаходилась кам'яна в'язниця, що розміщувалась в печері, проте також унизу. Тому обвинувачуваних спускали до в'язниці за допомогою мотузки [11; С. 186].

Тілесні покарання поділялися на болючі та калічніцькі. Болючі тілесні покарання досить широко застосовувалися на Запорозжжі та носили на меті завдати злочинцю фізичного болю як відплати за скоєний злочин.

До болючих тілесних покарань відносяться побиття киями. Так, наприклад, злочинця, який вчинив крадіжку прив'язували до ганебного стовпа, який розміщувався на площі, та тримали до тих пір, доки він не сплатить суми всього вкраденого. Поряд зі стовпом лежала в'язка готових кийів. Іноді кошовий отаман чи військовий суддя чітко визначали кількість ударів киями. Проте, у більшості випадків, за козацькими звичаями, січовики мали право без міри відлупцювати правопорушника киями. Інколи, в залежності від присудженого терміну перебування біля ганебного стовпа, даний вид покарання призводив до смерті злочинця. Окрім побиття киями засудженому до покарання нерідко доводилося вислухо-

увати докори, образи, повчання з боку осіб які проходили повз злочинця. Яскраво описаний цей момент істориком А.Марковиною "Преступника вяжуть или куют до столба въ Сечи, или в паланках на площади или въ базари, потомъ поставляютъ около его разные напитки въ кипвахъ, какъ то: горилку, медь, пиво и брагу, и накладываютъ такъ же довольно калачей и наконецъ принесуть также несколько оберемьковъ и кивъ и положить около столба, где преступникъ, и принуждають его есть, пити сколько хочеть, и когда наестся и напьется, тогда козаки начинаютъ его бить кіями, такъ что всякій козакъ, кто только идетъ мимо выпивши корякъ горилки, или пива, непременно должень ударить его по разу кіемъ и когда ударить (де кто якъ попавъ, по голове или по ребрахъ), тогда такъ ему приговаривають. Отъ тоби, сучій сыну, щоби ты не кравь и не разбивавъ, мы все тебе куренемъ платили. И потуда сидить или лежить преступникъ около столба, пока убють его до смерти" [7; С. 23].

Окрему групу тілесних покарань становили ушкодження кінцівок. Зокрема, за п'яний розбій та завданні ножові поранення побратимам злочинця карали "уломленням однієї ноги на сходці", а за "більші вини переламували руку й ногу" [6; С. 153]. Утім, такий вид покарання скоріше застосовувався до жителів паланок, а ніж, власне, до самих козаків. Оскільки каліцтво не давало б змогу січовикам нести, відповідним чином, покладений на них обов'язок – військову службу.

Призначені судом вироки не підлягали оскарженню і ніхто їх не міг скасувати чи замінити. Характерною рисою судочинства на Січі стало й те, що судові рішення, особливо найбільш сурового характеру, такі як "страсти на горло", виконувалися досить швидко. Обумовлювалося це головним чином невідкладними вимогами військового стану, необхідністю термінового виступу в похід, а то й просто гарячістю та наполегливістю "козацького духу" [4; С. 13].

Інколи, за певних обставин, правопорушників не страчували відразу, а призначали м'якші покарання. Так звані м'які покарання застосовувались якщо злочинця засуджували умовно, коли не страчували годувальника сімейства, якщо злочин був невеликий та не порушував корінну основу запорозької організації, здійснювався у стані афекту, чи з необережності злочинця тощо.

Існували на Запорожжі і такі види покарання як приковування засуджених до стовпа чи гармати. Ці види покарання вважалися додатковими покараннями при тілесних та носили елемент привселюдного осудження та ганьби [5; С. 453]. Призначалися вони за невеликі правопорушення цивільно-правового характеру (крадіжку, борги тощо).

Значно менше на Запорожжі були розвинуті міри покарання направлені на свободу, честь та майно, оскільки не відповідали самій організації та духу Січі. Позбавлення волі суперечило самій суті існування Запорожжя, куди втікали з різних місць від панського гніту. Тому якщо даний вид покарання і мав місце на козацьких вольностях, то виключно з

метою не дати можливості злочинцю уникнути суду, або ж носив короточасний характер та застосовувалися до злочинців, яким вже був винесений вирок і вони очікували його виконання. Що стосується майнового покарання то воно зводилося до втрати правопорушником власного майна.

Отже, як бачимо внутрішня боротьба Коша із правопорушеннями на Запорозжжі відзначалася суворістю, що пояснювалося військовим характером організації Запорозької Січі та необхідністю тримати належну дисципліну щодо прийшлих, які нерідко були людьми сумнівної репутації. Найбільш поширеною на Січі мірою покарання була смертна кара, яка не вимагала затрат та відповідала військовому характеру общини. У той же час, передбачені за скоєні злочини смертні вирок не так вже часто застосовувалися на Запорозжжі, оскільки там перебували достойні люди, та й козаки уславилися своєю миролюбністю. Незворотність покарання для усіх без винятку козаків Запорозжжя, публічне осудження правопорушника та існування інститутів помилування на Січі свідчить про високий рівень козацької правосвідомості. Відображаючи суровий дух того часу запорозькі закони, у той же час, були позбавлені вишуканої жорстокості та різноманітності притаманної для покарань західноєвропейських держав.

Література

1. Грозовський І.М. Судовий устрій Нової Січі (1734 – 1775 рр.) / І.М. Грозовський // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: зб. наук. праць. – Запоріжжя: РВП "Видавець", 1997. – Вип. 3. – С. 23 – 28.
2. Грозовський І. М. Тілесні покарання в Запорозькій Січі / І. М. Грозовський // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: зб. наук. праць. – Запоріжжя: РВП "Видавець", 1996. – Вип. 2. – С. 125 – 132.
3. Гурбик А. О. Запорозька Січ і формування органів суду в українській державі / А. О. Гурбик // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали респуб. історичних читань. – К., 1991. – С. 85 – 87.
4. Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.): історичні зошити / О.І. Гуржій. – К., 1994. – 48 с.
5. Д-ский А. Система карательных мер в Запорожьи: [историко-юридический очерк] / А. Д-ский // Киевская старина. – 1893. – Т. XL. – С. 1 – 19, 209 – 239, 442 – 459.
6. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / Редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – 724 с.
7. Марковина Н. Очерк истории Запорожского казачества / Н. Марковина. – СПб., 1878. – 78 с.

8. Мышецький С. И. История о козаках запорожских, как они из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. Мышецький. – М., 1847. – 42 с.

9. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада / О. Однороженко. – К.: Темпора, 2011. – 422 с.

10. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / [передм. та комент. Г.К. Швидько]. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 678 с.

11. Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1911. – 282 с.

12. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: в 3 т. / упоряд. П. Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.1. – 578.

ПРОБЛЕМА УСЛОВИЙ И ПРИЧИН ВОЗНИКНОВЕННЯ ФІЛОСОФІИ

Бучин А.П.

У статті розглядаються основні точки зору на проблему причин виникнення філософії, та формулюється нова точка зору, котру автор називає "системною".

Постановка проблеми

Все, хто приступає к изучению философии или, наоборот, все, кто преподаёт философию, да и все, кто просто интересуется философией, – нуждаются в ответе на простой вопрос: *когда и где возникла философия?* Казалось бы, вопрос настолько прост, что не предвещает никакой проблемы. Тем более, что никто не спорит ни о том "*Когда?*", ни о том "*Где?*". Тем не менее, проблемы (не одна, а несколько!) таятся во всем известном ответе на поставленный вопрос, а ответ этот в самой простой форме выглядит так: философия возникла в VI веке до н.э. в трёх цивилизациях: греческой, индийской и китайской.

Простая форма ответа на любой вопрос обычно содержит самую важную информацию по проблеме. Эта форма ответа часто используется в ситуации конспектирования, при подготовке к экзамену и т.п. Она (эта форма ответа) подобна надувной игрушке – ответ в нужный момент может быть раздут до нужных размеров и нужной формы. Для этого надо знать, какая информация скрыта, как говорится, "*между строк*". Загадки уже загаданы, но они ещё не произнесены внятно, они присутствуют в вопросе, но присутствуют "*между строк*". Развёрнутая форма ответа на вопрос тоже только обозначает загадки, но ещё не формулирует их, хотя и даёт материал для таких формулировок. Итак,

простой вопрос: *когда и где возникла философия?* И развёрнутая форма ответа на него может выглядеть примерно так: **философия возникла одновременно, если время считать веками, в VI веке до н.э. в трёх недоразвитых цивилизациях: греческой, индийской, китайской, и больше никогда и нигде не возникала**, (все другие народы перенимали философию у одного из трёх *избранных* народов).

Теперь можно, как в сказке, сформулировать три загадки.

Первая загадка возникновения философии состоит в *одновременности*: почему *одновременно*? Если оспорить слово "*одновременно*", то проблема не упростится. Тогда вопрос формулируется так: Почему в VI веке до н.э.? Это случайность или закономерность?

Вторая загадка возникновения философии состоит в том, что названные три цивилизации не были самыми развитыми цивилизациями того периода. В VI веке до нашей эры более развитыми цивилизациями были, например, египетская цивилизация, ассирийская цивилизация. Почему философия возникла *не в самых развитых цивилизациях*?

Третья загадка возникновения философии состоит в том, что никогда позже философия нигде не возникла: почему философия возникла лишь однажды, а именно, в VI в.д.н.э.? Почему другие цивилизации и народы сначала перенимали уже существующую философию, и лишь после этого заимствования включались в процесс развития философии? Почему ни один народ, кроме трёх, не создаёт своей философии, как говорится, "*с нуля*", а сначала учится у одного из трёх *избранных* народов?

В философской литературе существуют разные ответы на поставленные вопросы. Наиболее известны три исторически сформировавшиеся точки зрения, имеющие свои собственные названия: мифогенная, сциентистская, гносеогенная. Эти точки зрения появляются в относительно далёком прошлом и к настоящему времени уже мертвы. Современное состояние проблемы можно обозначить как "*ощущение пустоты*" – человек знает, что есть проблема, но не решает её, а пытается отшутиться. Может быть, где-нибудь на лекции перед студентами такая шутка поможет отмахнуться от едких вопросов пытливых умов, но при рассмотрении существующих точек зрения на какую-либо проблему шутка не считается самостоятельной точкой зрения. Например, в одном из современных учебников по философии можно прочесть такую сентенцию: "*Тут уж ничего не поделаешь, в хоккее лучше всего играют в России и Канаде, а две с половиной тысячи лет назад лучше всех философствовали древние греки*".¹ Вряд ли чехи или финны или шведы согласятся с тезисом насчёт хоккея, мы же отметим, что тезис "*лучше всех философствовали*" предполагает, что "*философствовали*" **все**. Но мы точно знаем, что в

¹ Канке В.А. *Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений*. – М.: Логос, 2001. – с. 16.

VI веке до н.э. "*философствовали*" не все, а только в трёх цивилизациях. Кроме того, мы знаем, что подход, по которому один народ что-то делает лучше другого народа, или в чём-то лучше другого народа, – такой подход находится за пределами науки и философии, поэтому подобные рассуждения лишаются права называться "*точной зрения*". Что же касается трёх вышеназванных точек зрения на проблему причин возникновения философии, то их необходимо представить, но не для того, чтобы потом убить их своей критикой, – они и так уже давно мертвы, – а для того, чтобы наметить путь осмысления проблемы, пройденный человечеством, и, возможно, повторяемый индивидами.

1

Первой была **мифогенная** точка зрения на причины возникновения философии. Её суть: философия рождается из мифа.

"Первый ответ, идущий ещё от Гегеля: корни философии следует искать в мифологии древних народов. – пишет добросовестный исследователь Шейман-Топштейн С.Н. в работе "Платон и ведийская философия" – Это точка зрения мифогенная (её придерживаются представители английской "антропологической" школы – Фразер, Кук, Корнфорд, Гаррисон и др.). Крайняя идеалистическая интерпретация такого положения выражена в поисках истоков философии в древних религиях"².

Связь философии с мифологией и языческими религиями представляется несомненной, поскольку философия возникает в период их господства. Более того, было бы чрезвычайно удивительно, если бы такой связи не существовало. Поэтому авторы, доказывающие наличие такой связи уходят в сторону от действительной проблемы: мифология была у всех народов, а философия возникла только в трёх цивилизациях. Почему? Если бы мифогенная точка зрения была бы верна, то следствием её должно было бы быть возникновение философии из мифологии всех народов. Этого нет.

Следовательно, генетическая связь между философией и мифологией должна иметь какие-то жёсткие ограничения, которые преодолеваются лишь однажды в VI веке до нашей эры, и то только у трёх народов. Или же эта связь должна быть не генетической в своём истоке. Тогда неизбежные мифологические вкрапления в философии являются чем-то чужеродным ей, привнесённым временем. Иными словами, если философ живёт во времена господства мифологии, то и вкрапления будут мифологическими, – живёт во времена господства религии, то и вкрапления будут религиозными и, – в обоих случаях, – чужеродными. Наличие прямой генетической связи между мифологией и философией отрицается тем фактом, что мифология была у всех народов, а философия возникает только у трёх. Но мифологические вкрапления не являются чужеродными в философии. Отсюда, получается, что генети-

² Шейман-Топштейн С.Н. Платон и ведийская философия. – М.: Наука, 1978, с.19

ческая связь мифологии и философии отсутствует, но они не чужеродны друг другу. Как можно объединить одно с другим?

Общим местом многих работ, начиная с Аристотеля³, является тезис о том, что непрерывным условием возникновения философии является отделение умственного труда от труда физического, наличие свободного времени, или досуга. Но было бы ошибкой полагать, что это разделение труда характерно только для трёх цивилизаций. Наоборот, оно характерно для всех цивилизаций, и потому его можно вообще вынести за рамки рассмотрения, как необходимость воздуха для дыхания. Если бы сторонники подобных аргументов сами искренне верили в свою аргументацию, то они должны были бы указывать на школяра, который прогуливает уроки, или студента, который прогуливает занятия, как на зародыш философа: умственный труд (учёба) плюс досуг, – что ещё надо для появления философа и философии? При таком подходе больше ничего и не надо. Но появляется новая проблема, ибо при таком подходе молчаливо предполагается, что сначала появляется философ, а потом и философия. Иными словами, появление философии зависит от появления личности. Строго говоря, такой личностно ориентированный подход, хотя он и присутствует в некоторых современных учебниках по философии, недотягивает, не дорос ещё до мифогенной точки зрения, а относится к временам предшествующим возникновению мифогенной точки зрения на проблему причин возникновения философии.

Появление мифогенной точки зрения связано с появлением в общественном сознании категории развития. Проблема ставилась так: *философия развилась из ...*, и далее оставалось только подставить то, из чего развилась философия. Но оказалось, что подставлять, кроме мифа, – нечего, а подстановка мифа создаёт неразрешимые проблемы. Надо было делать вывод о том, что **категория развития вообще не подходит к проблеме возникновения философии**, но, как всегда, История основательна, и две другие точки зрения на проблему причин возникновения философии были по своей сути ничем иным, как вариациями уже обанкротившейся идеи.

Итак, мифогенная точка зрения не решает, и принципиально не может решить, поднятую проблему. (**Возникла** из мифа – да. **Развилась** из мифа – нет.)

2

Сциентистская точка зрения: *"...философия в древности вычлениается из единой науки, содержащей элементы философствования и позитивных знаний... Хорошо известно, что древнегреческие мудре-*

³ "...тогда были приобретены знания не для удовольствия и не для удовлетворения необходимых потребностей, и прежде всего в тех местностях, где люди имели досуг. Поэтому математические искусства были созданы прежде всего в Египте, ибо там было предоставлено жрецам время для досуга" // Аристотель. *Метафизика* Кн.1, Гл.1

цы (философы) заимствовали на Востоке – Египте и Вавилонии – не только религиозные ритуалы и начатки философии, но и достигшие там к VI веку до н.э. довольно высокого уровня астрономические, математические и медицинские знания. С этой точки зрения феномен "внезапного" возникновения греческой философии получает вполне удовлетворительное историческое объяснение"⁴.

Даже если мы примем исходный тезис этой точки зрения о существовании некой протонауки, из которой вычленялась философия, то логические следствия из этого тезиса будут иными, а именно: если философия возникает из протонауки, то она должна была возникнуть там, где эта протонаука наиболее развита, т.е., в Египте и Вавилоне. Но она возникает в менее развитых цивилизациях (Греция, Индия, Китай).

Следовательно, связь между философией и научными знаниями имеет какое-то опосредование, в котором, как говорил Гегель, *вся суть*. Упущение этого опосредования делает нелогичной и ошибочной сайентистскую точку зрения. Нелишне заметить, что попытка сделать науку мамой философии, поставить её раньше философии есть идеологический выверт, эпизод борьбы наукообразного позитивизма против "непозитивной" философии.

Связь этой точки зрения с категорией развития состоит в том, что придумывается некая протонаука, из которой философия развивается. Но прежде следовало бы выяснить: применима ли идея развития к проблеме возникновения философии.

3

Гносеогенная точка зрения – начало философии относится исключительно к позитивному знанию.

Действительно, в греческом, индийском и китайском обществе были накоплены позитивные знания, росла интеллектуальная культура, появлялась "обыденная мудрость". Но всё это было и в других цивилизациях. Поэтому данная точка зрения соединяет в себе ошибки двух предшествующих: если речь идёт о наличии позитивных знаний, как необходимом условии возникновения философии, то это условие есть и там, где философия не возникает и в помине; если речь идёт о СТЕПЕНИ развития позитивных знаний, то философия, логически рассуждая, должна была бы возникнуть в более развитых цивилизациях.

Связь этой точки зрения с категорией развития состоит в том, что придумывается некая сумма позитивных знаний (протонаука + обыденные знания), из которой философия развивается. Но, опять же, прежде следовало бы выяснить: применима ли идея развития к проблеме возникновения философии. Если идея развития, появившаяся в XIX

⁴ Шейман-Топштейн С.Н. Платон и ведийская философия. – М.: Наука, 1978, с.22.

веке, неприменима, то стоит испытать идею **системности**, появившуюся в XX веке.

4

Системная точка зрения на проблему причин возникновения философии состоит в том, что возникновение философии есть результат **взаимодействия системы цивилизаций**, находящихся на разных ступенях развития.

В VI веке до н. э. сложились примерно одинаковые социальные условия в Греции, Индии, Китае.

"Греческая ионийская философия, индийское учение упанишад и китайское конфуцианство и даосизм – всё это тяготеет к VI веку до н. э. Подобное совпадение вряд ли можно расценивать как случайное. Оно коренится в глубоких социальных процессах, переживавшихся около VI века до н. э. всеми тремя древними обществами, и в уровне их материального производства: то и другое в чём-то имело черты сходства, хотя при этом каждую из культур отличали свои специфические, неповторимые особенности." – Шейнман-Топштейн С. Я. Платон и ведийская философия. – М.: Наука, 1978, с. 11.

Сами по себе эти условия ничего не объясняют, ибо не были уникальными, и многие, (почти все), народы проходили через эту ступень развития. Но система из разноразвитых цивилизаций появляется впервые.

В политическом и идеологическом плане VI век до н. э. был периодом становления гражданских государств, сменяющих родовую организацию общества. Борьба против старой родовой знати составляла основное содержание политической жизни. Борьба против прежней идеологии составляла основное содержание идеологической и религиозной жизни. Так, например, упанишады и буддизм отвергали, хотя в разной степени, традиционный брахманизм. В экономическом плане этот век характеризуется сменой родовой собственности, наиболее приемлемой для родовой знати, собственностью индивидуальной.

Эта историческая ситуация давала известную самостоятельность и свободу отдельному индивиду, способствовала развитию его инициативы: производственной, торговой, исследовательской. Такая внутриполитическая и экономическая ситуация способствовала развитию торгово-экономических отношений с более развитыми цивилизациями. А в результате складывалась система из **более** развитой и **менее** развитой цивилизации. Причём последняя была вынуждена импортировать знания. Но все научные знания (астрономические, математические, медицинские) более развитой цивилизации не существовали сами по себе, а находились в **мифологической оболочке**, которая не могла быть перенесена на новую культурную почву.

Соответственно, возникала необходимость ОТРИЦАНИЯ мифологической оболочки научных знаний. Эти знания не "встроены" в собст-

венную мифологию, идут дальше, дополняя её новым содержанием. Отсюда, можно сказать, что возникновение философии есть результат взаимодействия мифологии разноразвитых цивилизаций. Так, обожествление вод Нила, характерное для египетской мифологии, освобождаясь от мифологической формы, превращается в философское учение о первоэлементе мира в "Шатапатха-брахмане" и у Фалеса, о чём есть прямое указание Плутарха: "Думают, что и Гомер, подобно Фалесу, научившись у египтян, считал воды началом и источником всего" (с. 22).

Отрицание одной мифологии и "достройка" другой из образовавшегося научного остатка и составляет основное содержание "мифогенности" возникновения философии.

Если философия возникает как результат взаимодействия мифологии разноразвитых цивилизаций, то она может возникать и реально возникает в менее развитой цивилизации системы взаимодействующих цивилизаций. В дальнейшем менее развитые общества импортируют из более развитых и их философию. Поэтому после возникновения философии она вторично не возникает в последующих системах из разноразвитых цивилизаций.

Итак, первая загадка возникновения философии: почему одновременно? Потому что были сходные социально-экономические условия и одинаковое положение в системе взаимодействия, и никогда раньше или позже эти условия не повторялись.

Вторая загадка возникновения философии: почему философия возникла не в самых развитых цивилизациях? Уже показано, что она принципиально НЕ МОГЛА возникнуть в самых развитых обществах.

Третья загадка возникновения философии: почему философия возникла лишь однажды? Эта загадка также уже выяснена.

Литература

1. Гегель, Энциклопедия филос. наук, т. 1-3, М., 1974.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (т. 1-4).
3. Добрянов В. С. Методологические проблемы теоретического и исторического познания. М., 1968.
4. ИНТЕНЦИОНАЛЬНОСТЬ И ТЕКСТУАЛЬНОСТЬ. ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ ФРАНЦИИ XX ВЕКА (М. Мерло-понти, М. Дюфрен, Э. Левинас, П. Рикер, А. Камю, Ж. Деррида, Ж. Делез, Ю. Кристева, Ж.-Л. Нанси M. Merleau-Ponty, M. Dufrenne, E. Levinas, P. Ricouer, A. Camus, J. Darrida, G. Deleuze, J. Kristeva, J.-L. Nancy) - Издательство "ВОДОЛЕЙ" ТОМСК, 1998.
5. Канке В.А. Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений. – М.: Логос, 2001.
6. Лазарев Ф.В., Литтл Брюс А. Современная эпистемология: дух и проблемы - М, 2001.

7. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х т.(Т.1-3) - М.: Политиздат,1980.
8. Шейнман-Топштейн С. Я. Платон и ведийская философия. – М. : Наука, 1978.
9. Риккерт Г. Ценность и действительность - М, 2004.
10. Сартр Ж.П. Проблемы метода: Пер. с фр. - М.: Прогресс. -1993.
11. Фейербах Людвиг. История философии, Том 1. § 16 – М.: Мысль, 1974.
12. Философский энциклопедический словарь – М.: Сов. энциклопедия,1983.
13. Аристотель. Метафизика Кн.1, Гл.1.

ЕРОС І ЛОГОС В НЕГАТИВНІЙ ДІАЛЕКТИЦІ Г.МАРКУЗЕ

Гончарова І.М.

Відомий тезис "все дійсне розумно" не влаштує Г.Маркузе. Він проголошує: "Те, що існує, не може бути істинним" (Маркузе Г. Одномерный человек. Пер. с англ. – М.: РЕКЕ-book, 1994). В обох висловлюваннях відображається суперечливість дійсності і думки про неї. Ми бажаємо осягнути цей світ, однак не тільки пізнаємо, але й творимо соціокультурну реальність. Дійсність завжди не задовольняє людину. Позитивна діалектика прагне виконати свою стабілізуючу функцію. Ідея розуму в цивілізованому світі, в тоталітарному універсумі формальної раціональності, на думку Г.Маркузе, стає силою, яка в формі теоретичного і практичного розуму встановлює істину для людей і речей. Така істина назначалась для осягнення дійсного як розумного.

На думку Г.Маркузе тенденції раціоналізації і "позитивне мислення" в сучасній європейській культурі привели до формування одномірної дійсності. Однак домінування раціональності одного типу не означає витіснення інших способів осмислення і організації суспільства і природи. Різні типи раціональності і форми міфу знаходились завжди в протиріччі. З часів античності європейський світ рухається в розколотому універсумі. Антиномічний в собі світ є космосом, створеним у відповідності з кінцевими причинами, але він заряджений запереченням і постійно відчуває загрозу розпаду. Світ космосу (культури) виступає як суперечлива єдність Логосу і Еросу. Логос несе позитивне начало, Ерос – негативне. В античній Греції мислення було символічним, таким спосіб мислення оцінює дійсність не в її власних термінах і межах, а дозволяє гармонізувати її внутрішню суперечливість. Однак уже в цей період складається уява про те, що істинно (Логос, ідея), то і дійсно є. Тоді дійсність, яка задається в безпосередньому досвіді причетна до того, чого немає. Фактична даність заперечує істину, але в її світі сама стає неістинною, ілюзорною. Спосіб мислення посттехнологічної раціональності відрізняється від античного двовимірного універсуму дискурса. По

мірі розвитку цивілізації переважала одномірність теоретичного і практичного розуму. Мислення повинно виходити з факту, але при цьому спробувати подолати емпіричний світ перетворити його, роз'яснити його тенденції, а це значить безперервно виходити за межі емпіричного світу. Останній завжди виступає як історичний універсум, факти дійсності також виробляються історичною практикою людини, ця інтелектуальна, духовна і матеріальна практика і є дійсність. В соціумі завжди є історична напруга між тим, що є і тим, що повинно бути.

В архаїчному міфі сутнісне і зовнішнє, феноменальне злиті в єдине ціле. З тих пір як відбувся прорив в історію міфологічний образ світу виступає як культура можлива і трансцендує за рамки того що є. Продукти міфічного уявлення звичайно вважають ілюзорними. "Істинний розум" завжди прагне витіснити чуттєве і уявне як ілюзорну суб'єктивність. Тоді як сутність і видимість протистоять не як розум і нерозумне, а як невід'ємна частина одного й того ж універсуму. Панування над чуттєвим, якщо не витіснення його – ось що проголошує "істинний розум". Неміцний онтологічний зв'язок між Логосом і Еросом починає рватися уже в Античності. Чуттєвість стає тінню ідеї, формальна раціональність народжується як суттєво нейтральна. Людина живе в світі відтіненім уявою і чуттєвістю і цей "міфічний" світ ніби відділяється від об'єктивної реальності і оголошується суб'єктивним, ілюзорним. Аксиологічна картина світу, яка завжди міфологізована, з точки зору одномірного мислення не верифікується, а тому не має відношення до об'єктивної реальності. В епоху сучасної цивілізації і ціннісний світ не багато стоїть в справах реального життя, так як він страждає вадою необ'єктивності. Однак наші ідеали не втрачають свій смисл від того, що бувають в протиріччі з поведінкою, яка диктується щоденними потребами, бізнесом і політикою. Саме недостаток об'єктивності робить міф як можливу реальність культуротворчим імпульсом, а значить рушійною силою соціального розвитку. Визнання ідеалів і смислів "культури можливої" ненауковими, послаблює їх протистояння далеко не ідеальної соціальної реальності. Конкретний зміст таких символів не реалізується, тому що за об'єктивним світом признаються тільки кількісно визначені якості.

На думку Г.Маркузе, формально-технічна раціональність, яку він називав "технологічною" захищає інструменталістський горизонт розуму і відкриває шлях раціонально-обгрунтованому тоталітарному суспільству. Треба шукати способи гармонізації ідеаціонального світу і емпіричного, це дозволило б прогнозувати закономірності практичної зміни дійсності. Формально-технічна раціональність відкидає трансцендування опирається на свої власні вітлення, вона забезпечує опредметнення, а тому представляє "культуру ставшу". Тотальний емпіризм знаходить свою ідеологічну функцію. Способи позитивного мислення, які страдають ідеологізованістю і конформістським

характером об'являють негативне мислення спекулятивним і утопічним. Однак міф як "культура можлива" розпредмечує і навіть опротестовує факти, і всі ці "ознаки", "фікції" і "ілюзії" можуть бути раціональними, оскільки розвінчують обманність пануючої раціональності.

Цивілізація руйнує дорефлексивний міф, що майже входить у визначення прогресу, однак формально-догматичне мислення може повернути культуру в догматично-міфологічний стан, тому що породжує нездатність до трансцендування і цим стримує динаміку історії. Прослідковує діалектику взаємоперетворень міфу і догмату в процесі їх втілення в соціумі Г.Маркузе пише: "Таким чином, в процесі розвитку цивілізації міф про Золотий Вік і друге пришестя переживає прогресивну раціоналізацію. Неможливе відділяється від можливого, мрія і видумка від науки, технології і бізнесу. В дев'ятнадцятому столітті теорії соціалізму перевели вихідний міф на мову соціологічних термінів – або скоріше виявили в даних історичних можливостях раціональне ядро цього міфу. Однак, в подальшому прийшов зворотній рух. Сьогодні вчорашні раціональні і реалістичні поняття, спіткаючись з дійсними умовами, знову здаються міфологічними. Дійсний стан робітничого класу в розвинутому індустріальному суспільстві перетворює Марксів пролетаріат в міфологічне поняття, а дійсність сучасного соціалізму перетворює Марксову ідею в фантазію. Це перевертання понять викликано протиріччям між теорією і фактами – протиріччям, яке само по собі ще не заперечує першу". (Маркузе Г. Одномерный человек. Пер. с англ. – М.: REKE-book, 1994. – С.218-249). Міф як "культура можлива" раціоналізується, перетворюється в догмат, потім опредмечується і тим самим обезсмилюється. Однак нова соціальна модель вміщує в "знятому" вигляді ідеї попередньої теорії. Символи утопії – це ще не реалізована дійсність і завжди в протиріччі з тим, що є. Відмовляючи таким поняттям в науковості і реальності ми обмежуємо творчий потенціал культури. Символи – образи міфу як "культури можливої" виступають концептуальними інструментами для розуміння і конкретного існування речей в світі їх можливостей. Міф як модель нової соціокультурної дійсності не відірваний від реальності, він відображає її як ціле в основних відношеннях і тенденціях розвитку. Міф як можливу реальність не можна вважати ілюзією або фікцією, раціональність можливого залежить від раціональності дійсності. Істинність трансцендуючої моделі світу залежить від істинності реалізованої вже, а значить опредметненої культури.

Із всіх сфер європейської культури, в якій домінує формально-технічна раціональність найбільш ірраціональне мистецтво, йому подаровані привілеї не підкорятися науковому розуму. Міфи науки і релігії більш консервативні ніж міфи мистецтва. Останні зв'язані з інноваційними процесами в культурі. Антична наука ще включала етичний і естетичний розум, а значить свободну гру, інтуїцію і уяву. В диференційованій сучасній культурі розум науки і розум мистецтва розділені.

Однією з першопочаткових форм виразу розходження між дійсним і можливим, дійсною істиною і можливою, була відмінність між богами і людьми, постійністю і мінливістю, безкінечним і кінцевим. Інша модель світу, яку пропонувало мистецтво вважалась недійсною, реальне підкорення природи недоступне для мистецтва. Наукові істини знайшли практичне втілення, тому що перетворення природи було в відповідності із законом і порядком дійсності, яку філософія і мистецтво намагались трансцендувати і підкоряти життю більш вишуканішому. При цьому цей порядок пропонував більш високу ступінь свободи, але був недійсним, тоді як наука була все ж більш пристосована до могутньої дійсності. Метафізичні поняття про ціль як рух до абсолюту, не могли бути верифіковані в термінах домінуючої раціональності. Однак істинність аксіологічної картини світу визначають історичні, а не епістемологічні умови. Аксіологічний зміст не є привнесений ззовні, цей конститутивний чинник входить в аналіз понятійного мислення і наповнює його змістом.

Ідеали культури завжди в протиріччі з існуючим універсумом і поширюються до меж світу, який може бути створений. В процесі раціоналізації і практичної реалізації "культури можливої" цінності переодягаються в технічні задачі, а потім перетворюються в потреби. Раціональність мистецтва обґрунтовує науково-технологічна трансформація світу, але моделі дійсності, які пропонуються мистецтвом, загрожують зруйнувати одномірну технологічну цивілізацію. Чим більше вад у цивілізованого суспільства, тим значиміша раціональність художнього універсуму.

Тенденції деміфологізації скоротили і майже не знищили романтичний простір уяви в культурі. В світі можливостей індустріальної цивілізації гра уяви повинна стати грою з технічними можливостями, які можуть бути в перспективі реалізовані. Уява не повинна залишатись несприятливою до процесу опредметнення. Однак тотальне опредметнення може подавити сферу уяви, послабити напругу між культурою можливою і культурою дійсною і тим самим уповільнити динаміку розвитку суспільства.

Література

1. Кассирер Э. Кризис европейского самосознания Человек. – 1990. – № 3. – С. 29-43.
2. Маркузе Г. Одномерный человек: Пер. с англ. – М.: РЕКЕ-book, 1994.
3. Маркузе Г. Эрос и цивилизация: Пер. с англ. – М.: РЕКЕ-book, 1994.

РОЛЬ СІМ'Ї ТА СУСПІЛЬСТВА В ПОДОЛАННІ МОЛОДІЖНИХ ДЕВІАЦІЙ

Ларченко М.О.

Більшість радянських кримінологів дотримувались думки, що в основі причин злочинності лежать переважно соціальні фактори, що переломлюються через психіку особистості. Але лише нещодавно особистість злочинця зайняла належне їй місце в кримінологічних дослідженнях. Важливим висновком, що в радянський період склався у вітчизняній кримінології, слід визнати той, що на жодному рівні – соціологічному, соціально-психологічному, індивідуально-психологічному – не існує жодного фактора (особистісної якості), що дозволяє однозначно прогнозувати вчинення (як і не вчинення) злочину конкретною особою [7, с. 43].

Блувштейн Ю.Д. зазначав, що не можна допустити зведення злочинної поведінки до суми реакцій особистості на зовнішні фактори, це призвело б до визнання фатальної неминучості скоєння злочину будь-якою особою, що опинилася в певній ситуації, такий висновок позбавив би кримінальну відповідальність логічної та етичної основи, бо очевидно, що особа не може нести відповідальність за дії зовнішніх сил [1, с. 18].

Первинним соціальним середовищем, в якому діють конкретні життєві обставини, що формують особистість людини взагалі, є сім'я. Саме сім'я є тим природним утворенням, у якому мають діяти антикриміногенні фактори, які перешкоджали б формуванню комплексу сваволі і ілюзій у людини, тобто особистості злочинця. Але в реальності не кожна сім'я виконує цю антикриміногенну функцію.

Існує багато так званих неблагополучних сімей, в котрих обставини складаються так, що сім'ї не лише не протидіють формуванню сваволі у дітей, а навпаки – формують її. Крім цього, у неблагополучних сім'ях, де батьки чи інші дорослі допускають аморальні проступки чи правопорушення, діти можуть на їх прикладі навчатися стереотипам свавільної поведінки, тобто набиратися кримінального досвіду.

Метою даного дослідження є виявлення факторів, що обумовлюють роль сім'ї в подоланні молодіжних девіацій. Поставлена мета досягається послідовним вирішенням наступних *задач*:

1) визначення девіантної поведінки молоді та її проявів у сучасних умовах нашої держави;

2) визначення сім'ї як ключового інституту соціалізації, її дисфункцій та їх наслідків;

3) виділення факторів сімейного виховання, що відіграють позитивну роль в попередженні та подоланні молодіжних девіацій.

Об'єкт дослідження: причини та умови поширення молодіжних девіацій в сучасній Україні.

Предмет дослідження: прогностично значущі фактори та їх питома вага у процесі формування особи неповнолітнього девіантна.

Методи збору даних ґрунтуються на теоретичних засадах діяльнісного підходу в психології та неофункціоналізму в соціології. Методологіч-

ною основою даної статті став структурно-функціональний аналіз процесу соціалізації особи та мотивації діяльності взагалі.

Певне визнання в кримінології та соціології отримало визначення девіантної поведінки, яке дає Гілінський Я. На його думку, девіантна поведінка – це, з одного боку, вчинок, дія людини, що не відповідає офіційно встановленим чи таким, що фактично склалися в даному суспільстві (соціальній групі), нормам та очікуванням; а, з іншої, – соціальне явище, що виражається у відносно масових та стійких формах людської діяльності, що не відповідають офіційно встановленим або в таким, що фактично склалися у даному суспільстві нормам та очікуванням [3, с. 67].

Різні прояви соціальних девіацій, а саме: злочинність, алкоголізм, наркотицизм, суїцид, проституція завжди притягували увагу дослідників. Ескалація насильства, активізація організованої злочинності та корумпованості суспільства, зростаюче вживання алкоголю, тютюнових виробів та наркотиків в нашій країні, висувають ці та інші феномени девіантності в число гострих соціальних проблем, причому найбільш ефективним, на наш погляд, уявляється розгляд цих проблем з точки зору кримінологічних підходів.

Як *гіпотези* дослідження слід прийняти наступні положення:

1) відсутність або слабкість взаємодії між батьками та дітьми на етапі первинної соціалізації в межах сім'ї призводить до фрагментарного засвоєння сімейних цінностей, позитивних установок та зразків поведінки, особливо в духовній сфері, та заміні їх девіантною поведінкою;

2) в сучасних умовах в сім'ї, так само як і в суспільстві в цілому, відбувається неповне задоволення навіть основних вітальних та екзистенціальних потреб, що провокує інфантилізм, споживацьку позицію, цинізм та аномію;

3) сімейна соціалізація зараз не в змозі нейтралізувати негативний вплив дезінтеграційних суспільних процесів та вплив молодіжних деліквентних груп.

Конкретні життєві обставини, що сприяють формуванню молодіжних девіацій, можуть мати місце і у благополучних сім'ях, де батьки та інші дорослі є добропорядними людьми, але в силу тих чи інших причин не створюють у сім'ї фактори, які б перешкоджали формуванню у дітей комплексу сваволі і ілюзій. В таких сім'ях у дітей формується сваволя через їх розбещення, або через повну їх бездоглядність і відчуженість.

Молодіжні девіації значною мірою детерміновані педагогічною занедбаністю, невихованістю, відсутністю культури, психічними аномаліями (ригідність, неадекватність реакцій, негнучкість поведінки, схильність до афективних реакцій), гіперопікою дорослих, вкрай жорстоким поводженням, несприятливим впливом мікросередовища.

Слід безумовно погодитися з Юзіковою Н.С., яка вважає, що саме родина виробляє причини і створює умови для вчинення правопорушень

неповнолітніми. Родина формується і розвивається у суспільстві і безумовно залежить від інтенсивності впливу соціальних, економічних, політичних і ідеологічних чинників. Саме від фортеці родини, що зумовлює взаємовідносини подружжя і дітей, залежить сила і можливість впливу негативних чинників [8, с. 256].

Факторами сімейного виховання, що впливають на формування молодіжних девіацій, на нашу думку, є:

1) вади родинного виховання, обумовлені як випадками прямого негативного впливу родини, так і неможливістю родини вирішувати питання морально-психологічного виховання дитини в умовах руйнування системи державних органів виховання і підризу матеріальної бази родинного виховання;

2) негативні приклади, які допускають члени сім'ї, що сприяє формуванню уявлення про допустимість злочинних дій певного типу;

3) пряме втягування до протиправної діяльності як корисливої так і насильницької спрямованості, що здійснюється членами родини;

4) тривала відсутність соціально-корисної зайнятості членів сім'ї (навчання, роботи);

5) відсутність контролю з боку батьків за отриманням неповнолітнім інформації з телебачення, інтернету, друкованої продукції, де наявна пропаганда насильства, збоченого сексу, наркотизації і алкоголізації, легкого життя, злочинної діяльності, проституції, тощо;

6) відсутність належного контролю з боку родини за поведінкою, зв'язками і характером того, як підліток проводить час.

Васильківська І.П. у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому кримінологічним аспектам сімейного виховання, підкреслює, що завдяки природній близькості між вихователями і вихованцем, тому особливому емоційно-психологічному мікроклімату, створити який можливо лише в умовах родини, інтенсивності та результативності впливу на дітей, сімейне виховання виступає необхідною умовою успішного формування особистості [2, с. 6].

Постає закономірне питання: які саме чинники визначають соціально-психологічне мікросередовище сім'ї як фактор соціалізації дітей. Проаналізувавши спеціальне монографічне дослідження Кравця В.П. [6, с. 349–351], можна прийти до висновку, що серед них обов'язково присутні:

- вид психологічних стосунків між батьками, які впливають на соціалізацію дітей в сім'ї (співдружність, паритет, змагання, консолідація, антагонізм);

- спрямованість сімейних взаємин (ділова, колективістська, індивідуалістська);

- стиль психологічних відносин у сім'ї (авторитарний, ліберальний, демократичний);

- функції батьків у взаєминах з дітьми (джерело емоційного тепла, приклад для наслідування, друг і радник), відповідність функцій віку дітей;

- основа авторитету батьківської влади (придушення дитини, економічне стимулювання, педантизм, авторитет особистості батьків, любов і довіра, дружба);

- складові авторитету особистості батьків як вищого типу авторитету (частота контактів з дітьми, інформованість про життя дітей, розуміння їх інтересів, готовність змінювати себе разом зі зміною дітей);

- моральні цінності сім'ї (любов, довіра, розуміння, співчуття, взаємна підтримка, рівноправ'я);

- права та обов'язки дитини в сім'ї, способи засвоєння дитиною норм, цінностей, установок, прийнятих в сім'ї; характер сімейної праці;

- вид проведення дозвілля, різноманітність соціальних зв'язків сім'ї, традиції в різноманітних сферах життєдіяльності сім'ї.

Сучасна сім'я повинна повернути одне з найважливіших своїх соціальних призначень – функцію виховання та соціалізації підростаючих поколінь, формування у них високих соціальних і моральних якостей.

Очевидно, що спорідненість, близькість і солідарність членів родини полегшує здійснення індивідуального підходу до підлітків і дітей, дозволяє вчасно помітити відхилення в результатах виховної діяльності, активніше стимулювати прояви позитивних особистісних якостей та ефективніше боротися з негативними рисами характеру. Усі найбільш важливі етапи становлення і розвитку людини (змістова сторона, емоції, пізнавальна активність, формування характеру) припадають на той життєвий етап, який переважно проходить у родинному колі.

В налагодженні відносин між особистістю і суспільством інститут сім'ї відіграє роль передавальної ланки, тобто суспільство отримує своє доброякісне фізичне і духовне відтворення саме через сім'ю і від неї. У той же час особистість свої соціальні потреби у вигляді матеріальних благ і духовно-особистісних якостей отримує від суспільства через сім'ю. Через що можна зробити висновок, що труднощі сьогоденної сім'ї як соціального інституту і первинного осередку суспільства породжені в першу чергу суспільною кризою.

Морально-психологічний стан сім'ї відбивається на формуванні особистості дітей та підлітків, істотно збільшуючи кількість тих, хто зростає і виховується в неблагополучних умовах (а іноді і криміногенних), сприяючи девіантній поведінці.

Якою ж повинна бути сім'я, що виконує високу роль в соціалізації і вихованні дітей та молоді. Вважаємо, що необхідним є:

1) повернення до традиційної моделі сім'ї, в православному розумінні;

2) досягнення такого виховного потенціалу сім'ї, при якому діти могли б придбати необхідні соціальні навички, загальноприйняті норми моралі і культури і реалізувати весь свій духовний потенціал;

3) приділення уваги в сім'ї традиційним сімейним цінностям, таким як материнська любов і гордість, батьківська надійність, відповідальність сім'ї за виховання дітей та відповідальність дітей за підтримку старих батьків, чоловіча і жіноча честь тощо;

4) виховання в сім'ї патріотичних почуттів, залучення до дітей національних цінностей;

5) максимальна увага з боку батьків різним сторонам життя своїх дітей; наявність спільних інтересів у батьків і дітей в сім'ї.

Корецький С.М. висунув та обґрунтував гіпотезу, згідно з якою система цінностей виступає еталонним сигналом в процесі мотивування. Отже, виявлення загальної структури системи цінностей може дозволити досліднику прогнозувати поведінку особи взагалі і особи неповнолітнього зокрема [5, с. 3].

Вивчення кримінологами дисфункції інституту соціалізації – сім'ї показало, що основною детермінантою такої дисфункції виступає несприятливе матеріальне становище. Іншим важливим чинником дисфункції інституту сім'ї виступає описаний ще в роботах Е.Дюркгейма стан аномії [4].

Слід безумовно погодитись з Корецьким С.М., який вважає, що в сучасному українському суспільстві стан аномії обумовлений двома чинниками різного масштабу. Перший чинник належить до національного масштабу і притаманний розвитку суспільства більшості постсоціалістичних країн. Він обумовлений різкою зміною суспільних відносин в умовах нових національних держав і веде до формування недовіри до існуючих нормативних систем. Другий чинник носить глобальний характер і полягає в тому, що за твердженням суспільствознавців з початку ХХ ст. починають не співпадати культурний та соціальний цикли, що веде до формування недовіри не лише до існуючих нормативних систем, а й до системи цінностей. Таким чином, дезадаптація населення дитородного віку ускладнює процес ретрансляції цінностей від покоління до покоління [5, с. 11].

В сучасній системі соціального контролю над девіантною поведінкою молоді головною формою має бути формування системи профілактики девіантної поведінки, що сприяє обмеженню поширення девіацій в молодіжному середовищі, а вже потім каральні санкції проти порушників та насильницькі (примусові) способи лікування.

Основні задачі такої профілактики зводяться до наступного: розвінчання міфів про одурманючі речовини, тобто про алкоголь, наркотики, нікотин та людей, що їх приймають; робота в учбових та виховних закладах; складання посібників і рекомендацій для педагогів, соціальних працівників та батьків. Але безумовно, головна профілак-

тична робота повинна вестись в сім'ї та через сім'ю, через те, що сімейні конфлікти, незахищеність, відстороненість дітей та підлітків призводять до різного роду девіацій та до кримінальних діянь.

З метою запобігання формуванню молодіжних девіацій шляхом усунення криміногенних факторів сімейного виховання необхідно досліджувати характерні ознаки таких факторів, джерела негативного впливу в родині. Заходи індивідуального запобігання до досліджуваних категорій сімей повинні застосовуватись комплексно, бути взаємоузгодженими, ретельно спланованими, широко поширеними серед контингенту, що їх потребує. Необхідно привертати увагу суспільства до сімей, в яких існують криміногенні фактори виховання, залучати державні установи та організації до вирішення проблем маргінальних верств суспільства, надання допомоги окремим особистостям.

Література

1. Блувштейн Ю.Д. Методологические проблемы изучения преступности и личности преступника (логико-математический аспект): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / Ю.Д. Блувштейн. – М., 1975. – 34 с.
2. Васильківська І.П. Криминологічні аспекти сімейного виховання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / І.П.Васильківська. – К., 2001. – 19с.
3. Гилинский Я. Социология девиантного поведения. – М., 1988. – 205с.
4. Дюркгайм Еміль Самогубство: Соціол. дослідж. / Еміль Дюркгайм; Пер. з фр. Л. Кононович. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
5. Корецький С.М. Криминологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / С.М. Корецький. – К., 2003. – 17 с.
6. Кравець В.П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості: Монографія / Кравець В.П. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. – 476 с.
7. Резник Г.М. Личность преступника: правовое и криминологическое содержание // В кн. Личность преступника и уголовная ответственность. Правовые и криминологические вопросы. – Саратов: Изд-во Саратовского унив-та, 1981. – 134 с. – С. 29-44.
8. Юзікова Н.С. Сімейне виховання у механізмі профілактики злочинності неповнолітніх (у контексті вітчизняного та міжнародного законодавства) / Н.С. Юзікова // Держава і право. Спецвипуск, – Київ-Дніпропетровськ, 2003. – С. 254-261.

ТВОРЧИСТЬ І СПОЖИВАЦТВО В РЕАЛІЯХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Сич М.М.

В статті підіймається питання про перешкоди, які заважають прогресивному поступу української держави. Проблема суспільного розвитку розглядається через протиставлення двох антиномічних способів суспільного буття: творчості і споживацтва. Автор приходить до висновку, що паразитичне споживацтво як маргінальна суспільна ідеологія і спосіб життя є причиною глибоких соціальних криз. Єдиною альтернативою соживацтву може бути творчість і продуктивна творча діяльність усього суспільства.

Ключові слова: суспільство, творчість, споживання, споживацтво, криза.

Україна на протязі двадцяти останніх років перебуває у процесі складних соціально-економічних перетворень. У засобах масової інформації постійно підіймається питання про те, що наша держава перманентно перебуває в стані якоїсь суспільно-економічної кризи. Це твердження, на жаль, часто підтримують і науковці. Внаслідок цього у українців замість нормального сприйняття дійсності формується так звана "кризова" свідомість. Це, зрозуміло, не допомагає вирішувати нагальні питання розбудови молодой незалежної держави.

У цій статті ми ставимо завдання дослідити, чи є в реаліях українського суспільства якісь глибинні причини і передумови аномального розвитку, які б мали своїм наслідком перманентну зливу найрізноманітніших суспільно-політичних криз. У тому числі, чи маємо достатні підстави говорити про дійсне існування певної першопричини, "кризової основи" суспільного буття? Із самого початку зазначимо, що, на нашу думку, такі передумови і причини дійсно існують. І діють вони не тільки на терені молодой української держави, а притаманні й іншим, у тому числі й економічно розвиненим суспільствам. Але цю гіпотезу треба обґрунтувати.

Приступаючи до соціально-теоретичного дослідження, ми спочатку повинні сформулювати принципіву базову концептуально-філософську настанову. У ній ми будемо виходити з того, що основою розвитку і динамічної стабільності суспільства є творча діяльність людей, що його складають. Твердження про родовий характер творчості стосовно інших видів діяльності очевидно має аксіоматичний характер у науковому пізнанні. Творчість є початком дійсно людського, а не тваринного, стадного існування індивідів. Творчість є основою соціо-культурного способу існування людини. Творчість є причиною виникнення людства як явища, і вона, у той же час, є єдиною рушійною силою соціального поступу.

Тобто соціально-філософською основою нашого аналізу є безумовне визнання примату творчості над будь-якими іншими формами людської суспільної діяльності.

Відповідна філософська настанова споконвіку закарбована у фундаментальному світоглядному архетипі християнської культури – ідеї Бога-Творця і людини, що є образом і подобою Його. Тема творчості завжди була однією із провідних філософських ідей багатьох вітчизняних мислителів, зокрема М.О.Бердяєва, який вважав, що тільки творчістю людина може виправдати перед Богом своє існування у цьому світі. Активно розроблялась проблема творчої природи людини численними представниками гуманістичної Київської філософської школи 60-80 р. минулого століття. У своєму соціальному аналізі ми також орієнтуємось на класичні ідеї "Протестантської етики" М.Вебера, зокрема у його "західному" прочитанні творчості як бізнесу, професії, божественного покликання майстра. Ми також користуємося результатами численних сучасних наукових досліджень креативності у розвинених країнах, у тому числі – Е.Боно, А.Маслоу, А.Адлера, Р.Штернберга та ін. Тому нам уявляється беззаперечним твердження, що творчість є початком, основою і смыслом людського існування.

Творчість є базовим елементом системи усіх сутнісних сил людини, найбільш ефективною формою їх реалізації. Творчість – це родова ознака людини і форма її розвитку. Творчість є універсальною формою буття людини і глибинний сенс творчості полягає у розвитку та самовдосконаленні роду "людина", розвитку її сутності. Творчість, творча праця є головним способом розкриття людиною своєї родової сутності, самопізнання та самореалізації себе як особистості. Творчість людини є також універсально-перетворюючою, цілісною культурно-історичною самодіяльністю, у процесі якої здійснюється самопродукування і саморозвиток соціальних сил людини. Можна сказати, що у людини немає більш шляхетного заняття, яке виправдовувало б її існування на землі, підтверджувало б високе звання людини і у той же час давало б їй найглибшу і найяскравішу насолоду життям, ніж творчість. Творчість, виступаючи головним сенсоутворюючим компонентом буття особистості, надає їй повноцінне переживання сенсу свого буття, іншими словами, робить її "справжньою", дарує їй істинно людське життя.

Суб'єкт творчої діяльності крім інших життєвих потреб завжди має потребу у творчості. І ця потреба виступає для нього як найбільш істотна, бо вона є найважливішим елементом сутнісних сил творця. Це та первинна причина, що змушує його здійснювати сам процес творчості. Кожна людина, яка здійснює творчу діяльність, саме у цій формі прояву своєї творчої сили бачить найбільш важливий аспект свого людського існування, а іноді і увесь сенс життя. Творча людина завжди перебуває у такому стані, який вимагає від неї постійно здійснювати творчу діяль-

ність. І реалізація цієї діяльності якраз і виступає адекватною формою задоволення реальної потреби у творчості.

Творчість у її філософському розумінні, як зауважує Б.Новіков, повинна неодмінно розглядатись не тільки у значенні однієї з предикатних характеристик людської діяльності, а, передусім, як сутність та істина цієї діяльності, як єдино гідний людини суспільної та суспільства олюдненого спосіб їх "синергійного" взаємобуття. [7, с.328] Творчість є цілком соціальним явищем, вона немислима, неефективна і непотрібна поза суспільством. Адаптація і виживання "усамітненої", не соціальної людини була б значно ефективнішою через пристосування, інстинкт і репродуктивну діяльність. Творчість же є необхідністю, життєвою потребою і умовою існування людини як усупільненої істоти. "Загальна історична тенденція є такою: творчість наділена високим соціальним статусом, що звучить особливо переконливо стосовно останніх десятиліть", – заявляє один з найцікавіших сучасних дослідників творчості і креативності у США Г.Адлер [1, с. 260]

Сучасні дослідження креативності (А.Маслоу, А.Адлер, Б.Новіков та ін) показують, що, як правило, обдаровані і талановиті люди займаються творчістю у першу чергу не заради зовнішніх для самої творчої особистості стимулів, які виступають у формі примітивного матеріального заохочення, або ж певного "престижного" визнання. Наочний приклад – математичний геній сучасності М.Перельман, який спокійно відмовився від преміального мільйона доларів з моральних міркувань! По даним соціальних і психологічних досліджень матеріальне заохочення активно впливає на творчий процес лише до певного рівня забезпечення матеріального добробуту, що на даний час існує як певний соціальний стандарт і після досягнення якого будь-який інтерес до матеріальної винагороди у творця майже зовсім зникає. Хоча певну роль в системі творчої мотивації у плані створення креативного середовища як засобу творчості матеріальні фактори все ж відіграють.

Зазначимо, що мова йде про дійсно творчих людей, а не про посередніх науковців (представників "нормальної науки" за висловом Т.Куна), митців і т.п, де якраз саме матеріальні стимули збільшують їх здатність до "творчої мімікрії", бо у дійсно творчому відношенні такі люди абсолютно безплідні. Таким чином, самі по собі зовнішні матеріальні чинники (заохочення) можуть лише дещо підвищити продуктивність творчої діяльності, або ж, навпаки, загальмувати її, але, взяті окремо від особистості, вони ще не породжують достатню мотивацію творчості.

Ми стверджуємо, що найважливішим стимулом у творчій діяльності особистості все ж є соціальні потреби і соціальні інтереси, які прийняті людиною як *родові потреби свого особистісного існування*. Соціально обумовлені потреби людини, а серед них, у першу чергу, безпосередня потреба в творчості, є основоположними для розуміння соціальної природи творчої діяльності людини і суспільства. Важливо, щоб соціальна

потреба проникла у творчу свідомість людини у формі глибинної необхідності реалізувати свої сутнісні сили як творчої особистості. "Самовдосконалення – ніщо без прагнення покращати людство, допомогти йому," – підкреслює великий гуманіст сучасності А.Маслоу. [5, с. 361] Тому творці у більшості своїй здійснюють свою діяльність, у першу чергу, заради самої діяльності, заради творчості. Таким чином, єдиним носієм потреби у творчості є людина-творець як цілісний соціальний суб'єкт.

Саме потреби суспільства, народу, держави у тих чи інших господарських, наукових, технічних, мистецьких, спортивних досягненнях істотно мобілізують дійсні суб'єктивні потенції особистості. Але це може статися тоді, коли суспільство уцілому, як деяка колективна суб'єктивність, матиме таку потребу у творчих особистостях і їх творчій самореалізації. Та реальне суспільство, на жаль, не завжди може ефективно сформуванати відповідний запит до творчої особистості, перебуваючи під впливом негативних внутрішніх процесів, процесів розпаду, деградації і кризи. Тільки правильно розуміючи суспільну природу процесу формування потреби в творчості ми можемо пояснити той факт, що далеко не всім людям вдається зберегти у собі задану від природи здатність і потребу творчого ставлення до світу і до суспільства, у якому вони живуть. У творчості, на жаль, є потужний соціальний антипод – *споживацтво*. Доля сучасного суспільства великою мірою залежить від того, яка з цих соціальних сил переможе у змаганні на арені серця і розуму сучасної людини – творчість чи паразитичне споживацтво.

Але повернемося до початкової постановки проблеми. Так чи знаходиться Україна у стані глибокої перманентної соціально-економічної кризи, чи ні? Чи закінчується, нарешті, вже та клята криза, чи тільки починається? Чи можна заперечити маргінальне уявлення, що історія сучасної України – це одна суцільна криза? Беремо на себе сміливість стверджувати, що з точки зору продуктивного і позитивно спрямованого світобачення ніякої кризи в Україні немає. Вся справа у тім, що для здорової і творчої суспільної свідомості *криз* як таких принципово не існує, а є *проблеми*, які можна і треба вирішувати. Соціальна картина суспільства, у якому ми живемо, кардинально зміниться, коли ми поглянемо на неї з позиції першочергового усвідомлення *глибинної творчої основи суспільного буття*, у тому числі – і нашого з вами.

Ще раз підкреслимо, що "кризова" свідомість – це свідомість нетворча, пасивна, споживацька. Вона виникає лише тоді, коли суспільство з тих чи інших причин відмовляється новаторськи вирішувати питання, які невпинно ставить життя. Проблема ж – це не криза, що звалилась на голову як грім серед ясного неба і з якою невідомо що треба робити. Проблеми надають смисл і смак життю творчої людини. Тому виникнення будь-якої суспільної "кризи" і її "кризове" усвідомлення

свідчать про недостатність і нерозвиненість творчого потенціалу конкретного суспільства (у даному випадку – українського), про тотальну перевагу споживацької життєвої орієнтації над продуктивною, творчою.

У навколо-філософській і популярній літературі часто побутує легковажна думка про те, що всі люди у першу чергу завжди реалізують і прагнуть реалізувати себе у творчості, що кожна людина може і хоче творити. На жаль у дійсності це далеко не так. Більша частина людей напрочуд легко звикає до спокусливого бажання не творити, а споживати створене іншими матеріальне і духовне багатство. Налаштувати цей загал на творчість можуть лише потужні і скоординовані духовні, інтелектуальні і організаційні зусилля усєї людської спільноти і конкретно кожного окремого суспільства. Так вважає видатний науковець сучасності, психолог і філософ А.Маслоу. Щоб уникнути непродуктивних закидів у наш бік, просто пошлемося на його беззаперечний авторитет.

А.Маслоу не раз підкреслював, що потреба у самоактуалізації є мотивом поведінки тільки 1–2% населення. І винне у цьому суспільство, причому – конкретне суспільство, у якому живуть конкретні індивіди. Потреба у творчості, що дається кожному від народження, часто до невпізнаності спотворюється під впливом неадекватних цінностей, псевдоідеалів і хибних установок суспільства. Свою долю вносять і невідповідні умови життя людей. Людина протиприродно, під впливом негативних соціальних чинників пориває глибинний родовий зв'язок із своєю творчою сутністю. Вся сукупність цих факторів призводить до уповільнення і зупинки твочої еволюції суспільства, наслідком чого стає свідомо відмова людей від творчого самовираження, творчого стилю життя, або навіть від найменших елементів творчості у професійній і трудовій діяльності. А.Маслоу писав: "Сьогодні є повністю зрозумілим, що актуалізація найвищих людських потенцій є можливою – у масових масштабах – тільки у "гарних умовах"... гарним людським екземплярам потрібне гарне суспільство для свого зростання... Гарне те суспільство, яке сприяє найбільш повному розвитку людських можливостей, найбільш високому рівню людяності" [6, с.16].

Соціальна криза як така стає можливою, на нашу думку, унаслідок творчої депривації у переважної більшості культурно-продуктивного прошарку суспільства. Терміном "*творча депривація*" ми означаємо неприйнятні умови суспільного буття, коли люди не можуть словна, або хоч найменшою мірою реалізувати свій творчий потенціал, свої творчі потреби. Потреба у творчості є родовою, сутнісною характеристикою суспільної людини. Неможливість задоволення такої потреби у більшості населення в сучасних умовах неодмінно призводить до виникнення суспільних криз різного рівня інтенсивності та поширення. Наслідком творчої депривації є суспільний нігілізм, тероризм, бунти, революції, війни, або ж, у "звичному" протіканні – соціальні девіації, злочинність,

наркоманія, алкоголізм, соціальна депресія, психічні розлади і хвороби значної частини продуктивного прошарку людства. Творча депривація, до речі, є однією із фундаментальних ознак тоталітарних суспільств.

Однією з найважливіших, але прихованих причин творчої депривації і, відповідно, соціальної деградації є переважання в суспільстві споживацьких "цінностей" і настанов над дійсними цінностями творчого і духовного розвитку. Якщо у житті людини немає місця для творчості, то вся її життєва енергія активно спрямовується у бік споживацтва, пасивного паразитичного присвоєння матеріальних і духовних багатств, створених іншими людьми. Паразитичне споживацтво поступово стає "сміслом" (в реальності – псевдосміслом) її життя. Це може відбуватися у рамках існуючого державного законодавства, яке у такому випадку свідомо встановлюється як законодавство споживацької держави. Але споживацтво за своєю внутрішньою сутністю завжди прагне обійти будь-які законодавчі обмеження, що врешті-решт, повільно або швидко, веде до руйнації усього державного устрою. Зростає корупція, наповнюються тюрми, занепадає економічний, та, зрештою, й увесь суспільний устрій країни. Виникає те, що зазвичай називають суспільною кризою. Таким чином, *в основі системної суспільної кризи, ми беремося це стверджувати, лежить переважання споживацької орієнтації продуктивної частини суспільства над творчою.*

Взагалі розробка теорії споживання і споживацтва у капіталістичному суспільстві ведеться вже давно. Неконтрольоване, надмірне, самовдоволене споживання здавна засуджували усі традиційні релігії. Теоретичні ж дослідження споживання як явища суспільного життя пов'язані із цілим рядом ключових фігур суспільствознавства ХІХ–ХХ ст. М.Вебера, Т.Веблена, Г.Зіммеля та ін. Починаючи з ХХ ст. вивчення споживання як особливого соціального феномена стає особливо актуальним для усіх суспільних наук. Розвиток масового виробництва і масового споживання стає причиною виникнення численних концепцій "теорії споживання", авторами яких були видатні соціологи У.Ростоу, Ж.Форрестье, Р.Арон, Дж.Гэлбрейт та ін.

Більш гостра критика явища споживацтва з констатацією необхідності формування в суспільстві альтернативних споживацтву "розумних потреб" присутня у творах багатьох видатних соціальних філософів сучасності – А.Печчеї, Д.Белла, Ф.Фукуями та ін. Але власне "споживацтво" як негативний, односторонній і особливо небезпечний фактор суспільного життя стало предметом серйозного аналізу у творах К.Маркса, Е.Фромма, Г.Маркузе, Ж.Бодрійяра, П.Бурдьє, З.Баумана та ін. Феномен споживацтва у капіталістичному суспільстві був також предметом змістовної критики багатьох вітчизняних філософів 60–80-х рр. минулого століття.

Перші спроби аналізу споживацтва як виключно негативного морального і соціального явища і способу життя великих груп людей (класів) належать К.Марксу. Він називає "товарний фетишизм" однією із принципів ознак і "родових плям" експлуататорського суспільства. Споживацтво як принцип існування паразитичного прошарку суспільства у його вченні неухильно веде до виродження пануючого класу, чим сприяє встановленню нових суспільних відносин. Але в теорії К.Маркса було багато утопічно-спекулятивних елементів, які не сприяли успіху його теоретичних уявлень в конкретній суспільно-історичній практиці. Увесь так званий "науковий комунізм" базувався на хибному принципі, який полягав у тому, що економіка завжди є первинним, базовим елементом в усій системі суспільних відносин. Насправді ж, у споживацьких суспільствах дійсно має місце ілюзія, видимість того, що економіка є базовим суспільним явищем. У тому числі в історичних умовах "дикого капіталізму", свідком і сучасником якого був сам К.Маркс.

Зауважимо, що визначення економіки як єдиної першооснови суспільного буття суперечить системному підходу у розумінні суспільства. Не менш важливе значення у якості організуючої сили суспільного буття мають, наприклад, владні відносини, які історично проявляються у формі владно-ієрархічних, або владно-бюрократичних суспільних сил. Є суспільства, де домінують ідеалістичні, або ідеаційні чинники (Сорокін П. "Соціокультурна динаміка"). [9] На наш погляд у майбутньому інформаційному суспільстві провідне місце має зайняти наука і творча наукова діяльність людей, тобто під впливом історичної необхідності споживацька орієнтація має змінитися на творчу. Носії знань і інформації, творча еліта суспільства повинні отримати право реальної участі у прийнятті рішень, інакше людству не вдасться уникнути серйозних глобальних загроз своєму існуванню. Відповідна тенденція прослідковується вже зараз у найбільш розвинутих країнах світу і поступово набуває рис соціального закону.

Найбільш теоретично аргументовану критику споживацтва як явища соціального характеру ми знаходимо у працях видатного американського психоаналітика і соціального психолога Е.Фромма. У його хрестоматійному творі "Володіти чи бути?", як і в багатьох наступних публікаціях, різко протиставляються ці два непеєднані, антагоністичні способи суспільного буття людини. Перед людиною, на думку мислителя, в усі часи стояло питання, що має визначати суть її існування: володіння (і, зрозуміло, – споживання), чи свободна продуктивна і творча діяльність? Перед таким вибором стоїть людина й у сучасному суспільстві. Фромм підкреслює, що установка на володіння речами і споживацтво, а не на свободу і вільний прояв людиною своїх творчих сутнісних сил, здорового психічного потенціалу, є, по-суті, виявом фундаментальної некрофільної орієнтації соціального характеру. "Різниця між буттям і володінням така ж, як різниця між любов'ю до життя і любов'ю до смерті" [10, с. 22].

Е.Фромм підкреслював, що функція сучасної держави полягає у тому, щоб установити норми здорового і розумного споживання, замість споживання паталогічного і безглузкого [10, с. 183]. Потрібно зауважити, що в сучасному світі це першочергове завдання не тільки держави, а й усього громадянського суспільства.

На помилки в керівництві суспільством, які ведуть його до закріпачення і деградації, втрати перспектив вільного і творчого розвитку людства, вказував Г.Маркузе. Філософ підкреслював, що неправильне керівництво суспільством стимулює виробництво і споживання всякого непотребу, причому головною метою цього процесу є задурманювання і поневолення широких мас суспільства на догоду невеличкій купці людей, які віртуозно маніпулюють суспільною свідомістю. Людина-споживач – це "одномірна людина", людина несвободна, позбавлена усякої можливості творити, вільно реалізувати свій безмежний особистісний потенціал в інтересах власного розвитку і суспільного прогресу [4].

Дискурс психо-соціального і символічного життєвого простору споживача віртуозно здійснив у своїй книзі "Система речей" Ж.Бодрійяр. Він зауважує, що в надмірному захопленні споживацтвом суспільство наостанок чекає "грандіозний колективний "хеппенінг", де в ейфорії деструктивності, в ритуальному пожиранні речей і їх символів соціум буде святкувати свою власну загибель [3, с. 147]. Але у даному дослідженні нас цікавить не сам світ речей і не символічне повстання речей проти людини, а, у першу чергу, світ людського деперсолізованого речами буття, доля людини, яка втрачає своє обличчя, сама стає предметом для споживання поряд з іншими речами, що є контекстом чудового твору Ж.Бодрійяра. Дійсно, в сучасному суспільстві значно підсилюється соціально-символічна форма споживання, що робить споживання безглуздим і соціально небезпечним. Виникає загроза перетворення споживацтва на особливу маргінальну ідеологію, збочений тип суспільної і індивідуальної свідомості, для якої споживання у всіх його формах і різновидах стає кінцевою метою і смислом людського існування.

Віковічне питання "чи повинна людина споживати, щоб жити, чи вона живе для того, щоб споживати", серед інших ставить З.Бауман у книзі "Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства" [2, с. 117]. При цьому, як і Е.Фромм, він підкреслює, що "споживацтво – це соціальний аналог психічного розладу" [2, с. 119]. Але нам особливо цікавий інший фрагмент міркувань З.Баумана, де він визначає споживацтво як антиномію творчості, яке, проте, має деяку схожість з творчістю, виступає пародією на неї, бо має деяку спільну з творчістю рису – вічне бажання новизни вражень. За словами З.Баумана, споживання – це нескінченна подорож "у чеканні нового". Але, на жаль, однією цією ознакою і обмежується схожість. Насправді ж споживання – це сурогат творчості, псевдотворчість, вічне прокляття "подорожуючої людини", бо,

по-суті, у цьому "новому" ніколи не буває дійсної (тобто здійсненої самою ж людиною) новизни. У споживанні задоволення завжди виступає як "нещастя бажання", розпач і розчарування [2, с. 120]. Тоді як творча самореалізація супроводжується виключно позитивними емоційними станами ("натхнення", "пікові переживання", "плато", творчий екстаз, тощо).

У ході власного аналізу для сутнісного розуміння і пояснення викликаних протистоянням "творчість-споживання" кризових суспільних процесів ми пропонуємо виділити два основні антиномічні типи суспільного буття людини: *творчий* (продуктивний) і *паразитичний* (споживацький). "Творчість" і "творчий" тип суспільного світобуття тут треба розуміти у широкому значенні терміна. Творчість у даному випадку – це будь-яка суспільно-корисна діяльність, що зніційована самою людиною і виступає як потяг до реалізації її сутнісних людських родових (тому – соціальних) сил. Тобто така продуктивна самореалізація, без якої людина втрачає відчуття повноцінності і осмисленості свого існування. Творчість – це креативне продукування, новаційне вирішення нагальних духовних і матеріальних проблем, реалізація *професійного покликання* у найрізноманітніших сферах діяльності, людинотворчі процеси саморозвитку і формування особистості. Творчість – це підприємливість людини, яка найвищою винагородою має як суспільне визнання і заохочення, так і стан внутрішньої гармонії і довершеності власного людського буття (самоактуалізація А.Маслоу). Творчість некорислива по своїй суті і, якщо хочете, абсолютно нематеріальна субстанція буття, хоча і передбачає кінцеве втілення у протилежну їй матеріально-речову оболонку. Загалом творчість – це найвища форма моральної діяльності людини!

Споживацький тип буття, на відміну від творчості є, по суті своїй, паразитичним, бо "спожиту" творчість принципово не можна компенсувати, просто обмінявши її на ринку за гроші (як це можна зробити з матеріальними предметами). Товарно-грошові відносини у вимірі творчого буття людини принципово не працюють. Можна продати технологію, але здійснити оцінку творчого процесу, творчих духовних, душевних і тілесних витрат генія не здатна жодна "контора". "Не продається вдохновенье, но можно рукопись продать" (О.С.Пушкін). Ми згодні з геніальним поетом. *Творчість – безцінна*, бо не існує ніякого масштабу її оцінки (скільки коштує другий закон Ньютона, або "Місячна соната" Бетховена?).

Єдиною формою віддяки іншій людині за її творчість – як живій, так і тій, якої тілесно вже немає серед нас – є жива співтворчість, спільне примноження творчого продукту. Необхідність творчої самовіддачі людям-творцям, що утворили в нас самих, у наших душах нашу культурну особистість, можна порівняти лише з нашою любов'ю до батьків, де найвищий вияв такої любові – це самим стати батьками, зробивши їх

бабусями і дідусями. Згодьтеся, таке не купується за гроші! Творчість – це жива естафета культуротворення, що продовжується у віках. Споживацтво – це смерть і згасання творчості. Споживацтво без творчості – це крапка, завершення, криза людського буття, у тому числі – і суспільного.

Творчості повинно бути більше, ніж споживання. Особистість можлива тільки як надлишкова суб'єктивність, що принципово не вичерпується об'єктом. Надлишковість творчості – це запорука вічного продовження життя, перемоги духу над матерією. Творчий тип світобуття – це принципове і постійне переважання творчого буття над споживацьким. Констатація необхідності такого переважання в житті людини очевидно аксіоматична, бо наше людське (культурне – в широкому смислі) існування цілком спричинене і є результатом творчих зусиль наших попередників. Все без винятку, що оточує нас зовні і наповнює наш внутрішній світ, складається з предметів і ідей, що були колись спродуковані творчими зусиллями майстрів, трудівників, землеробів, конструкторів, вчителів, акторів, мислителів, вчених, словом – незліченної кількості людей, які змодельювали і витворили наше життя таким, яким ми його маємо. А що вже казати про безцінний вклад у наш духовний світ геніїв мистецтва, науки і техніки, яким ніхто і ніколи не може виплатити їхніх "авторських гонорарів" сповна!

Якби не було творчості, то славнозвісна мавпа ніколи б не зізла із дерева! Щоб узяти у руки палицю, першій розумній людині треба було її спочатку "винайти". Палиця ж не попросилася сама до рук! Тут, як ніде, наука не повинна оперувати містичними категоріями. Реальне, тверезе розуміння вимагає визнати, що тільки творчими зусиллями самої людини, які були спричинені глибокою необхідністю людської природи у творчому існуванні, і була винайдена ота палиця, винайдений сам людський розум, а потім – колесо, число і багато чого іншого. Це настільки банально, що не потребує, на наш погляд, ніяких особливих доказів. Але, на жаль, у наш час багато "серйозних" учених вважає інакше. Не бажаючи брати відповідальність за власну думку, вони готові легковажно погодитись, що людська культура виникла сама собою, ніби зародилася у якомусь містичному середовищі, а не була спродукована творчим зусиллям самої людини! Словом, як казав колись Протагор, "і питання темне, і життя коротке". А може й не легковажно, бо проповідувати споживацтво як смисл людського існування цих учених у різні способи примушують дуже серйозні і всім відомі соціально-політичні сили, розгорнута оцінка яких не є завданням цієї невеликої статті.

Нашою ж метою є інше – сформулювати глибинну концептуально-теоретичну основу для наукового бачення глибинної основи соціальної дійсності як такої. Протиставляючи творчість і споживацтво як антиподи соціального буття людини, ми підкреслюємо саме *творчу складову* звичайних і необхідних предметів споживання, без яких неможливе

наше життя. Творчий зміст споживаних людиною предметів, як ми вже і вказували, не може бути відшкодований грошами, бо гроші – то мертва субстанція, тїнь речей, а творчість – це істинне життя людини! Чужа творчість може бути присвоєна тільки під "кредитні зобов'язання" людської культури і совісті повернути потім свій борг людству новою творчістю. Наша вдячність і зворотний зв'язок – тільки у нашій творчості. Творчість обмінюється тільки на творчість і необхідність здійснювати такий обмін становить суть морального закону, якщо хочете – *творчого категоричного імперативу*, який складає основний принцип функціонування людської свідомості. Тому нетворче, паразитичне існування, як свідчить практика, завжди веде до поступового зникнення у людини здатності до морально-практичного мислення і світорозуміння.

Ще більш зрозумілим це питання стає, будучи висловленим у термінах синергетики. *Дисипація творчості, вільний обмін творчою енергією* з нашими попередниками і сучасниками є закон, який передбачає не тільки вбирання і засвоєння енергії, що приходить зовні, а й вільне, спонтанне витікання власної творчої і обов'язково опредметненої енергії (бо творча енергія не передається без матеріального носія!). Тому, живучи у відповідності із людською природою, ми повинні у першу чергу турбуватись про примноження потенціалу суспільного буття, а споживання розуміти лише як необхідний проміжний момент продуктивного, творчого існування. Але в сучасній кризовій свідомості суспільства, особливо на побутовому рівні, це не відображено достатньо чітко, або ж часто – і зовсім ніяк. Розуміння цього імперативу характерне, на жаль, тільки для філософської саморефлексії.

Паразитичне (споживацьке) існування починається з моменту протиприродної свідомої відмови від творчості, творчої праці як "невигідної" з обивательської точки зору форми діяльності. Результатом такої відмови стає паразитичне, нічим не віддячене, а тому злодійське використання результатів творчої праці інших людей як джерела власного тілесного і напівкультурного життя (у таких індивідів частково задіяна лише функція культурного розпредмечування і відсутні будь-які спроби опредметнити свій "духовний" світ). Ще раз підкреслимо, що паразитичним таке споживання є тому, що компенсувати вартісно можна тільки результати репродуктивної праці, творчість же як така просто не має грошової вартості, не може бути виражена у грошах (не плутати з правом інтелектуальної власності на продукти творчості, але й це право дуже часто привласнюють люди випадкові, а то й просто крадії). Єдина форма віддяки за творчий дарунок між людьми – творча співпраця, творче примноження буття.

Свідомо відмова від творчості у сучасному суспільстві провокується і формується, у пешу чергу, викривленням і деградацією суспільних цінностей і ідеалів, які у нормальному стані завжди включають у свій склад творчу основу. Варто зазначити, що коли ми говоримо про

"паразитичний" (споживацький) тип існування людини, то, користуючись методологією позитивізму, свідомо відмежовуємося від моральної оцінки самого явища суспільного паразитизму. Ми це робимо навмисно, щоб теоретично-наукове дослідження не було легковажно сприйнято у якості моральної сентенції, "моралізаторства". Наше дослідження має іншу мету. На моральність у даному випадку ми дивимось із об'єктивної точки зору, як це робить, наприклад, І.Пригожин, один із основоположників сучасної синергетики. Він вважає мораль (систему цінностей уцілому) фундаментальним аттрактором функціонування і розвитку суспільства, який протистоїть дестабілізуючим впливам флуктуацій, що розмивають основи нормального суспільного буття [8, с. 36].

Для порівняння візьмемо факт паразитичного існування певних видів живого у процесі біологічної еволюції, коли нікому не прийде в голову стверджувати про еволюційну помилковість, або "моральну невинуватість" цих видів життя! Тобто мораль є базисом суспільного буття, але об'єктивно досліджуючи явище моралі, необхідно, по можливості, уникати оцінок, суб'єктивних позицій. У даному випадку цей "позитивний" принцип ми використовуємо як необхідну методологічну настанову соціального дослідження. У будь-якому випадку з метою наукової і "теоретичної чистоти" ми намагаємось уникнути упередженого оціночного ставлення і до явища суспільного паразитизму. Суспільний паразитизм, як існування однієї дорослої людини за рахунок іншої, є факт, а ставлення до факту – це вже на розсуд читача.

Носіями паразитичного існування можуть бути найрізноманітніші творчо непродуктивні соціальні верстви: злочинці і криміналізовані прошарки населення, солідні "приватизатори" і дрібні злодюжки, корупціонери, рантєе, "золота молодь", різні маргінали, лежні і нероби тощо, тобто всі ті, хто користується матеріальними цінностями, не приймаючи ніякої участі у суспільно-продуктивній творчій і трудовій діяльності. Але, що особливо небезпечно для суспільства, кількісно найбільшу частину цього типу людей становлять звичайні *обивателі*, які під лозунгом "а що, мені більше всіх треба?" згоджуються робити щось суспільно-корисне тільки в обмін на певну кількість грошових одиниць і виключно в межах формально-бюрократичних схем суспільно-репродуктивного відтворення певної кількості відомих матеріальних цінностей. Тобто стають німими учасниками, механічними агентами "ринкової економіки". Саме цим красивим ідеологічним терміном прийнято позначати деперсоніфіковану і дегуманізовану сутність капіталістичного способу суспільного буття.

Річ у тому, що будь-яка інноваційна, творча діяльність обов'язково прориває межі цієї начебто визначеної і зрозумілої "ринкової економіки", бо вона своїм результатом завжди має новий і більш досконалий монополійний продукт. А це вже не той ринок, що був до інновації, бо монополія завжди руйнує закони старих ринкових відносин, тобто постає

антагоністом "старого нормального" ринку. Новий продукт завжди веде до еволюції ринку і ринкових відносин, до його глибоких якісних перетворень! Як приклад, візьмемо винайдення сучасних інформаційних технологій, що своїм наслідком має відмову від старих ринкових відносин, характерних для попереднього "дикого капіталізму" з його антигуманними, "ліберальними цінностями", спрямованими на виживання сильніших. Новий "ринок з людським обличчям" створює умови для виживання розумніших і це є підставою для суспільного оптимізму.

Все ж треба зауважити, що "творчий" і "паразитичний" способи світобуття у нашому аналізі – це лише теоретичні абстракції і в дійсності у чистому вигляді ці антиномічні типи суспільного існування зустрічаються не так уже й часто ("геній", або "злодій"). Важливі не окремі явища, а матеріальна маса споживацького середовища у тілі суспільства. Термін "антиномічний", а не "діалектичний" протилежності ми вживаємо для того, щоб підкреслити, що ці типи буття не є взаємодоповнюючими, продуктивно-протилежними. Творчий тип існування глибоко іманентний людському буттю, а паразитичний – не входить до визначення людської сутності, бо центрується, власне, за межами людського соціального буття, у сфері *чистої негативності* – деградації, розпаду і смерті.

Досвід матеріально забезпеченого паразитичного (споживацького) існування як і досвід концлагерного життя (В.Шаламов), або досвід біологічного старіння і смерті (М.Амосов) не є позитивним досвідом людини. "Мертві душі" (М.Гоголь), "живі трупи" (Л.Толстой), або, за нашою термінологією, *творчо безплідні суспільні паразити* (ще раз підкреслюємо, що наші судження не є оціночними з точки зору моралі), при всіх ознаках соматичного процвітання, не становлять частину загальнолюдського культурного досвіду і продуктивного соціального життя. Не дивно, що доля цих людей рідко буває щасливою, а життя – повноцінним. "Багаті теж плачуть", але ці страждання вибрані ними свідомо проти власної совісті і тому не викликають морального співчуття. Міркуючи таким чином, ми повністю солідарні з провідною ідеєю видатного вітчизняного мислителя К.Д.Ушинського, висловленою ним у "Педагогічній антропології", про те, що істинне людське щастя формується тільки у невтомній праці і творчому подоланні матеріальної дійсності.

Слід сказати, що суспільство споживання намагається імітувати нормальні форми людської діяльності, продукуючи потворні фантоми, своєрідну пародію на творчість. Тому зазначимо, що у нашому розумінні діяльність у світі шоу-бізнесу, реклами, моди, дизайну, тобто сучасної "масової культури", як вона існує у споживацькому суспільстві, творчістю не являється, бо має своєю метою не вдосконалення людини і її сутнісних творчих сил, а споживання, "пожирання" людського в людині, руйнування її ества. Яскравий приклад – існування в телеєфірі всіляких "фабрик зірок", де беруть молоду, іноді й талановиту людину, вижи-

мають за короткий проміжок часу із неї увесь "креативний сік" і викидають на сміття. Доля цієї людини вже нікого більше не цікавить і глядачі її ніколи вже не побачать, а сама вона, у кращому випадку, стає постійним пацієнтом невропатологів і психіатрів з діагнозом "депресія", "алкоголізм", або "наркоманія". Та й самі глядачі вже прагнуть, вимагають у босів псевдокультури "новенького тіла" для споживання, бо ціну має на цьому ринку тільки тіло, фактура, а не талант і духовний світ творчої особистості. І, обов'язково, – тіло молоде, недосвідчене, несамо-свідоме, покірне волі закулісного дирижера.

Або – демоністичний світ реклами, головне завдання якого полягає у тому, щоб примусити людину придбати і спожити зовсім непотрібний їй, більше того – шкідливий і нікчемний продукт. Притому без ніякої відповідальності за ті руйнування, які із допомогою такої реклами відбуваються у здоров'ї і житті людей. Більше того, сучасна українська реклама хоч і має всі ознаки юридичного злочину, але в принципі ніколи не може бути покарана, бо вона є одним із основних стовпів споживацького суспільства. Надзадача реклами, її ідеологічний дискурс – вживлювати у свідомість людей цілісний образ суспільства, яке "обдаровує" своїх членів найновішими і з кожним разом все більш вишуканими матеріальними благами [3, с. 4]. У математиці подібний процес має назву "дурної нескінченості". Та сучасний український бізнес мало цікавлять розумні закони математики. Бо власне "дурна" сторона цього процесу і гарантує нечисленним особам постійні надприбутки, "дурні гроші".

Скажене бажання пересічного споживача встромити голову під цей рекламний "золотий дощ" стає потужною ідеологією світу споживацтва. Але це шалене золото, як у повчальній казці, миттєво перетворюється на черепки. "Споживацтво не знає меж і насичення, бо має справу не з речами як такими, а з культурними знаками, обмін якими ведеться безперервно і нескінченно, з усе зростаючою швидкістю" [3, с. 4]. І людина безсило опускає руки перед новою, все більш захоплюючою зливою нових оманливих рекламних образів. Пасивне, безвольне, несвободне існування – ось доля запрограмованої людини, "людини-споживача". Названий світ псевдокультури має конкретну надзадачу, яка полягає у тому, щоб перетворити людину у паразита, біологічно і соціально регресуючу істоту, позбавити її людського обличчя і особистості.

Ідеал паразитичного існування, сучасний український "соціальний гламур" – це тотальне споживацтво, абстрактні (бо безплідні) гроші, *дурна нескінченність процесу накопичення вартостей*, яка, по суті своїй, не має ніякого стосунку до нормальної економічної, господарської діяльності, розумного виробництва і продукування матеріальних цінностей і благ. Але така суспільна установка іноді знаходить теоретичне виправдання і серед наших колег-соціологів. Так соціолог Циба В.Т. у своїй монографії "Соціологія особистості: системний підхід" стверджує,

що "універсальною потребою суб'єктів усіх рівнів є абстрактна потреба у вартості (вимірювана у грошових одиницях), яка опредмечується у конкретних матеріальних і духовних цінностях для задоволення конкретних потреб. Іншими словами, усі конкретні видові матеріальні й духовні цінності як конкретні об'єкти потреб суб'єктів вимірюються абстрактною родовою субстанцією – вартістю. Тому *нагромадження вартості у формі грошей і скарбів є метою діяльності соціальних суб'єктів* (курсив наш, – М.Суч) для реалізації потенційної можливості задоволення будь-якої конкретної потреби" [11, с. 10].

Ми навели величезну цитату, щоб можна було відчути стиль, логіку і пафос мислення деякої частини соціологів і соціальних філософів у сучасній Україні. На нашу ж думку, потреба у накопиченні вартостей "у формі грошей і скарбів" ніяк не конкурує із загальнолюдською потребою у творчості, яка бо остання якраз і не заохочується, а, навпаки, часто знищується наявністю надлишкових споживчих вартостей! Втім, це окрема соціальна проблема, що стосується соціальної деградації, а то іноді й смерті значної кількості талановитих молодих людей, у тому числі – й так званої "золотої молоді".

"Вселенський олігархат" як ідеал суспільного устрою, спрямованого на накопичення вартостей (предметів розкоші, коштів і дорогоцінностей) у руках невеликої купки людей за сприяння мовчазної більшості, яка добровільно приймає участь у цьому процесі, бо поділяє і схвалює цінності паразитичного існування – це прямий шлях до глобальної цивілізаційної і ноосферної кризи. Взяти хоча б планетарну загрозу теплової смерті (так званий "тепличний ефект") внаслідок неконтрольованого виробництва часто зовсім непотрібних, але прибуткових (дурна нескінченність чистого прибутку!) предметів споживання. "Сутність спрямованості, яка притаманна споживацтву, полягає у прагненні проковтнути увесь світ", – як висловився Е.Фромм [10, с. 33]. На щастя, у цивілізованому демократичному світі вже є розуміння безперспективності такого суспільного "прогресу" (одним із аргументів на користь такого твердження є, наприклад, відома ініціатива Б.Гейтса, звернена до найбагатших людей світу). В Україні такого розуміння ще не вистачає, тому "криза", у тому числі і у сфері суспільної свідомості, у нас набула особливо небезпечних і потворних форм.

Споживацький, нетворчий тип світобуття є кризовим по своїй суті. Тому шукати вихід із кризового існування з допомогою споживацьки орієнтованих моделей – безглузде заняття. Змінити тип кризового, тобто паразитично-споживацького світобуття людей є найважливішою суспільною задачею і проблемою сьогодення. Суспільство має усвідомити неминучість перспективи прогресивного і творчого саморозвитку людства, щоб свідома та цілеспрямовано формувати мотивації і потреби, характерні для істинного, родового буття людини – буття продуктивного і плідного. Найголовнішою із таких потреб нової, посткризової людини є,

на нашу думку, *потреба у творчості*, яка повинна стати єдиною і дійсно реальною альтернативою безглуздому хаосу паразитичних споживацьких потреб.

Наш остаточний висновок буде таким: паразитичне і позатворче існування переважної маси людей (різних типів і рівнів прояву інтенсивності цього феномена), яке підсилене явищем соціальної депривації творчості, призводить до суспільних девіацій, криз і катастроф. Коли *питома вага* паразитичного існування (по кількості індивідів, або по руйнівних наслідках їх паразитичної діяльності для продуктивності системи в цілому) досягає певного критичного рівня, тоді настає чергова суспільна локальна, або глобальна криза.

Споживацька (кризова) організація суспільного буття періодично (циклічно) призводить до виникнення системних криз. Творча ж (продуктивна) орієнтація суспільства спрямовує його розвиток прогресивно, по висхідній, через систему творчих "стрибків" (статистична закономірність), тобто шляхом важкого, напруженого, але вільного і самосвідомого сходження до суспільного ідеалу. Тому вихід із ситуації системної суспільної кризи доволі простий – *подбати про те, щоб до суспільних цінностей не входило заохочення паразитичного існування критичної маси індивідів за рахунок некомпенсованого споживання творчого потенціалу минулих і теперішніх поколінь*. Але це можливо тільки при наявності відповідної доброї волі провідних суспільних сил.

Література

1. Адлер Г. С.К. или Мускулы творческого интеллекта. – М., 2004.
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. – М.: Изд-во "Весь Мир", 2004. – 188 с.
3. Бодрийяр Ж. Система вещей / Пер. с франц. и сопр. ст. С. Зенкина. – М., Изд-во "РУДОМИНО", 2001. – 218 с.
4. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.
5. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. – СПб.: Евразия, 1999.
6. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999.
7. Новиков Б.В. О гуманизме и антигуманизме. – К.: ІВЦ "Політехніка", 2001.
8. Пригожин И. Природа, наука и новая рациональность. // В поисках нового мировидения: И.Пригожин, Е. и Н. Рерихи. – М.: Знание, 1991.
9. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
10. Фромм Э. Иметь или быть?: Пер. с англ. / Общ. ред. и посл. В.И.Добреньков. – М.: Прогресс, 1990. – 336 с.
11. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посіб. – К.: МАУП, 2000.

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ І ДОТРИМАННЯ ВИМОГ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (АНАЛІЗ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ)

Городецька І.А.

Актуальність теми дослідження пов'язана з розвитком якісно нових земельних відносин, за яких виконання в повному обсязі завдань щодо здійснення державного контролю за використанням та охороною земель ускладнено низкою суб'єктивних та об'єктивних чинників, що потребує інших ніж раніше, підходів до його здійснення. В цьому аспекті нові вимоги ставляться і до діяльності спеціально уповноважених органів виконавчої влади у сфері державного контролю за використанням та охороною земель, однією з найважливіших складових якої є адміністративно-юрисдикційна діяльність, у процесі якої реалізується визначений законодавством значний обсяг повноважень у боротьбі з адміністративними правопорушеннями.

Аналіз матеріалів інспекційної роботи у сфері державного контролю за використанням та охороною земель щодо застосування адміністративно-деліктного законодавства наглядно свідчить про її досить значні обсяги.

Зокрема, територіальні підрозділи Департаменту Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель протягом першого півріччя 2011 року провели тридцять тисяч перевірок дотримання вимог земельного законодавства, виявили 19,6 тисяч порушень, видали 19 тисяч приписів та склали близько десяти тисяч протоколів про адміністративні правопорушення.

Державні інспектори притягнули до адміністративної відповідальності 7,8 тис. громадян та посадових осіб, на яких накладено штрафів на загальну суму понад два мільйони гривень.

Зростання кількості вчинених порушень земельного законодавства, а відповідно і об'єму саме адміністративно-юрисдикційної діяльності спеціально уповноважених органів виконавчої влади у сфері державного контролю за використанням та охороною земель потребує ґрунтовного дослідження її сутності та значення, що в повній мірі неможливо без всебічного аналізу підстав зазначеного виду діяльності.

А.Т. Комзюк зазначає, що, оскільки адміністративно-юрисдикційна діяльність є нічим іншим як діяльністю щодо реалізації адміністративної відповідальності, підстави і тої, і іншої є однаковими [1, с. 211]. В літературі виділяють три підстави адміністративної відповідальності: нормативна – наявність правової норми, яка визначає діяння проступком, заходи примусу за виконання складу проступку, суб'єктів відповідальності і юрисдикції; фактична – це факт вчинення проступку і факт

виконання заходів відповідальності; процесуальна – це постанова (рішення) органа адміністративної юрисдикції про накладення на правопорушника певного виду адміністративного стягнення або заходи впливу, передбачені ст. 24-1 КУпАП [2]. Тому фактичною підставою адміністративно-юрисдикційної діяльності є адміністративний проступок [3, с. 21-22].

Позиція багатьох науковців, полягає в тому, що юрисдикція виникає тільки тоді, коли необхідно розв'язати спір про право або у зв'язку з порушенням діючих правових норм. Щодо адміністративної юрисдикції – такі спори виникають між сторонами суспільних відносин, що регулюються адміністративно-правовими нормами, набуваючи характеру адміністративно-правових спорів [4, с. 214; 5, с. 492; 6, с. 14-15; 7, с. 20-21; 8, с. 8].

У своїй повсякденній діяльності посадові особи органів державного контролю за використанням та охороною земель проводять велику роботу не тільки стосовно розгляду справ про адміністративні правопорушення, а й щодо розгляду скарг громадян, де самого факту вчинення правопорушення може і не бути, але виникає необхідність розв'язання правового спору та подальшого його розгляду і вирішення. Тому, на нашу думку, фактичною підставою адміністративно-юрисдикційної діяльності є наявність адміністративно-правового спору (або правопорушення).

Юридична природа адміністративного правопорушення, з'ясування його сутності й змісту тією чи іншою мірою досліджувались у працях таких науковців, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, С.Т. Гончарук, Є.В. Додін, В.В. Зуй, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоець, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, О.І. Остапенко, М.М. Тищенко, В.К. Шкарупа та ін. Проте деякі питання лишаються дискусійними, тому зосередимо нашу увагу на них.

У ст. 9 КУпАП закріплено офіційне поняття адміністративного правопорушення. Так, адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. На думку багатьох вчених, ототожнення законодавцем термінів "адміністративне правопорушення" і "адміністративний проступок" є застарілим і протирічить загальним досягненням юридичної науки. Поділяючи точку зору багатьох науковців, згідно якої адміністративне правопорушення означає порушення будь-якої адміністративно-правової норми, незалежно від того, чи передбачено за це відповідальність, а адміністративний проступок слід розглядати як різновид адміністративного правопорушення, за який встановлено адміністративну відповідальність [1, с. 212-213; 9, с. 106; 10, с. 34-35; 11, с. 38-39], у нашому дослідженні ми будемо застосовувати терміни "адміністративне правопорушення" та

"адміністративний проступок" як синоніми, оскільки таку позицію зафіксовано законодавцем.

Рамками нашого дослідження охоплюються правопорушення, що виникають у сфері суспільних земельних відносин. Досить часто у літературі такі правопорушення визначаються як "земельні правопорушення". На нашу думку доцільно використовувати такі термінологічно вірні поняття як "порушення земельного законодавства", а в нашому випадку – "адміністративні правопорушення у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог земельного законодавства". Адже, як слушно зазначає А.І. Миколенко, спроби законодавця останнім часом закріпити деякі з таких термінів ("земельні правопорушення", "екологічні правопорушення" і т.п.) по-перше, не сприяють розвитку юридичної науки та, по-друге, заплутують як самих вчених, так і суб'єктів правозастосовчої діяльності, які безпосередньо втілюють ці норми в життя [11, с. 20-21].

Адміністративне правопорушення (проступок) характеризується низкою ознак. Так, В.К. Колпаков, ознаки адміністративного проступку поділяє на апостеріорні (емпіричні) та апіорні (теоретичні). Апостеріорні ознаки адміністративного проступку фіксуються в законі і їх нормативне закріплення є орієнтиром для попередньої кваліфікації адміністративного правопорушення [12, с. 24-25]. Відповідно до ст. 9 КУпАП такими ознаками є: діяння, протиправність, винність, караність, об'єкт посягання. При характеристиці цих ознак у науковій та навчальній літературі суттєвих розбіжностей не виникає. Проте, між вченими вже давно ведеться суперечка стосовно того, яким діянням є адміністративний проступок: суспільно небезпечним або шкідливим (суспільно шкідливим).

Прихильники точки зору, згідно якої всім правопорушенням наявна ознака суспільної небезпеки [11, с. 40-41], виходять з матеріальної єдності усіх правопорушень. Тобто, суспільна небезпека – це ознака, яка властива як злочинам, так і адміністративним, цивільним, дисциплінарним правопорушенням і відмінність полягає лише в ступені суспільної небезпеки.

Науковці, які є прихильниками оцінки адміністративного правопорушення як явища суспільно шкідливого [4, с. 175], зазначають, що суспільна небезпека властива тільки злочинам, а адміністративні проступки – діяння лише шкідливі.

У розв'язанні даної проблеми ми поділяємо точку зору, згідно якої суспільну небезпеку і суспільну шкоду в контексті дослідження ознак адміністративного проступку необхідно розглядати у діалектичному співвідношенні з урахуванням сучасних досягнень юридичних, філософських, соціологічних та інших наук [12, с. 29].

Так, В.К. Колпаков аналізує ст. ст. 2 і 11 Кримінального кодексу України та ст. 10 і 11 КУпАП в яких йдеться про суспільно шкідливі наслідки діяння, ст. 269 КУпАП, де фіксується, що шкода може бути

моральною, фізичною, майновою, приходиться до висновку, що суспільна шкідливість адміністративного проступку є його апостеріорною ознакою, яка разом з іншими апостеріорними ознаками, що зафіксовані в ст. 9 КУпАП, створює підстави для адміністративного розслідування. А суспільна небезпека характеризує головний компонент об'єктивної сторони складу адміністративного правопорушення (ст. 247 КУпАП) – діяння, і є апріорною ознакою адміністративного правопорушення. Якщо шкідливість проступку встановлюється за об'єктивними ознаками, то висновок про суспільну небезпечність діяння ґрунтується на всіх суб'єктивних і об'єктивних чинниках, які утворюють теоретичну категорію "склад адміністративного правопорушення" [12, с. 27-31].

КУпАП не дає визначення поняття складу адміністративного правопорушення (проступку). Разом з тим, у п. 1 ст. 247 КУпАП зазначено, що провадження в справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю за відсутності події і складу адміністративного правопорушення. Теоретична категорія "склад адміністративного правопорушення" вченими визначається як сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння (дію чи бездіяльність) як адміністративний проступок. В юридичній літературі зустрічаються розбіжності стосовно структури складу адміністративного проступку. Так, одні вчені у структурі складу адміністративного проступку виділяють елементи складу (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона) та ознаки, що характеризують ці елементи [12, с. 53]. Інші вчені зазначають, що до складу адміністративного правопорушення належать ознаки, які притаманні об'єкту, об'єктивній і суб'єктивній сторонам та суб'єкту проступку [4, с. 176; 5, с. 433]. Ми поділяємо точку зору, згідно якої розглядати об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону в якості елементів складу адміністративного проступку є термінологічно не точним, так як всі вони не мають елементарності, оскільки включають в себе ряд інших компонентів. Тому, склад адміністративного проступку – це система обов'язкових об'єктивних і суб'єктивних елементів діяння, конструйованих по чотирьом підсистемам (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона), ознаки яких передбачені в диспозиціях норм законодавства, що встановлює адміністративну відповідальність [11, с. 51].

Особливістю адміністративних проступків, пов'язаних з порушенням законодавства в галузі використання і охорони земель та порядку регулювання земельних відносин є те, що вони крім КУпАП визначені також Земельним кодексом України (далі – ЗК України). Так, главою 7 КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за порушення земельного законодавства за: псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель (ст. 52); порушення правил використання земель (ст. 53); самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53-1); перекручення або приховування даних державного земельного кадастру (ст. 53-2);

зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу (ст. 53-3); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 53-4); порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням (ст. 54); самовільне відхилення від проектів землеустрою (ст. 55); знищення межових знаків (ст. 56).

Щодо ЗК України, то у ст. 211 наведено перелік порушень земельного законодавства за вчинення яких настає юридична відповідальність:

- а) укладення угод з порушенням земельного законодавства;
- б) самовільне зайняття земельних ділянок;
- в) псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами;
- г) розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- ґ) невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;
- д) порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- е) знищення межових знаків;
- є) приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок;
- ж) непроведення рекультивациі порушених земель;
- з) знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;
- и) невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;
- і) самовільне відхилення від проектів землеустрою;
- ї) ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;
- й) порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок;
- к) порушення строку видачі державного акта на право власності на земельну ділянку [13].

Аналіз правопорушень в галузі використання і охорони земель та порядку регулювання земельних відносин, за які настає адміністративна відповідальність, дає підстави стверджувати, що різні нормативні акти по-різному формулюють однакові протиправні дії, тобто між КУпАП та ЗК України існують розбіжності як у переліках порушень земельного законодавства, так і у формулюванні самих складів правопорушень. Таким чином, потрібно або узгодити існуючі переліки порушень земельного законодавства в обох законодавчих актах, або зібрати всі норми, що

стосуються формулювання складів адміністративних проступків у сфері земельних відносин в одному законодавчому акті, а саме у Кодексі України про адміністративні правопорушення, оскільки саме він є основним нормативним актом, що регулює адміністративну відповідальність.

Література

1. Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції : поняття, види та організаційно-правові питання реалізації / Комзюк А. Т. ; [за заг. ред. проф. О. М. Бандурки]. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с. – (Монографія).

2. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Верховна Рада УРСР; Кодекс України, Закон, Кодекс від 07.12.1984 № 8073-Х. (Відомості Верховної Ради УРСР від 18.12.1984 - 1984 р., № 51, стор. 1122). Редакція від 18.09.2011 [Електронний ресурс] : Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=80731-10>

3. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 "Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право" / А. Т. Комзюк. – Х., 2002. – 37 с.

4. Адміністративне право України : підруч. / [Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.

5. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл : Загальна частина / [Авер'янов В. Б., Андрійко О. Ф., Битяк Ю. П. та ін.] ; [В. Б. Авер'янов (голова ред. кол.)]. – К. : Юридична думка, 2004. – 584 с.

6. Бандурка О. М. Адміністративний процес : підруч. [для вищих навч. закл.] / О. М. Бандурка, М. М. Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 288 с.

7. Курило В. І. Адміністративна юрисдикція в АПК України : навч. посіб. / В. І. Курило, В. К. Шкарупа, О. Ю. Піддубний; за заг. ред. В. К. Шкарупи. – К. : Магістр – XXI ст., 2008. – 688 с.

8. Коломоєць Т. О. Адміністративна юрисдикція в Україні : питання теорії та практики / Коломоєць Т.О. – Запоріжжя, 2000. – 38 с.

9. Коваль Л. Адміністративне право України. (Загальна частина). – К. : Основи, 1994. – 154 с.

10. Кодекс Украины об административных правонарушениях : научно-практический комментарий / под общ. ред. А. С. Васильева. – Х. : "Одиссей", 2000. – 957 с.

11. Миколенко А. И. Административный процесс и административная ответственность в Украине / Миколенко А. И. – Х. : "Одиссей", 2004. – 272 с.

12. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) / Колпаков В. К. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 256 с. – (Навч. посіб.).

13. Земельний кодекс України : [Верховна Рада України](#); Кодекс України, Кодекс, Закон від 25.10.2001 № 2768-III. (Відомості Верховної Ради України від 25.01.2002 – 2002 р., № 3, ст. 27). Редакція від 07.08.2011

[Електронний ресурс] : Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2768-14>

ДИМИТРІЙ РОСТОВСЬКИЙ: СВЯТИТЕЛЬ, ПРОСВІТНИК, ПЕДАГОГ

Дудка Р.А.

XX ст. несправедливо забуло багатьох видатних духовних діячів нашого краю. Одним із них є Димитрій Ростовський – великий подвижник всієї руської землі і Чернігівщини, зокрема.

Це був один з найосвіченіших людей свого часу. Як писали про нього в "житії", складеному в середині XVIII ст. (у зв'язку з церковною канонізацією у 1757 році): "сей Богобоязливый муж был острогаго разума, великого просвещения, искусный в славянском, греческом, латинском, еврейском и польском языках, великую имел склонность к наукам" (3, с. 327).

Святитель Димитрій (в народженні Данило Туптало) народився у 1651 р. в м. Макарів поблизу Києва. Батько його, Сава Григорович, був полковим сотником, а наприкінці життя був ктитором Києво-Кирилівського монастиря, де і помер у віці 103 років. Мати, Марія Михайлівна, була благочестивою християнкою і прожила 71 рік.

Батьки прагнули дати синові належну освіту. Спочатку Данило навчався у Києво-братській Колегії, де проявив себе як дуже талановитий студент. Під керівництвом знаменитого проповідника і полемічного богослова Іоанкія Галятівського він досконало вивчав ті звороти мови, які потім так вражали слухачів його повчань. Він не брав участі в дитячих іграх і уникав всіляких втіх та радощів. Коли під час захоплення Києва поляками у 1665 р. будівля училища була зруйнована, Данило залишив її у 17 років, щоб стати монахом Києво-Кирилівського монастиря. Ігумен монастиря Мелетій Дзик 9 липня звершив його постриг у чернецтво з ім'ям Димитрій. Уже наступного 1669 року митрополит Київський Іоасаф Тукальський рукопоکлав його в ієродиякони. А за шість років по тому, єпископ Чернігівський Лазар Баранович призначив його ієромонахом в Троїцький Густинський монастир, що у нас на Прилуччині. Пізніше він став проповідником слова Божого в Чернігівській соборній церкві. Більше двох років він виконував ці обов'язки.

Слава про Димитрія як великого проповідника Слова Божого швидко поширювалась в Росії, Литві та Білорусії. У червні 1677 р. він вирушив в Литву до Новодвірського монастиря для поклоніння чудотворній іконі Пресвятої Богородиці. Тут він зустрівся з настоятелем Віленського Свято-Духівського монастиря Климентом, який запросив Димитрія до Вільно. Більше двох місяців він прожив у Вільно і тут виголосив дві проповіді. На прохання Білоруського єпископа Феодосія він переїхав до

Слуцька в Преображенський монастир, де 14 місяців трудився в проповідуванні Слова Божого.

Незабаром Божий промисел привів його знову до нас на Чернігівщину – в Батурицький Миколаївський Крупицький монастир, де він ревно подвизався в пості і молитві. Саме в Чернігові він пише свою першу книгу "Руно орошенное", в якій він описав чудеса від ікони Божої Матері в Чернігівському Троїцько-Ільїнському монастирі.

У 1681 р. за бажанням гетьмана Івана Самойловича його призначили ігуменом Максаківської обителі, що поблизу м. Борзни (знищеної в роки радянської влади). Через своє відлюднене розташування ця обитель припала до серця святого. Приймаючи тут посаду ігумена він пам'ятав слова Господа: "иже аще хоцеть в вас вяцщий бытии, да будет вам слуга" (Мф. 20, 26). Так він і служив усім зразком благочестя та віри. Такі ігумени потрібні були і іншим обителям, тому у 1682 р. його вдруге перевели до Батурина настоятелем Крупицького монастиря св. Миколая.

Однак, владику мріяв про усамітнення, тому через рік і 8 місяців він склав повноваження ігумена і за проханням архімандрита Варлаама Ясинського переселився до Києво-Печерської лаври. Тут він почав свою славу двадцятирічну роботу над написанням житій святих – Четїїх-Міней. Ця праця була дуже потрібна, адже за роки навал татар та набігів поляків з литовцями церква втратила багато духовних книг. У червні 1684 р. святий приступив до свого послуху. За спогадами святого до нього являлись святі і допомагали писати житія. Так, 10 серпня 1685 р. явилась у сонному видінні великомучениця Варвара, яка дуже його втішила. На згадку про цю подію Дмитрій встановив читати щовівторка акафіст святих, що робиться і дотепер. Проте прожив він в Лаврі лише 2 роки, тому що гетьман і Київський митрополит Гедеон переконали його вкотре повернутись до Батурина. Тут він закінчив роботу над першою четверто житій (вересень, жовтень і листопад). Під керівництвом архімандрита Варлаама праця була опублікована в Лаврі.

Разом з Іваном Мазепою випала йому нагода побувати в Москві, тут він був представлений царю Іоану Олексійовичу та царівні Софії. Відвідував він і Троїце-Сергійову Лавру, де тоді переховувався цар Петро Олексійович. Також у Лаврі святий зустрівся з патріархом Московським Іоакимом, який благословив його продовжувати написання житій святих і дав у благословення образ Пресвятої Богородиці.

У 1690 р. новий Московський патріарх Адріан надіслав йому похвальну грамоту, яку привіз Варлаам Ясинський зведений у Москві в сан митрополита Київського. "Сам Бог, – писав патріарх, – воздасть тобі, брате, всіляким благом і впише тебе у книгу вічного життя за твої богоугодні труди..." (7, с. 45) Підбадьорений святий швидко дописав другу книгу житій на грудень, січень і лютий і у 1693 р. здав її до друкарні Києво-Печерської Лаври.

Скоро новий Чернігівський архієпископ Феодосій Углицький переконав його прийняти на себе управління монастирем Петра і Павла поблизу м. Глухова. Пізніше митрополит Варлаам повернув його на 5 місяців у Києво-Кирилівського монастир. Після цього у 1696 р. св. Димитрій був поставлений архимандритом в Чернігівській Єлецькій Успенській монастир. За 2 роки і 3 місяці його призначили настоятелем Новгород-Сіверського Спаського монастиря – це був останній монастир, яким він управляв. Тут він закінчив третю частину Четьїх Міней, яка була надрукована у січні 1700р.

Отож протягом 20 років св. Димитрій був настоятелем п'яти різних монастирів в основному на Чернігівщині. Всі його любили та поважали і хотіли мати за наставника.

Згодом доля різко поміняла його географію. У 1701 році Сибірський митрополит Ігнатій залишив свою паству і за наказом Петра I його місце повинен був зайняти святитель Димитрій. В цьому ж році, він був рукопокладений в митрополита Тобольського та Сибірського. Однак святитель незабаром тяжко захворів, а Сибір край суворий, тому за велінням царя йому поміняли місце служіння. Так він став митрополитом Ростовським. До Ростова він прибув 1 березня 1702 р. Служив владика Димитрій у Зачатієвському соборі Ростовської Яківлевської обителі. Святитель передбачав час своєї кончини і тому тут він обрав собі місце поховання: у західному кутку собора.

В Ростові він прожив майже 8 років. Єпархіальні справи були кепські, тому перш за все він написав два послання для пастирів, в яких наставляв на добре служіння. Крім упорядкування богослужіння він зайнявся педагогічною діяльністю. На власні кошти при архієрейському домі він влаштував училище на 3 класи для 200 учнів. Владика часто приходив сюди, іноді заміняв учителів, або просто зустрічався з учнями, пояснював Святе письмо. Не менше піклувався він і про моральне виховання учнів. У неділю і у святкові дні вони повинні були приходити в соборну церкву на всеношну і літургію. Після закінчення першої кафізми, учні підходили до святителя за благословенням. Він сам їх сповідав і причащав. Для учнів він готував свята і писав вірші та драми про Різдво Христове, про Успіня, про святого. Димитрія Солунського. Так, його "Рождственська драма" була поставлена 24 грудня 1704 р. і дотепер йде на сучасній сцені.

Він часто подорожував єпархією і виголошував проповіді. Особливо тут його хвилював церковний розкол. Для врозумління заблудших він написав дві праці: "Об образе Божием в человеке" та "Розыск о брынской вере". Добре характеризував останню працю архієпископ Чернігівський св. Філарет, як таку, що захищає істину віру.

Сам св. Димитрій був прикладом своєї пастві в молитві, пості, смиренні, бідності, любові до ближніх та невтомній праці.

Особливе місце в його житті займали молитва та проповідь слова Божого. Щодня він відвідував церкву. Служив на свята та виголошував проповіді. Коли він хворів то гаряче молився сам і просив, щоб його учні читали по 5 разів на день Господню молитву (в пам'ять про 5 Христових язв) – і йому ставало легше. Священникам радив: "Когда бьют часы, – вы при каждом ударе креститесь и читайте про себя "Богородице, Дево, радуйся".

Головною справою свого життя святитель вважав проповідь: "Моему сану (его же несмы достоин) надлежит слово Божие проповедовати не точию языком, но и пишущею рукою. То мое дело, то мое звание, то моя должность" – писав він.

Через три роки (у 1705 р.) після прибуття до Ростова митрополит закінчив останню книгу житій. У вересні того ж року вона була надрукована у Києво-Печерській Лаврі. Свою інтелектуальну роботу він оцінював як служіння Господу: "Что нибудь делать во славу Божию. Делать долженствует, да час смертный не в праздности нас застанет".

Дуже повчальна його праця "Не гордись", в якій святитель глибоко і сердечно вразумляє всіх: "Господь принял одно воздыхание смиренного мытаря и отвергнул все добродетели гордого фарисея – значит, перед Богом лучше грешник смиренный, чем гордый праведник.

Смотрите, Бог всюду отвергает гордых, а принимает кротких, сильных низвергает с престолов и возносит смиренных, алчущим дает свои блага и богатых отпускает с пустыми руками. Господь избрал смиренных апостолов, а гордых фарисеев отринул, отверг премудрых философов, а избрал простых рыбаков, отверг благородных князей, а избрал смиренных – Иосифа древодела и незнатную Пресвятую Матерь Деву. Пусть же никто не гордится знатностью предков, зная, что все мы имеем одного праотца Адама, а оставим после себя прах и пепел. От земли мы взяты и снова пойдём в землю.

Не станем возноситься друг перед другом – всех нас сравнивает земля" (5, с.16).

Тому то люди горді бачать в собі і надумані доблесті, а люди святі бачать себе останніми грішними.

Які прекрасні його повчання на воскресні та святкові дні. Як заспокоює його "Апология, во утление печали человека сущаго в беде, гонении и озлоблении, вкратце сложенная". Як піднесені його "Размышления о причащении Св. Таин" та інші твори.

Його короткі, але такі повчальні проповіді варто вивчати в сучасній українській школі. Св. Димитрій наставляв, що більше всього людина повинна боятися своїх гріхів та гніву Божого. Чому людина грішить? Тому що після Адамового гріхопадіння людська природа більше прихильна до зла, ніж до добра. Він застерігає не звикати до гріха, і як можна скоріше підніматись після гріхопадіння. Бо хто раз впаде у гріх і не встане скорою покаянням, той легко впаде в нього і в другий, і в третій

раз. Причина такого безстрашья у гріхах та, що після першого гріхопадіння людина не спішила покаятись. " Без страха Божия от греха не удержишься (8. с. 85–90) Почему сильный обижают слабого? Почему клятвопреступник во лжи клянется, дерзкий – досаждают, безстыдный сквернословит? Почему сам весь в грехах осуждает других? Потому что нет страха Божия пред очами его. Почему мздоимный судия судит неправо, почему ленивый всю жизнь проводит в небрежении, утопая в грехоанных удовольствиях, не помышляя о покаянии? Потому что нет страха Божия пред очами его. Без страха Божия не удержишься от грехов, не исправишь своей жизни... Страх Божий – путеводитель к спасению и начаток любви к Богу, как говорит Моисей" (8. с. 63-67).

Яка сучасна його робота " Наши идолы" ! В ній святитель викриває та пояснює пагубність поклоніння сучасним ідолам: " Чревоугодие и пьянство – вот наш идол Бахус; гнев- идол Марс; блудная страсть – наша Венера, сребролюбие – вот навуходоносоров идол золотой, а мы, служащие сим страстям, – тоже, что идолопоклонники...Ясно, – повторяю він за І. Златоустом,- что всякая наша страсть греховная, всякий грех, обратившийся в привычку есть идол нашей души; грехолюбивое сердце – вот капище сего идола, грехолюбие – это идолослужение, соизволение же на грех в помысле и греховном пожелании есть отвержение Христа, а выполнение задуманного греха самим делом – это и есть жертвоприношение идолу.... Вот как каждый гражданин может сделаться мучеником Христовым." (8. с. 68-72)

Як важко сучасній людині вистояти перед спокусами світу і не нагрішити! Проте святитель дає гарну пораду як можна уникнути хоча б частини гріхів. У своїй праці " С порочными не дружись" він наголошував: "...тесное знакомство и дружба с людьми порочными кого не развратит?

...Что за причина такого всеобщего между людьми развращения? Да та и причина, что люди соблазняют друг друга и вредятся дурными примерами греховной жизни своей. Каждый видит дурную жизнь другого и соблазняется, и сам начинает делать тоже зло... Посему и Господь говорит в Евангелии: Горе миру от соблазнов (Мф. 18,7) с. 72-75

В іншій роботі "Кем мир стоит?" владика підкреслює користь від спілкування з праведниками: "Да, полезны праведники для того места, где обитают они: во-первых, своею жизнью и словом назидания, во-вторых, молитвами. Примером своей добродетельной жизни и духовными наставлениями они отводят грешных людей от греха и научают добродетели. Это – вожди для слепых и заблудших, это – врачи болящих, это – кормчие для буруеваемых, светильники для пребывающих во тьме, небесные светила для всего мира..." (8, с.105-110).

Особливо актуальною для молоді є сьогодні його праця "Десять горьких гроздов пьянства" Святитель перераховує їх: "Первый гроздь есть помрачение ума; второй – бесстыдство; уста его подобны стойлицу скотскому, а язык – лопата, которая выбрасывает эту нечистоту.

Третий – несоблюдение тайны. Четвертый – возбуждение плотской похоти. Пятый – ярость, гнев, брань и кровопролитие. Шестой – повреждение здоровья. Седьмой – расточение имущества. Восьмой – утрата спасения, потому что духовные сокровища расточаются от пьянства. Девятый – гнев Божий. Десятый – всеконечная погибель души". (8. с. 76-80) Ці слова святителя потрібно щодня нагадувати тим людям, хто має згубну звичку п'янства.

Також святитель писав вірші про відомих руських святих. Наприклад, ці рядки присвятив преподобному Антонію Печерському

... В святую гору поїде, горняя мудрствуя,
Приблизитися к Богу зело усердствуя,
В отечество пришел, отец духовен бысть чадам,
Обители устроив по различным градам... (6, с. 185).

Для святих Антонія та Феодосія Печерських він писав служби та канони: " Небесное житие в пещерах земных покажасте, отцы преподобнии, утверждающесе же в любви Божией, желаемаго горняго края достигосте, зрети сподобистесе единого Человеколюбца.

На небесный круг востекл еси, святе Антоние; к небесным обителям представился еси, преподобне Феодосие: тамо оба мольбу о нас, грешных, принесите к единому Человеколюбцу" (6, с. 241).

В його творах виразилась вся сила любові до Бога і до ближнього, за це називають його "русським Златоустом".

У митрополита була досить велика бібліотека церковного письменника, що тяжів до історичної тематики. Вона нараховувала 288 книг, з них значна кількість іноземними мовами.

Рукописи святителя мали широке поширення не лише в Російській імперії, але також у Болгарії, Сербії, почасти в Румунії.

Він був великим постником. На першому і останньому тижні Великого посту він їв лише один раз. Св. Димитрій пам'ятав слова Божі: "всяк возносяйся, смирится, смирай же себе, вознесется" (Лук. 18, 14), тому він був смиренным і скромним. Владика був дуже милостивою людиною. Він отримував багато коштів, особливо від благодійників, але, що права рука його брала, те інша роздавала на всякі нужди, турбувався про вдів та сиріт, годував та одягав жебраків. Про нього, як і про Іова, говорили "він був оком сліпих, ногою кульгавих і втіхою для своєї пастви".

Про себе він скромно писав своєму другові ченцю Феологу, священникові Друкарського Двору в Москві так: "Не такий я, яким з любові твоєї ти мене бачиш. Не добротесний, а недобрый, маю багато поганих звичок і за розумом далекий від розумних; грубий і неосвічений; а світло моє – лише п'ятьма і прах..." (7, с. 57).

Проте не довго світив на землі цей світильник Божий. Він часто хворів, очі втрачали зір, рука тремтіла так, що не міг писати. Помер він молодим, на 58 році життя 28 жовтня 1709 року. Дуже повчальна і

вважаючи його кончину. Він знав час своєї смерті. Не дивлячись на хворобу, сам служив літургію 26 жовтня в день свого тезоіменитства Св. Великомученика Димитрія Солунського. Однак, проповідь прочитати уже не було сил, він передав її одному з півчих, а сам присів на лаву. Наступного дня він ще мав кілька зустрічей з архимандритом Варлаамом з Переяславського монастиря та монахиною Варсонофією. Потім запросив у келію півчих, які співали його улюблені духовні твори. Коли вони пішли, то залишився в келії зі своїм помічником по переписуванню творів Савою Яковлевим і розповідав йому про своє життя та наставляв правильній молитві. Коли відпустив останнього, то низько поклонився йому і подякував за допомогу у записуванні праць. Сам зайшов в особливу кімнату де почав молитися Богу. Зранку 28 жовтня в келію прийшли служителі і побачили його мертвим на колінах у молитовній позі: душа його відлетіла на Небо.

Це здається дивом, але тіло його близько місяця лежало в Соборній Ростовській церкві і залишалось нетлінним, над яким постійно служились панахиди. Лише 25 листопада зміг прибути до Ростова товариш св. Димитрія митрополит Рязанський Стефан Яворський, який за їхньою попередньою домовленістю і здійснив поховальну літургію. Тіло було покладено, як і хотів святий, в церкві Зачатія Пресвятої Богородиці.

Через 43 роки (21 вересня 1752 р.) мощі Святителя Димитрія були виявлені нетлінними і чудотворними, тому у 1757р. священний Синод причислив його до лику святих угодників Божих.

У нас на Чернігівщині зберігається частка мощей святого (права рука) у Михайлівській церкві, що в с.Полонки Прилуцького району. Святиню подарувала обителі прихожанка Чернігівського Троїцького монастиря, передав її родині в роки радянської влади на зберігання преподобний Лаврентій Чернігівський. Сьогодні в с.Полонки зведено храм на честь святих Димитрія, де зберігається його мироточивий образ.

Твори митрополита були добре відомі знаменитим письменникам: О.С.Пушкіну, М.В.Гоголю, Т.Г.Шевченку, Л.М.Толстому, М.С.Лескову та іншим. Багато хто мав його книги у своїх бібліотеках, виховувались на них, та використовували у своїх художніх творах.

І сьогодні всі православні читають його духовні праці. Також хотілося б повністю привести текст духовного алфавіту, який склад Димитрій Ростовський для свої учнів. Отож вивчайте і наслідуйте!

АЛФАВИТЪ ДУХОВНЫЙ

Азь, Адамля естества сый, тебе обоего пола. естества Адамля сущему, советую: смиренъ и миренъ буди, памятствуя праведнаго осужденія слово: *яко земля еси, и въ землю паки пойдешу* (Быт., гл. 3).

Б. Бога познавай, багодєянїя Его разумей, въ заповѣдехъ Его ходи, да наследникъ будеши вечныхъ благъ.

В. Веруй въ Бога, веруй Богу; воздержанїе всегда во всемъ имей, присно памятствуй смерть и всехъ вещей измененїе: — и ни единымъ чимъ ять будеши въ міре.

Г. Греха, отъ мала даже и до велика, блюдиcя; грехъ. твой предъ очима всегда имей, яко да усерде на всякъ день прилежиши покаянїю.

Д. День отъ дне къ горе добродетелей восходи, усердіе къ усердію непрестанно на всякъ день прилагай, да управиши тебе во вся стези правы.

Е. Есть бо благимъ надежда, и всякому труду и подвигу вечный покой и веселїе, въ грядущемъ веце возмездїе.

Ж. Жизнь вечную и грядущая благая присно поминай, яко да къ симъ всегда взимаетися сердце.

З. Зело тщливъ и усердєнь въ твоємъ званїи буди, яко да не всуе изнуречиши твою жизнь.

З. Зря тварь чудися, и Творцу твари славословіе приноси, не къ твари прилагая твоя чувства, но къ Богу, Творцу всех, сердце и душу возводя.

И. Иже о благомъ *имать* усердіе, *дастся ему*: а иже не *имать*, и еже *мнится имети*, *возмется отъ него* (Матф. 25, 29).

И. Истину люби, всякія лжи блюдиcя, да убежиши пророческаго реченїя: *погубити всякаю глаголющаго лжу* (Псал. 5, 6).

К. Къ Богу всегда умъ твой и душу непрестанно возводи, и никогда же Его отъ сердца и памяти твоей испускай, яко да всегда съ Нимъ соединень будеши.

Л. Люби́ти Бога отъ всего сердца твоего и отъ всея крепости твоя потщися: яко да иавестень спасенія твоего будеши, и всякаго пристрастия земнаго свободишися.

М. Молитве непрестанно прилежи; то бо есть некрадомое сокровище, ею же удобь, яко лествицею, къ Богу възидеши.

Н. Не прилагай сердца твоего къ земнымъ, да не яко соль обуюеши, и весь непотребень явишися но къ Богу единому сердце и душу твою пригвожденну имей, яко да неподвижимъ въ любви Его пребудеши.

О. Онъ бо есть единъ Господь, источникъ всехъ благъ, и вечныя жизни податель.

П. Памятствуй о Господе выну, въ сердце и во устехъ твоихъ да пребываетъ имя Его всегда. Покаянію присно прилежи, и на всякъ день тепле слезами омывай душу твою, *да убелишися паче сныга*, и не посрамленъ лицомъ предъ Господемъ явишися (Псал. 50, 9).

Р. Руце твои къ Богу наичастее въ молитве воздевай усердне, оттуду помощи всегда възысуюя, да победиши мысленнаго Амалика, сиречь діавола.

С. Смерть памятствуя, скупости и стесненія блюди́ся, да не неверіемъ и скупостию ять бывши, во время исхода, милосердія Божія двери собе затвориши.

Т. Тихъ, безтщеславень и кротокъ ко всемъ бывай, яко да истинень Христовъ подражатель и ученикъ безъ порока явишися.

У

. Унынія и лености хранися, аще хощеши вскоре снискати вечное сокровище.

Усердень и тепль къ Богу присно буди, да причастникъ будеши вечныя жизни.

Ф

. Фараона мысленнаго въ воде слезной потопити тщися, да не всегда ратуя, гонить тя.

Х

. Христа единаго зыскуй, да съ Нимъ пребудеши во веки. *Зыскающіи бо Его* обрящутъ велию милость, *и не лишатся всякаго блага* (Псал. 33,11).

О

. Отца и матеръ, други и сродники отъ Бога быти себе знай: Онъ бо есть жизни начало и конецъ всемъ безконечный.

Ц

. Цель твоя и пристанище Господь единъ да будетъ, надежда же и упованіе, — пресвятая Его любовь.

Ч

. Чистоту и целомудріе истинно возлюби, да прилепишия чисть чистому, и часъ отъ часа покаянія не отлагай, да не погубиши время исправленія всеу.

Ш

. Шестокрильни добродетели, вооружени въ души твоей всегда да будутъ, сиречь: усердіе, друголюбіе, терпеніе, образъ благъ, разсужденіе и любовь, ими же удобъ на небо возвысишия.

Щ

. Щедръ и милостивъ ко всемъ буди, да милостива и благоутробна Господа, въ день страшнаго суда, души твоей обрящеши.

Ю

. Юностное похотное плотское безуміе отъ себе отметай, премудрости же духовныя о Бозе всегда поучайся всеусердне.

. Ярости, гнева, и злословія блюдиися, да не помрачитися сердечное око.

.Объядения и пиянства всемерно убегаи, да не во вся злая всегда впадаеши.

. Отческаго духовнаго наказанія не пренебрегаи, да не въ стезяхъ твоихъ преткнешися.

. Псалмы и песнии Бога безпрестанно славослови, да присно сіе имаше себе во утешеніе.

. Фарисейскаго тщеславнаго лицемерія бойся, да не мзду трудовъ себе тщеславіемъ zde воспріимеши (4).

Література

1. Біблія -Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005.
2. Житія Святых. – К., 1998-1999.
3. Малков Ю. Г. Русь святая. Очерк истории Православия в Росси. – М., 2002.
4. Ростовський Д. Алфавит духовный . – М., 1898.
5. Ростовський Д. Не гордись. //Мгарский колокол. 2004, №3, с.16.
6. Ростовський Д. Преподобному Антонію Печерському// Хроніка 2000, К.,2003. Випуск 53-54.
7. Святитель Димитрий, митрополит Ростовский чудотворец. Житие и акафист. -К., 2010.
8. Святитель Димитрий Ростовский. Избранные творения. – Спб. 1888.
9. [http:// uk/ wikipedia. Org/ wiki/ Димитрій \(Туптало\).](http://uk/wikipedia.org/wiki/Димитрій_(Туптало))

ПРОБЛЕМА ПОТРЕБИ В ТВОРЧОСТІ: АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сич М.М.

Автор вважає, що рушійною силою творчої діяльності людини є глибинна, цілісно-інтегративна потреба в творчості. В статті ставиться питання про єдність суспільних і індивідуально-особистісних чинників цілісної творчої діяльності, які проявляють себе у формі потреби в творчості. Стаття включає бачення проблеми потреби в творчості зарубіжними і вітчизняними авторами.
Ключові слова: творчість, суспільство, потреби, потреба в творчості, самоактуалізація.

Україна як незалежна держава виходить на принципово новий рівень розвитку і суспільно-економічних реформ. До людей повертається усвідомлення необхідності формування духовної основи життя, ствердження цінностей свободи, підприємливості, новаторства. У суспільстві виникає актуальна *потреба в творчості*. Ця спрямованість розвитку нашої держави співпадає з глобальними змінами у сучасному світі, у якому зараз, за висловом А.Маслоу, "креативність стає питанням національної і міжнародної політики". Бо є "безпосередня необхідність, з якою зіштовхується будь-яка життєздатна політична, соціальна або економічна система, – необхідно мати більше творчих людей" [10, с. 98] Це не так давно підтвердив міжнародний економічний форум у Давосі (2006), який відбувся під красномовним і новаторським гаслом "креативного імперативу". Глава Microsoft Білл Гейтс, один із найбільш креативних і ініціативних підприємців сучасного світу, виступив на цьому щорічному форумі з пропозицією створити нову форму глобального капіталізму, яку він назвав "креативним капіталізмом".

У США виявлення і виховання творчих особистостей ще півстоліття тому постало проблемою загальнонаціонального значення, оскільки, як зазначав К.Тейлор, "творча діяльність впливає не тільки на науковий прогрес, але й на все суспільство уцілому, а ті держави, які зуміють найкраще пізнати, якими є творчі особистості, розвивати їх і створити для них найсприятливіші умови, будуть мати значні переваги" [18, 10]. У ХХІ ст. для всього світу творчість постає, висловлюючись терміном А.Печчеї, найголовнішою людською якістю. Об'єктивна закономірність розвитку людства полягає у тому, що у постіндустріальному інформаційному суспільстві значно зростає соціальна потреба в творчих, ініціативних, самореалізованих особистостях. Якщо за давніх часів таких особистостей були одиниці, то нині їх потрібно мільйони. Вкладання у розвиток людини стають економічно найбільш ефективними. Останніми десятиліттями в суспільстві швидко зростає інтерес до методів, які стимулюють творчий потенціал його членів, та до й самого феномена творчої мотивації. Тому однією із найбільш важливих філософських проблем сучасності, на нашу думку, є вирішення питання про джерела і рушійні сили творчої діяльності людини з метою практичного підвищення

ефективності творчого потенціалу суспільства у перспективі творення нової "креативної цивілізації" (О.Лоцилін).

Ставлячи питання про природу творчості і сутність творчої мотивації, ми виходили з того, що найпершою умовою для досягнення успіху у будь-якій галузі суспільно-практичної діяльності є наукове знання про реальні потреби людини як соціального суб'єкта цієї діяльності. Ще давньогрецький мислитель Платон, обмірковуючи питання про те, що являється базисом суспільного існування людей, впевнено вказував на їх потреби. "Розпочнімо в думках побудову держави від самого початку. Адже, очевидно, що її створять наші потреби", – вказував він у добре відомому творі "Держава" [15, 54]. Не можна також не погодитися з іншим відомим висловлюванням одного із класиків європейського просвітництва про те, що породження нової потреби є першим історичним актом суспільної людини.

Виникнення нової потреби, або системи нових потреб завжди є важливою сходинкою суспільно-історичного поступу людства. При цьому продукування такого нового базового елементу людського буття, яким є нова потреба людини, водночас є найскладнішим творчим актом, що супроводжує процес розгортання людської сутності. Формування і подальший розвиток нових людських потреб і є первинною творчістю людини, творчістю як такою, творчістю "у чистому вигляді". Саме тут, в основі соціального і історичного буття людини перша людська потреба і перший акт творчості співпадають і стають нероздільними по суті. Із цього моменту людина своєю особливою метою має не просто задоволення окремих потреб, а невинне розширення горизонту все нових потреб. У даному випадку творчість людини направлена на саму людину, оскільки вона винаходить для себе нові потреби, як писав Ф.Фукуяма у книзі "Кінець історії і остання людина" [22].

Міркуючи над цим, ми прийшли до висновку про існування у людини особливої потреби, яка є глибинним джерелом процесу виникнення інших потреб – *потреби у розвитку самих потреб*. Така потреба є виключно творчою за своїм характером, бо її реалізація кардинальним чином оновлює світ людського буття і вона може бути задоволена, у свою чергу, тільки в процесі творчості. Глобальний суспільно-історичний процес творення нових потреб має своєю рушійною силою загально-людську *потребу в творчості*. Саме тут, на перетині двох важливих сфер людського існування, які характеризують собою глибинну сутність людського буття – кола потреб і творчої діяльності – можливо, на нашу думку, знайти нові, оригінальні відповіді на питання, що досі були лише цариною втаємниченості і містики.

Термін "потреба в творчості" досьгодні ще не має чітко визначеного змісту і не є строго науковою категорією. Але відповідне поняття доволі часто зустрічається у філософських текстах, як у творах вітчизняних, так і зарубіжних авторів. У багатьох наукових працях можна

знайти посилання на специфічний соціально-особистісний феномен потреби у творчості. Так у "Філософському енциклопедичному словнику" відомий російський соціальний філософ В.Ядов зазначає: "Потреби особистості утворюють своєрідну ієрархію, у основі якої знаходяться вітальні потреби, а наступні її рівні складають соціальні потреби, вищим проявом яких є потреби в самореалізації, самоствердженні, тобто в творчій діяльності" [20, 518]. Схоже висловлюється з цього питання Ю.Гусев: "Система потреб винятково складна й різноманітна, однак особливе місце у цій системі займає потреба в творчості, яка є родовою властивістю людини" [6, 89].

Потребу в творчості як елемент мотиваційної структури особистості виділяє російський спеціаліст Є.Ільїн [7, с. 42]. На психолого-педагогічні аспекти необхідності "формування потреби в творчості" в процесі соціалізації і особистісного становлення людини вказує С.Подмазін [16, 175]. Формування "потреби в творчості в колективній трудовій діяльності" досліджує В.Андреев [1, 78]. Безпосередній зв'язок потреби в творчості з соціальною природою творчої діяльності констатує В.Пекеліс, вказуючи, що "у істинних творців існує "первинна", так би мовити інстинктивна потреба в творчості". При цьому, на його думку, "специфіка людської потреби (зокрема, в творчості) визначається соціальною природою діяльності людини" [14, 325]. Поняття потреби в творчості використовується багатьма зарубіжними авторами, такими як Г.Адлер, Г.Башляр, Е.Боно, Б.Каверін, О.Лоцилін, Г.Мошкова, Н.Французова та ін.

Відомий український психолог і філософ В.Роменець основним мотивом творчої самореалізації називає "поривання до творчості" [19, 12]. Про "домінанту творчої потреби, котра підкоряє собі усю ієрархію мотивів", та про "перетворення творчої потреби на цінність, яка визначає весь життєвий шлях особи" говорить сучасна українська дослідниця Г.Білова [3, 7]. Питання про потребу в творчості як джерело творчої діяльності людини в сучасній вітчизняній філософії ставиться у працях О.Клепікова, В.Клименка, І.Кучерявого, Б.Новікова, О.Чаплигіна та ін. При цьому підкреслюються як соціальні, так і особистісні виміри творчої діяльності людини.

Проблема витоків творчості як предмет теоретичного пізнання має багато рівнів дослідження. Вона може бути поставлена у онтологічному, антропологічному, соціально-філософському, філософсько-психологічному та інших аспектах. Але всі ці плани дослідження мають мати системний характер. На часі – створення єдиної теорії творчості, становлення її як науки. Головним предметом такої науки є соціальний суб'єкт, людина, а людина у своїй діяльності завжди спричинена потребами. Тому, нам уявляється, що постановка питання про витoki творчої діяльності, які реалізують себе у формі потреби в творчості, є принци-

пово важливу, базовою для формування цілісного комплексу знань про творчість у формі єдиної науки.

Побудова завершеної теорії творчості має починатися із виявлення глибокої мотивації, яка слугує початком будь-якої творчої діяльності. Так зробив П.Енгельмейер, коли виділив "бажання" творчості як першій елемент свого "триакту" [23]. Але у своєму визначенні творчості він був схильним бачити, у першу чергу, індивідуально-психологічні чинники. Сьогодні вже зрозуміло, що творчість, будучи основоположним соціальним феноменом, спричиняється не тільки індивідуальними, суб'єктивними потребами творця, а й всезагальною потребою конкретного соціуму у творчості, творчих особистостях і творчих продуктах. Таким чином, ми маємо намір більш повно розкрити і підкреслити соціальну природу творчої діяльності.

Потреба людини в творчості – це питання, на яке дуже рідко звертають увагу дослідники, підкреслює Б.Новіков. Але, між тим, "творчість – найважливіша і основна потреба людини" [13, 79]. Тому, на наше переконання, є всі підстави для того, щоб явище і поняття потреби в творчості як соціально-особистісного феномена людського буття у подальшому стало окремим предметом дослідження. Важливим моментом питання про потребу в творчості також є те, що це питання повинно бути вирішене, передусім, філософськими засобами. Тобто ця проблема є проблемою методологічною для всієї сукупності конкретних наук, які всебічно вивчають мотивацію і рушійні сили творчої діяльності людини і суспільства. На сучасному етапі становлення знань про творчість, на нашу думку, є нагальна необхідність провести системне дослідження такого соціально-особистісного феномена як потреба людини і суспільства в творчості. Обґрунтувати це положення і є метою нашої статті.

Найбільш прийнятною, на наш погляд, робочою дефініцією творчості є визначення її в самому широкому смислі слова як *активної взаємодії суб'єкта з об'єктом, у ході якої суб'єкт як особистість цілеспрямовано змінює навколишній світ, при цьому пізнаючи і вдосконалюючи себе і побіжно створюючи нове, соціально значиме і потрібне суспільству у відповідності з вимогами об'єктивних закономірностей буття*. Творчість людини є універсально-перетворюючою, цілісною культурно-історичною самодіяльністю, у процесі якої здійснюється самопродукування і саморозвиток соціальних сил людини. Соціальна форма творчого буття суспільної людини, у свою чергу, глибоко вкорінена у природну основу, має глибокі онтологічні передумови.

Думку про природно-космічні витoki творчості, висловлену ще К.Тимірязевим, поділяло і нині поділяє багато дослідників. Як писав на початку ХХ ст. П.Енгельмейєр, автор добре відомої "Теорії творчості", "творчість людини є тільки продовженням творчості природи... обидва вони утворюють один ряд, що не переривається ніколи" [23, 1]. Сучасний російський філософ І.Фролов стверджує, що "прагнення до пізнання й

творчості запрограмовано в людині генетично, воно є результатом необоротного розвитку Всесвіту вцілому, розвитку Сонячної системи, Землі, еволюційного розвитку біосфери" [21, 283]. Схожу позицію також висловлюють українські дослідники В.Ніколько (творчість як процес оновлення матерії), В.Клименко (творчість як ноосферогенез) та ін. Але, на нашу думку, найбільш влучно в онтологічному плані проблему витоків творчості сформулював А.Бергсон: "Життєвий порив, про який ми говоримо, є по суті своєю потребою в творчості" [2, 246]. Вірно, що творча природа людини знаходить свій адекватний вияв у одній із найбільш значимих своїх потреб – потребі в творчості, яка є завершенням унікальної природної потуги – фундаментального "прагнення" природи до саморозвитку і самотворення. Але лише на соціальному рівні "життєвий порив" природи отримує остаточну форму свідомої потреби в творчості.

Ключовою, центральною ланкою у пізнанні джерел творчої діяльності людини є і залишається соціально-родова основа людського буття. Ця точка зору досить розповсюджена в середовищі дослідників творчості. Творчість вважається найбільш ефективною формою реалізації сутнісних сил людини і суспільства. Вона є універсальною формою буття людини і глибинний сенс творчості полягає у розвитку та самовдосконаленні роду "людина", розвитку людської сутності, самопізнання та самореалізації людини як неповторної особистості у складі людського соціуму. У творчості цілком співпадають і утворюють продуктивну синергію обидва виміри людяності – суспільний і особистісний. Тому ми цілком згодні з Б.Новіковим, який зазначає, що "творчість – це найважливіша і найголовніша потреба людини", але при цьому наголошує, що "творчість можлива лише в суспільстві і для суспільства" [12, 8].

"Творча активність соціальна у всіх відношеннях. Вона є суспільним продуктом, має суспільну природу і можлива тільки в суспільстві", – пише Ю.А.Гусєв [6, 101]. "Творчість є способом, формою вирішення фундаментального протиріччя самої людської природи – його буття одночасно у якості емпіричної, природної і суспільної істоти", – підкреслює В.І.Григор'єв [5, 191]. Лише точка зору на творчість як на безмежне поле розгортання родової сутності людини може служити відправним пунктом у філософському дослідженні творчості. Творчість виникла разом з суспільством, вона є природно-соціальним явищем, а тому немислима, неефективна та й просто непотрібна поза суспільством. Адаптація і виживання усамітненої людини значно ефективніші через інстинктивну поведінку, пасивне пристосування і репродуктивну діяльність. Творчість же є необхідністю, життєвою потребою і умовою існування людини як усупільненої істоти, тобто буття і ствердження людини в якості особистості.

Творчість водночас є важливою моральною категорією, бо творення нового і соціально значимого продукту – це завжди щирий і дуже часто

безкоштовний дарунок людям і суспільству. Творчість завжди є покликанням і самовідданим служінням людству. На моральну складову творчості завжди звертав увагу В.Роменець. Творчість розкриває свою сутність і актуалізується тільки через суспільно-корисну творчу працю людини. Всі важливі складові творчого потенціалу особистості формуються в процесі соціалізації. Тому теоретично творчість може бути визначена тільки через розкриття її соціальної, родової природи. Це, у першу чергу, стосується мотивації творчої діяльності, і, як інтегративного виразника такої мотивації, – потреби в творчості.

Ми цілком згодні з думкою названих філософів, яка загалом полягає у тому, що *єдиним носієм потреби в творчості є людина як цілісний соціальний суб'єкт, діяльність якого спричинена переважно внутрішніми, духовними факторами і рушійними силами*. Зрозуміло, що іноді у певних конкретних умовах зовнішні матеріальні чинники можуть істотно впливати на продуктивність творчої діяльності, або ж, навпаки, можуть загальмувати її, але, взяті окремо від духовного ядра особистості, самі по собі вони не здатні сформувати достатню мотивацію творчості. Ефективність творчої самовіддачі значно зростає, коли у формі культурної парадигми, творчого імперативу соціальна потреба проникає у творчу свідомість людини у формі глибинної необхідності реалізувати свої сутнісні сили як творчої особистості. Яскравим прикладом цього є надзвичайно високий соціальний статус науки і мистецтва у країнах Європи і США, який культивується у суспільній свідомості цих держав протягом багатьох століть. Потужний спалах суспільного запиту на творчість мав місце і в колишньому радянському суспільстві. Україна як сучасна держава повинна підтримати цю європейську традицію.

Як не дивно, але творчість стала об'єктом філософського аналізу не так давно, умовно кажучи, тільки наприкінці XIX – на початку XX століття. Поняття творчої мотивації увійшло в поле зору науки ще пізніше. Але в подальшому питаюча вага інтересу до творчої мотивації неухильно зростає. Одним із перших спробу поєднати соціальні і індивідуально-психологічні витоки і джерела творчості зробив автор концепції "нестандартного мислення" Е.Боно. Констатуючи, що в світі давно назріла необхідність у нових концепціях і методах керування державами, він говорив, що сучасна світова економічна система повинна бути заснована у першу чергу на діяльності "творчих корпорацій". Найздібніші керівники, на його думку, повинні знати, що головна надія у конкурентному середовищі – творчий підхід, нестандартні ідеї. Е.Боно писав: "У суспільстві зростає прошарок людей, зайнятих у найрізноманітніших сферах діяльності, які усвідомлюють, що майбутнє має потребу у новому, кращому мисленні і важливу роль у цьому має відіграти саме здатність і потреба в творчості (курсив наш – М.С.)" [4, 8].

Е.Боно розглядає потребу в творчості у декількох аспектах: у теоретичному, що витікає з природи самого творчого мислення, і прак-

тичному, який обумовлений сферою втілення творчих ідей у суспільному житті. Підкреслюючи, що здатність людини до творчості визначається абсолютною математичною необхідністю, бо людське сприйняття завжди діє за принципом самоорганізованих інформаційних систем, він стверджує, що існує "абсолютна потреба в творчості у будь-якій системі, що самоорганізується, і взагалі у будь-якій системі, де нова інформація інтегрується у вже існуючу" [4, 38]. Соціальна потреба в творчості, на думку Е.Боно, тісно пов'язана з індивідуально-психологічною мотивацією суб'єкта творчості. "Творча мотивація дуже важлива, тому що більшість творчих людей черпають свої ідеї саме з цього джерела. Значна частина того, що називають творчим талантом, – ніщо інше як творча мотивація" [4, 74].

Значний внесок у вирішення проблеми творчої мотивації зробила гуманістична психологія ХХ ст. Свого роду програмна ідея гуманістичної психології щодо включення проблематики творчості в науку про людину була висловлена К.Роджерсом: "Я вважаю, що існує гостра соціальна потреба в творчості і творчих індивідах. Саме ця потреба виправдовує розробку теорії творчості – природи творчого акту, умов його здійснення і засобів, що сприяють його успішному розвитку. Така теорія може сприяти науковому пошуку" [17, 409]. Соціальній складовій людської креативності велику увагу приділяв і видатний американський психолог і філософ А.Маслоу. Для А.Маслоу творчість – це вищий і кінцевий рівень людської самоактуалізації, для нього "творча людина – це особливий тип людини, а не звичайна людина, що набула нових додаткових можливостей" [10, 75]. Творець – це "надзвичайний і повноважний представник людства", бо творчість – це єдино можлива форма родового, суспільного життя самосвідомої людини.

Філософська концепція Маслоу полягає у тому, що для нього саме через індивідуальну, особистісну творчість реалізується потреба у розвитку і нескінченному існуванні суспільства в цілому. Кожна окрема особистість покликана для здійснення цієї потреби, бо людство отримує нескінченність свого творчого існування тільки через особистісний спосіб буття. Тому розгляд творчої особистості відокремлено від родового, історичного життя людини залишає багато питань, незрозумілих по суті. У той час, як суспільна потреба в творчості виражає сутність і динаміку суспільного розвитку, сутнісні сили і розвиток особистості можуть бути охарактеризовані тим же терміном: потреба в творчості є характеристикою глибинного стану людської сутності, здатності людини до саморозвитку і самовдосконалення.

Маслоу писав, що коли хтось робить відкриття, то це не є індивідуальною приватною справою окремої людини, "це є продуктом соціального інституту, соціального співробітництва". Він поділяв усі суспільства на такі, що сприяють, або ж, навпаки, заважають і чинять супротив творчій самоактуалізації індивідів. З погляду гуманістичної психології,

гуманізація соціальних інститутів і особистісне зростання і вдосконалення – це процеси, які взаємно обумовлюють один одного. "Гарним людським екземплярам потрібно, звичайно, гарне суспільство для свого росту.... Гарне те суспільство, що сприяє найбільш повному розвитку людських потенцій, найбільш повному ступеню людяності" [10, 16].

Без загальних сприятливих соціальних умов, у недосконалому суспільстві (в загальносистемному смислі цього терміна) креативність менш вірогідна, або й неможлива взагалі. Навіть найдосконаліші індивіди, вважає А.Маслоу, опинившись у несприятливих соціальних або інституціональних обставинах, будуть поводитися не найкращим чином. І, навпаки, можна створити такі соціальні інститути, що обов'язково будуть заохочувати творчу синергію між людьми. Мова йде про суспільства, які потребують креативності, потребують розвитку творчих особистостей, створюють потужне мотиваційне поле для індивідуальної творчості.

А.Маслоу намагався подолати традиційну для науки ХХ ст. вузьку психологізацію феномена творчості, увівши термін "*самоактуалізуючої творчості*", через яку гармонізуються і ототожнюються поняття творчості і здоров'я (у тому числі – соціального здоров'я) як норми людського життя. Будуючи відому ієрархію людських потреб, А.Маслоу як найвищу потребу людини виділяє потребу в самоактуалізації, але в якості своєрідного ядра самоактуалізації він виокремлює так звану "самоактуалізуючу творчість", яка проявляється у творчому житті, творчому відношенні до світу і, власне, у творчій особистості. "Самоактуалізуючу творчість складно визначити, – пише А.Маслоу, – ...самоактуалізуюча творчість майже синонімічна, або є... визначальною характеристикою людської суті" [11, 16]. Для Маслоу, особливо у пізній період його наукової діяльності, поняття креативності, творчої спрямованості у широкому розумінні цього терміна і поняття людської здорової і повноцінної самоактуалізації сходяться все ближче й ближче, майже повністю співпадаючи по суті.

Креативність як психологічне визначення творчої природи людини не вичерпується тільки її предметно-перетворюючою діяльністю. Тому А.Маслоу вводить поняття вторинної і первинної креативності. Вторинна креативність пов'язана з предметним результатом творчості. Первинна ж креативність є загальною родовою ознакою людської природи. А.Маслоу теж вказує на складність, з якою стикається таке поглиблення предмета дослідження. "Ми не тільки нічого не знаємо про природу креативності, але й боїмося дізнаватися. Ми противимося її пізнанню... У даному випадку я маю на увазі не вторинну, а первинну креативність, – ту креативність, джерела якої знаходяться в глибині особистості" [9, 94]. Зауважимо, що визначення первинної креативності, на нашу думку, так чи інакше виходить за рамки виключно індивідуально-тілесного

існування людини і стосується передусім її родової суті, тобто її суспільно-колективного буття.

Філософська традиція стверджує, що внутрішня глибина особистості є місцем зустрічі з іншою особистістю, а відкритість у світ особистостей є унікальною можливістю для ствердження цінностей буття. А саме Б-цінності як такі в системі А.Маслоу і є основою для самоактуалізації. Тобто буття іншої особистості і є первинною умовою кожного окремого творчого людського існування (що переконливо показано, наприклад, Г.Батищевим). Творчість – це гранична самовіддача, служіння, відчайдушний прорив у майбутнє, у трансцендентний світ існування інших людей. Тому у даному випадку "глибина особистості", за А.Маслоу, – це і є індивідуально-родова сутність людини як осередка буттєвості. Тому *первинна креативність* пов'язана з джерелом творчості, родовою глибиною особистості і проявляє себе, поряд з іншим, постійною і нагальною потребою в творчості, яка, таким чином, стає ядром і основою більш широкої за своїм змістом потреби в самоактуалізації.

"Самоактуалізуюча творчість" продукується особистістю, "випромінюється" нею як сонячне світло, робить життя повноцінним і сповненим здоров'я. Тому творчість є "буттєвою цінністю", або "Б-цінністю" і найважливішою метапотребою людини (бо всі "буттєві цінності" є метапотребами). Самоактуалізовані, тобто творчі особистості за визначенням уже досягли достатнього рівня задоволення своїх базових потреб. Надалі ними буде рухати мотивація більш високого рівня, яку й треба виділити окремо як "метамотивацію". Тому люди, які змогли самоактуалізуватися у житті, переважно не стільки мотивовані (базовими потребами), скільки метамотивовані (метапотребами, або "Б-цінностями"). Зазначимо, що дослідження А.Маслоу феномена метамотивації як джерела самоактуалізуючої творчості збігаються, по суті, з нашим баченням у такій метамотивації більш широкого і теоретично узагальненого поняття *потреби в творчості*.

Найбільш очевидним доказом існування потреби є момент її задоволення, який обов'язково супроводжується певним емоційним станом. Не існує людських потреб, які б не викликали певного чуттєво-емоційного задоволення. І навпаки, якщо є чуттєва радість, насолода, значить маємо факт існування якоїсь задоволеної потреби. Маслоу неодноразово підкреслює, що одним із найсильніших і найефективніших стимулів до творчості є духовна насолода, творче натхнення, "пікові переживання", якими нагороджується творча особистість за свою самовіддану працю. Це надзвичайні переживання творчої особистості, які є сходинками на вершину самоактуалізації. "Пікове переживання, пише А.Маслоу, – це те, що ви відчуваєте і, ймовірно, "знаєте", коли досягаєте справжньої висоти як людина... Це як веселка: вона з'являється, а потім зникає, і її не можна забути" [10, 396]. На цей особливий

феномен емоційного підкріплення творчості звертає увагу й Б.Новіков: "Ніщо не може зрівнятися (у всіх відношеннях) по своїй цінності та й у міру отриманого людиною втішення, насолоди, задоволення з тими почуттями, які вона одержує в результаті створення і відкриття того, що до неї не створив і не відкрив ніхто й у чому інші надзвичайно зацікавлені" [13, 87]. Підтвердженням особливої ролі пікових переживань творчого генія є відоме висловлювання М.Гоголя: "Я й до останнього часу певен, що ледве чи є вища насолода, як творити" [25, 118].

Потреба в творчості, будучи реалізованою, заохочується і підкріплюється надзвичайними емоційними станами і переживаннями, і тому істинна творчість часто майже не потребує ніяких зовнішніх щодо самого процесу творчості матеріальних підкріплень. Тому матеріальне заохочення, як, власне, і сам матеріальний результат творчості не завжди є дійсною метою творчої діяльності. Творчість у самій собі має свою власну потребу і заохочення, на відміну від усіх інших форм людської діяльності, які виступають лише знаряддям для досягнення відчуждених, "не своїх" потреб. Своєчасне задоволення цієї потреби дуже важливе, бо у іншому випадку творчої людині загрожують надзвичайно важкі душевні і фізичні захворювання, або "метапатології" у термінах А.Маслоу.

Ми ж для означення такого особливого паталогічного суспільно-особистісного стану людини, коли для неї стає неможливим задоволення однієї з найважливіших людських потреб – потреби в творчості, пропонуємо вживати поняття *творчої депривації*. Цей термін включає в себе не тільки аналіз творчого ядра особистості в тілесно-біологічному її існуванні (метапаталогія), а й більш широкий соціально-історичний контекст, у якому функціонує ця особистість. Справа у тому, що в соціальному масштабі тривала депривація потреби в творчості неминуче призводить (прямо або побічно) до безлічі глобальних суспільних аномалій і деструктивних процесів (революції, війни, терористична діяльність). Наслідком творчої депривації стають також алкоголізм, наркоманія, самогубства та багато інших видів асоціальної та девіантної поведінки, у першу чергу, серед молодих людей, тобто саме у тому віці, коли потреба в творчості виявляє себе найбільш гостро.

Потреба в творчості також є ключовим поняттям в ієрархії людських потреб, яка обґрунтовується відомим російським філософом і спеціалістом у галузі мотивації праці С.Каверніним. Його система потреб, яка доповнює і конкретизує відому піраміду А.Маслоу, передбачає ієрархію рівнів: біогенний, психофізіологічний, соціогенний і вищий. Кожен рівень конкретизується у провідних формах діяльності людини: праця, пізнання, спілкування і рекреація. До вищих потреб С.Каверін відносить об'єднуючу для всіх форм людської діяльності потребу – потребу в творчості і творчій праці як найвищій формі зв'язку з соціальним середовищем, що постає засобом не просто збереження, але передусім розвитку особистості, реалізації людських сутнісних сил. Дослідник підкреслює,

що сукупне поєднання потреби бути особистістю і потреби в творчості повністю узгоджується з поглядами А.Маслоу і є лише більш точним формулюванням того психологічного феномену, який А.Маслоу називає потребою в самореалізації" [8, 37].

С.Каверін вважає, що в сучасному суспільстві потреба бути особистістю реалізується по модусу буття, а не володіння. Це робить її натхненною, перетворює осереддя духовних потреб на стрижень її суспільного буття, дає можливість особистості повністю реалізувати її потребу в самоактуалізації і вивести цю потребу на якісно новий рівень – рівень потреби в творчості. З новаторської точки зору є сенс вважати, що науковий менеджмент має бути відповіддю на питання, як створити умови для перетворення професійної діяльності на творчість, як зробити працю тереном для самореалізації особистості. Очевидно, що праця, яка стала справою всього життя, стимулюючого впливу менеджера не потребує. Треба лише не заважати природно-соціальному процесу поступового перетворення праці на творчість. Таким чином, суть і основний зміст соціального управління, по С.Каверіну, – у створенні високої мотивації особи в праці і творчості [8, 58].

Найбільш глибокий і системний аналіз явища потреби в творчості у вітчизняній літературі належить О.Чаплігіну. Він вважає, що про потребу в творчості можна говорити як про інтегративний фактор при специфічному прояві потреб в пізнанні, спілкуванні і діяльності, коли останні спрямовані на розвиток, а не на збереження, на подолання, а не на підкорення. При цьому вказані потреби повинні домінувати, бути достатньо стійкими і проявлятися з великою силою. Таким чином, за О.Чаплігіним, потреба в творчості може бути визначена як ідеальна потреба вищого рівня, що синтезує у собі ряд потреб більш низьких рівней, виступає вектором поведінки індивіда і спирається на соціальні потреби в пізнанні, спілкуванні, діяльності. При цьому потреба в творчості підкріплюється домінуванням потреб подолання і розвитку [24, 54].

У своїй основі потреба в творчості тісно пов'язана з задатками і здібностями, іншими психологічними якостями і проявами, навіть з біоенергетичним потенціалом людини. Задоволення потреби в творчості включає механізм функціонування внутрішнього світу людини як тотальної цілості у його свідомих, підсвідомих, до- і над-свідомих проявах. Соціальна основа розвитку потреби в творчості прослідковується у тому, що остання спирається як на потреби "для себе", так і "для інших", оскільки процес творчості у самому загальному вигляді охоплює творчість людиною самої себе, свого життя (долі), творчість форм спілкування (дружба, любов), а також створення матеріальних і духовних цінностей.

З боку особи мова завжди йде про потребу в творчості, яка має свою структуру, специфіку і спрямована перш за все на розвиток внутрішніх потенційних сил самої особи. Взаємодія цих потреб і породжує мотивацію творчої діяльності, яка забезпечує загальний вектор спрямо-

ваності активності людини на опредмечування своїх сутнісних сил, збагачення новими для себе знаннями, навичками, досвідом. Мотив породжує інтерес як відношення між суб'єктом творчості і предметом суспільної потреби, обумовлений сферою діяльності носія творчого потенціалу, його досвідом, знаннями, професійними і загальними навичками і потребами. Потреба в самореалізації, на думку О. Чаплигіна, підпорядкована більш загальній потребі в творчості і їх діалектична єдність виступає як комплексна духовна потреба [24, 56]. Її найважливішими особливостями є універсальність, гнучкість, інтегративний характер по відношенню до потреб більш низького рівня. Вона не існує сама по собі, а виявляється лише у системі з іншими потребами. Можна стверджувати, що якщо взяти будь-який ряд соціальних і духовних потреб, то всі вони так чи інакше будуть пов'язані з прагненням особи до самовизначення і самореалізації. Велике значення для розуміння функціонування широкого комплексу духовних потреб людини має потреба у творчості як інтегруючий фактор людської духовності, взятої з точки зору родового, тобто особистісно-соціального буття людини.

Таким чином, ми можемо констатувати, що будь-яка творча, трудова або інша суспільно-корисна діяльність, яка не усвідомлюється людиною як її внутрішня і творча потреба, в сьогоденних умовах динамічного і новаційного буття вже не відповідає вимогам соціального, культурного і господарського розвитку і прогресу. Праця як активність, що викликана зовнішніми матеріальними обставинами, є категорією минулого, капіталістично-індустріального ладу і відступає на другий план настільки ж швидко, як відбувається перехід до нового типу соціуму – постіндустріального і інформаційного суспільства. Мотивація діяльності сучасної людини відображає історичний процес переходу від спрямування на досягнення людиною зовнішніх відносно неї самої цілей до прагнення всіляко вдосконалювати власну індивідуальність, стверджувати як соціальна особистість.

Саме творча позиція забезпечує людині стійкість її існування, бо дає можливість адекватно і своєчасно реагувати на всі нові ситуації світу, що постійно змінюється і оновлюється. Однак для повноцінного життя людині важлива не тільки необхідність, потреба, а й можливість творити, реалізувати надлишок своїх творчих сил, відчувати повноту творчої самореалізації. І тому суспільство, що керується не стільки навіть альтруїстськими намірами, скільки розумною потребою самозбереження і стабільності, має думати про створення відповідного творчого контексту, що включає в себе сукупність безлічі різнорівневих чинників, які забезпечують стимулювання творчості, творчої атмосфери в суспільстві, всілякого розвитку творчих потреб. Для цього в громадській думці повинна зміцнюватися висока оцінка творчої позиції і життєвої установки людини, повинен підтримуватися високий суспільний статус творця і творчої діяльності.

Тільки з позиції правильного розуміння суспільної природи процесу формування потреби в творчості ми можемо пояснити, чому у складних суспільних умовах людині не завжди вдається зберегти у собі здатність і потребу творчого ставлення до світу, до своєї праці і до того суспільства, органічною і невід'ємною частиною якого вона є. І тільки адекватно усвідомлюючи таку потребу, у тому числі й на теоретичному рівні, ми отримуємо можливості впливати на весь процес формування позитивного ставлення людини до своїх творчих можливостей і творчої діяльності у відповідності з сучасними вимогами. Формувати у якомога більшого числа людей свідому мотивацію до творчості – це одне з найважливіших завдань українського суспільства.

Література

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1988. – 237 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция / Пер. с фр. В.Флеровой; Вступ. ст. И.Блауберг. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц, 2001. – 384 с.
3. Білова Г.О. Несвідоме як джерело творчої діяльності. – Автор. на здоб. наук. ступеня канд. філософ. наук. – Харків, 1997. – 21 с.
4. Боно Э. Серьёзное творческое мышление / Э. Боно // Пер. с англ. Д. Я. Онацкой. – Мн.: ООО "Попурри", 2005. – 416 с.
5. Григорьев В.И. Человек – культура – творчество – природа: гармония или конфликт? (опыт постановки проблемы) / Человек как философская проблема: Восток – Запад. – М.: Изд-во УДН, 1991. – с. 180 – 197.
6. Гусев Ю.А. Познание и творчество: Логико-гносеологические проблемы художественного творчества. – Мн.: Изд-во "Университетское", 1987. – 154 с.
7. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы – СПб.: Издательство "Питер", 2000. – 512 с.
8. Каверин С.Б. Мотивация труда. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 1998. – 224 с.
9. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Пер. с англ. А.М.Татлыбаевой. – СПб.: Евразия, 1999. – 432 с.
10. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. Г.А.Балл, А.П.Попогребский. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
11. Маслоу А. По направлению к психологии бытия / Пер. с англ. Е.Рачковой. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
12. Новіков Б.В. До питання про співвідношення продуктивного та репродуктивного в творчості. // Творчість та освіта у вимірах XXI століття: Матеріали VIII Міжнар. наук.- практ. конф. – К., 2005. – С.8 – 12.
13. Новиков Б.В. Творчество и философия. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 168 с.
14. Пекелис В. Что такое гениальность? // Популярная психология: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1990. – 399с.
15. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д.Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.

16. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование. – Запорожье: Просвіта, 2000. – 250 с.
17. Роджерс, Карл Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Пер. с англ. М.М.Исениной. – М.: Изд. группа "Прогресс": Универс, 1994. – 479 с.
18. Розет И.М. Психология фантазии. – Минск: Университетское, 1991. – 342 с.
19. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
20. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
21. Фролов И.Т. О человеке и гуманизме: Работы разных лет. – М.: Политиздат, 1989. – 559 с.
22. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. МБ. Левина. – М.: ООО "Издательство АСТ: ЗАО НПП "Ермак", 2004. – 588 с.
23. Энгельмейер П.К. Теория творчества. – СПб.: Книгоиздательство "Образование", 1910. – 208 с.
24. Чаплигін О.К. Творчий потенціал людини: від становлення до реалізації (соціально-філософський аналіз). – Х.: Основа, 1999. – 277 с.
25. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вид-во "Оріє", 1992. – 230 с.

ПРИНЦИП КОЛЕГІАЛЬНОСТІ В УПРАВЛІННІ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ПРОСВІТИ УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Дудченко О.С.

Розбудова України як незалежної, демократичної, соціальної, правової держави супроводжується кардинальними змінами в системі державного управління. Важливе значення у зв'язку з цим має вдосконалення принципів та методів діяльності органів державного управління. В.Л. Ортинський визначає принципи державного управління як основні, вихідні положення, на яких ґрунтується і функціонує управлінська діяльність і які можуть бути сформульовані у вигляді певних правил, закріплених правом. Принцип колегіальності є складним юридичним поняттям та має багатовікову історію свого становлення. На прикладі функціонування Народного комісаріату Просвіти ми дослідимо особливості використання принципу колегіальності в діяльності органів державного управління в першій половині ХХ століття.

Колегії в органах державного управління були відновлені більшовиками після Жовтневого перевороту 1917 р. Вони стали елементом принципово нової системи органів державної влади. Ця система вже на

першому етапі свого існування зазнала серйозних еволюційних змін. В Україні вони були ускладнені тривалим процесом боротьби за владу більшовиків з прихильниками української національної державності. У ході цієї боротьби більшовицьке керівництво змушене було відмовитися від унітарного устрою радянської держави та централізованого керівництва всіма національними регіонами колишньої Російської імперії. Центральні органи Української радянської держави формально керували тією частиною української території, на яку поширювалась реальна влада більшовиків у роки громадянської війни й іноземної інтервенції. У той же час вище керівництво на цих територіях належало Раді Народних Комісарів (Далі – РНК) більшовицької Росії. Із червня 1919 р. цей зв'язок був юридично оформлений у формі Воєнного союзу радянських республік Росії й України, у межах якого створювалось 5 об'єднаних наркоматів, що керували з єдиного центру найважливішими сферами життя обох держав. Залежність українських радянських органів державної влади від центру виявлялась і в прямому наслідуванні форм їх організації. Еволюція органів державного управління в радянських Росії й Україні здійснювалась одночасно й в одному й тому самому напрямку, оскільки вони представляли собою єдину органічну систему, створену та керовану РСДРП (б).

Метою цієї статті є дослідження принципу колегіальності в управлінні Народного Комісаріату Просвіти (Далі – НКП) УСРР у першій половині ХХ століття, для чого необхідно дослідити особливості утворення НКП УСРР та його колегії, формування кількісного й персонального складу колегії; висвітлити повноваження, розкрити специфіку прийняття та втілення рішень колегії в житті.

Окремі аспекти визначеної проблеми досліджували: І.Л. Давітнідзе, В.С. Калиновський, О.В. Кузьминець, Ю.М. Козлов, О.Л. Копиленко, А.Й. Рогожин, В.Я. Тацій, О.В. Шоріна [1] та ін. Але комплексний аналіз використання принципу колегіальності в управлінні Народного комісаріату Просвіти в першій половині ХХ століття у юридичній науці відсутній.

На початковому етапі більшовики не мали чіткої освітньої політики, спрямувавши свої зусилля, передусім, на ліквідацію старої системи освіти. У грудні 1917 р. Було створено *Народний Комісаріат Просвіти*. Нову українську систему освіти більшовики намагалися будувати за російським зразком, беручи за основу "Положення про єдину трудову школу", що діяло в Радянській Росії, вони прийняли у травні 1919 р. "*Положення про єдину трудову школу УРСР*" [2].

Для колективного обговорення питань, віднесених до компетенції Наркомату просвіти створювалася колегія. Колегія складалася з голови колегії (наркома) та членів колегії, які затверджувалися РНК УСРР. Кількісний і персональний склад колегії кожного народного комісаріату був різним. Наприклад, колегія Наркомату юстицій у 1920 р. складалася

з наркома, заступника наркома та 2 членів колегії [3, с. 240]; до складу колегії наркомату просвіти входили нарком, його заступник і один член колегії [3, с. 265]; до наркомату внутрішніх справ: народний комісар внутрішніх справ та 3 члени колегії [4, с. 442].

Важливим документом для дослідження проблем функціонування колегій органів державного управління загалом, і колегії НКП УСРР зокрема, є Положення про справу народної просвіти й соціального виховання в Україні 1919 р. (Далі – *Положення ...1919 р.*) [5, арк. 55–58 зв.], у якому виокремлено такі види колегії, як Керівна й Широка колегії, проте пізніше на практиці з'явилася ще й Вузька колегія. Так, управління та загальне керівництво Наркоматом просвіти покладалося на Керівну колегію у складі наркома, його заступників і членів колегії. Нарком і його заступники обиралися ВУЦВК, решта членів Керівної колегії призначалися РНК УСРР. Колегія обирала завідуючих відділами комісаріату та секретаря колегії. На засіданнях Керівної колегії за запрошенням секретаря колегії з правом дорадчого голосу могли бути присутніми представники зацікавлених відділів. До компетенції Керівної колегії належали всі питання принципового характеру, встановлення загальних принципів організації справи народної освіти, затвердження її загального плану й розгляд кошторисних питань. Керівна колегія мала право реорганізувати відділи наркомату, затверджувати склад колегій цих відділів, декрети й обов'язкові постанови, які мали загальнодержавне чи політичне значення. Окремі члени Керівної колегії мали право вимагати перенесення чи перегляду питань, які вони вважали принциповими, з Широкої колегії в Керівну колегію. У свою чергу, питання, які належали до компетенції Керівної колегії, у тому числі й принципові, постановою Керівної колегії могли бути перенесені на попередній розгляд Широкою колегією. Так, наприклад, на засіданні Керівної колегії Наркомату просвіти 24 квітня 1919 р. було вирішено відкривати засідання колегії о 10 год. 30 хв. незалежно від кількості присутніх членів колегії [5, арк. 65].

До складу Широкої колегії входили всі члени Керівної колегії, усі завідуючі відділами або їх заступники й секретар колегії. На засіданнях Широкої колегії з правом дорадчого голосу могли бути присутніми члени колегії відділів за запрошенням завідуючих відділів, про що повинен був знати секретаріат. До повноважень Широкої колегії належали всі справи організаційного, внутрішнього розпорядку, вироблення загального плану народної освіти [5, арк. 55–58 зв.]. Наприклад, на засіданні Широкої колегії Наркомату просвіти 14 квітня 1919 р. відбулося обговорення організаційних питань діяльності Широкої та Вузької колегій, за результатами якого колегія прийняла такі рішення: кожне чергове засідання Широкої та Вузької колегії розпочинати о 10 годині; членів колегій, які без поважних причин запізнилися або взагалі не з'явилися на засідання, притягувати до відповідальності [5, арк. 63].

Положення ...1919 р. для вирішення термінових питань передбачало утворення Президії колегії у складі наркома, його заступників і секретаря колегії. На випадок вибуття одного з членів Президії обирався один кандидат з числа членів Керівної колегії, який міг бути присутнім на всіх засіданнях із правом дорадчого голосу, а за відсутності одного з членів Президії – з вирішальним голосом.

Згідно із *Положенням ...1919 р.* колегії утворювалися й у відділах Наркомату просвіти. Складалися колегії відділів із завідуючих відділів і членів, які затверджувалися Керівною колегією за пропозицією завідуючого відділом. Колегія була відповідальною за весь відділ. У випадку суперечок, дискусій серед членів колегії відділу меншість мала право переносити питання на розгляд колегії наркомату. До компетенції колегії відділу наркомату належало керівництво відповідною галуззю народної освіти й соціального виховання, зокрема, підготовка планів, принципів і методів роботи, організація й керівництво діяльністю відповідних підвідділів на місцях, розробка загальних кошторисів і затвердження кошторисів місцевих підвідділів тощо. Разом з тим, усі кошториси затверджувалися Керівною колегією народного комісаріату. Освітніми проблемами на місцях керували місцеві відділи народної освіти, які відповідно утворювалися при губернських, повітових виконавчих комітетах. Керувала цими відділами колегія на чолі з завідуючим відділом [5, арк. 55–58 зв.].

Варто зазначити, що у протоколах засідань колегій Наркомату просвіти за 1920–1930-ті рр., крім Керівної та Широкої, згадується Вузька колегія (або Мала колегія). Мала колегія утворювалася у складі наркома, його заступників і голови того главку, чия питання вирішувалося. Крім того, у засіданнях Малої колегії брав участь начальник фінансово-економічного управління [6, арк. 18 б]. Колегія наркомпросу на своєму засіданні 7 лютого 1919 р. постановила, що засідання Широкої колегії будуть проходити у понеділок, середу та п'ятницю з 10 до 12 годин, а засідання Вузької колегії – у вівторок і четвер о 10 годині ранку [7, арк. 17–18 зв.]. Вузька колегія наркомату просвіти, наприклад, на своєму засіданні 24 липня 1922 р. розглядала питання про освіту, дисципліну в транспорті; про додатковий кошторис наркомату на кампанію прибирання та на центральний будинок працівників просвіти; про виселення дитячого садочка з приміщення ботанічного саду; про постачання безкоштовними виданнями наркомпросу основної мережі бібліотек; про комунальні платежі органів наркомпросу тощо [8, арк. 199–199 зв.].

Діяльність колегій наркоматів також регламентувалася положеннями про відповідні наркомати РНК УСРР, які по-різному визначали статус і функції колегій. Наприклад, згідно з проектом Положення про організацію Наркомату закордонних справ, затвердженого на засіданні колегії 5 липня 1919 р., очолювали наркомат нарком і колегія, які разом розробляли дипломатичні міжнародні питання принципового характеру [9, арк. 3–6]. Відповідно до Положення про Наркомат охорони здоров'я

при зазначеному наркоматі утворювалася колегія, члени якої (відповідальні керівники відділів наркомату) затверджувалися урядом [10, с. 64]. Відповідно до Положення про Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР, затверджене Постановою РНК УСРР від 12 серпня 1922 р., до складу наркомату входили нарком, колегія, адміністративно-організаційний відділ, Головне управління Робітничо-селянської міліції, відділ по роботі комітетів незаможних селян, відділ національностей, управління комунального господарства, фінансово-кошторисний відділ і управління справами. До складу колегії входили заступник народного комісара внутрішніх справ, завідувач адміністративно-організаційним відділом, керівник Головного управління робітничо-селянської міліції, завідувач відділом по роботі комітетів незаможних селян, завідувач відділом по національним справам, завідувач управлінням комунального господарства. Завідуючі відділами і члени колегії були відповідальними перед народним комісаром і колегією за діяльність довірених їм відділів [11, арк. 6]. Положення "Про НКП" від 6 червня 1919 р. передбачало, що управління й керівництво НКП покладалося на колегію під керівництвом наркома просвіти, до складу якої входили нарком, його заступники та члени. Нарком обирався ВУЦВК, його заступники обиралися ВУЦВК або Раднаркомом, інші члени колегії – РНК УСРР. Більше того, при кожному відділі наркомату просвіти створювалися окремі колегії, у складі завідуючого відділу (голови) та членів колегії. Члени колегії відділів затверджувалися колегією НКП за пропозицією завідуючого відділом [12, арк. 16–17].

Колегії вирішували питання розробки й організації структури наркоматів, розподілу завдань між відділами, затвердження порядку роботи самої колегії, періодичність її засідань, призначали і звільняли посадових осіб, контролювали діяльність апаратів народних комісаріатів, затверджували плани їх роботи, заслуховували звіти посадових осіб та ін. Так, до порядку денного першого запроцьогованого засідання колегії НКП входили питання про розподіл відділів між членами колегії наркомату, про завідуючих відділами, про порядок роботи членів колегії, про спеціалістів тощо [13, арк. 1]. Як правило, на основі колегіальності будувалася в той час і робота відділів наркоматів, а також місцевих галузевих органів державного управління.

По закінченню іноземної інтервенції та громадянської війни в радянській Україні стабілізується система радянських органів державної влади й управління. Важливою складовою цієї системи залишаються колегії наркоматів. Із початком утворення Радянського Союзу розпочався новий етап становлення системи органів державного управління та колегій при них. Цей період характеризується затвердженням Загальноного положення про народні комісаріати СРСР, Загальноного положення про народні комісаріати УСРР, у яких визначалися статус та повноваження колегій, регламентувалися взаємовідносини між колегією і наркомом.

Зокрема, згідно зі ст. 19 Загального положення про народні комісаріати СРСР, затвердженого III сесією ЦВК СРСР 1-го скликання 12 листопада 1923 р. (Далі – *Положення...1923 р.*) наркомат очолював нарком, який обирався і відкликався ЦВК СРСР [14, с. 442–447]. Нарком згідно з *Положенням...1923 р.* мав право одноособово приймати рішення з усіх питань, які належали до компетенції наркомату, доводячи до відома про них колегію. Крім того, відповідно до ст. 20 *Положення...1923 р.* нарком мав право визначати коло питань, що належали до компетенції кожного з його заступників і членів колегії.

Діяльності колегій наркоматів був присвячений розділ IV *Положення...1923 р.* Зокрема, згідно зі ст. 26 при кожному народному комісарі, під його головуванням, утворювалася колегія, члени якої призначалися РНК СРСР. Кількість членів колегії в кожному наркоматі визначалася РНК СРСР. Статтею 27 *Положення...1923 р.* регламентувалися відносини між наркомом і колегією. У випадку незгоди колегії з тим чи іншим рішенням, прийнятим народним комісаром, колегія мала право, не призупиняючи виконання рішення, оскаржити його в РНК СРСР. Таке ж право мали й окремі члени колегії. Наприклад, заслухавши 8 лютого 1926 р. на засіданні колегії Народного Комісаріату внутрішніх справ УСРР доповідну записку тов. Канарського з пропозиціями у справах, що порушені на з'їзді "ГУМз" у м. Москві, зокрема стосовно можливості скликання всесоюзних з'їздів, колегія прийняла рішення про можливість скликання в деяких випадках Всесоюзних з'їздів, але з попереднім погодженням про необхідність цього скликання з наркоматами союзних республік. Член колегії НКВС, начальник виправно-трудового відділу тов. Канарський з даного питання висловив особливу думку. Зокрема, він зазначав: "Вважаю, що скликання Всесоюзних з'їздів не може мати практичного значення; з огляду на різність практики на основі відзнак законодавчих матеріалів і інструкцій в окремих союзних республіках і різнохарактерності структури периферій в останніх, і що Народи нач. Главумзаков СРСР повністю забезпечують координації дій так в практичному, як і в научному відношенні" [15, арк. 21].

Загальне положення про народні комісаріати УСРР було прийняте 12 жовтня 1924 р., яке в основному продублювало відповідне Положення СРСР [16]. Пізніше були затверджені положення про окремі наркомати СРСР й УСРР. У положенні говорилося, що очолює відповідний народний комісаріат народний комісар СРСР, при якому створюється колегія, але склад і правовий статус колегії в ньому не регламентувалися.

Важливим джерелом дослідження правового статусу колегій наркоматів є регламенти колегій відповідних народних комісаріатів. Наприклад, Регламент Колегії Народного комісаріату Просвіти УСРР, прийнятий колегією 11 січня 1922 р (Далі – *Регламент... 1922 р.*) визначав

компетенцію і склад колегії, порядок внесення питань на засідання колегії, порядок засідання колегії та виконання її постанов [17, арк. 1]. Згідно з *Регламентом...1922 р.* колегії належали всі права, установлені Конституцією РСФРР для колегій наркоматів. Здебільшого колегією НКП розглядалися загальні питання освітньої політики УСРР у науковій, навчальній і виховній сферах; затверджувалися організаційний план роботи главків і центрів НКП, їх періодичні звіти й т.д.

Порядок підготовки та процедура проведення засідань колегії також визначалися *Регламентом...1922 р.* Усі організаційні питання проведення засідання колегії вирішував секретаріат колегії. Питання з необхідними матеріалами вносилися в колегію НКП через секретаріат колегії наркомом, його заступниками і членами колегії, а також за постановами головного управління справами, його секціями та колегіями главків. Питання, які пропонувалися на розгляд колегії від інших осіб та установ, не підлягали внесенню на розгляд колегії, а направлялися секретаріатом у главки, яким ці питання були підвідомчі. Матеріали, що вносилися на розгляд колегії, надавалися для ознайомлення всім членом колегії та зацікавленим установам. Питання, які вносилися на обговорення колегії НКП, повинні були попередньо узгоджені з усіма зацікавленими главками й центрами. Якщо такої згоди не було, питання на засіданні колегії не розглядалося. Секретаріат колегії здійснював перевірку з формального боку всіх поданих на засідання колегії документів, здійснював запит усіх необхідних висновків у главків і центрів. На основі наявних матеріалів і документів секретаріат колегії складав порядок денний засідання колегії й організовував її роботу. *Регламент...1922 р.* детально розкриває процедуру подання матеріалів і складання порядку денного засідання колегії. Так, у п. 6 *Регламенту...1922 р.* встановлювався порядок і терміни подання документів на засідання. Зокрема, на запит секретаріату колегії до главків і центрів із термінових питань вони повинні надати відповідь протягом 24 годин, з особливо екстрених питань – негайно, з решти ж питань – протягом трьох днів. Згідно з п. 7 *Регламенту...1922 р.* порядок денний складався секретаріатом колегії та затверджувався наркомом чи його заступником не пізніше ніж за шість днів до засідання. Термінові додаткові питання з дозволу наркома чи його заступника могли бути включені в порядок денний і в день самого засідання. Нагальні питання могли включатися в порядок денний і на самому засіданні.

Таким чином, на початковому етапі формування органів управління Української радянської держави ми можемо відмітити певний правовий нігілізм у регламентації їх діяльності. Діяльність колегій наркоматів регламентувалася Конституцією РСФРР 1918 р., положеннями про відповідні наркомати РНК СРСР, Загальним положенням про народні комісаріати СРСР, Загальним положенням про народні комісаріати УСРР, положеннями про відповідні наркомати УСРР, регламентами

колегій відповідних наркоматів і партійними рішеннями, хоча визнавався пріоритет партійних рішень і союзного законодавства над республіканським.

Конституція СРСР 1924 р. закріпила поєднання колегіальності та єдиначальності в системі радянського державного управління [18, с. 457–473]. Відповідно до Конституції СРСР 1924 р. колегія загалом і кожен її член окремо мали право оскаржувати рішення наркома в РНК. Це, у свою чергу, теоретично надавало колегії певні контрольні повноваження навіть по відношенню до наркома, але без права призупинення чи відміни його рішень. Порівняно з Конституцією РСФРР 1918 р., поновому регламентувалися відносини між наркомом і колегією. Зокрема, у випадку незгоди з одноособовим рішенням наркома колегія чи окремі її члени могли оскаржити його: за Конституцією СРСР – в РНК СРСР (ст.57 Конституції СРСР), а за Конституцією РСФРР – в РНК СРСР або Президію ВЦВК. Крім того, у Конституції РСФРР 1918 р. (ст. 47) закріплювалася відповідальність перед РНК і ВЦВК як наркома, так і членів колегії, а Конституція СРСР передбачала відповідальність перед РНК, ЦВК і його Президією тільки наркома (ст. 60 Конституції СРСР 1924 р.). Це свідчило про централізацію влади та посилення персональної відповідальності наркома за керівництво наркоматом [19].

Конституції союзних республік, прийняті після Конституції СРСР 1924 р., в основному відтворювали відповідні статті союзної Конституції, які стосувалися правового статусу колегій наркоматів. Разом із тим у деяких союзних конституціях були свої особливості. Так, згідно зі ст. 46 Конституції УСРР, прийнятої 15 травня 1929 р., при наркоматах утворювалася колегія у складі заступників наркома комісара та членів колегії, кількість яких визначалася постановою РНК УСРР. Водночас Конституцією УСРР 1929 р. взагалі не визначався порядок вирішення суперечок між колегією й наркомом [14, с. 523]. Згідно з Конституцією РСФРР 1925 р. колегія у випадку незгоди з рішенням наркома могла оскаржити його як у РНК РСФРР, так і в Президії ВЦВК, тобто був повністю збережений порядок оскарження, передбачений Конституцією РСФРР 1918 р. Аналогічно регламентувалося це питання й у Загальному положенні про наркомати РСФРР, прийнятому 17 серпня 1925 р. [14, с. 537].

Після створення СРСР відбулося реформування системи органів галузевого управління. Засновані були загальносоюзні, загальнореспубліканські та республіканські наркомати. Так, до загальносоюзних відносилися наркомати закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів, пошти й телеграфу; до загальнореспубліканських – Вища рада народного господарства, наркомати продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція; до республіканських – наркомати земельних справ, охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, внутрішніх справ, юстиції [18, с. 223]. У 1927–1929 рр.

було прийнято ряд положень про наркомати землеробства, фінансів, торгівлі, соціального забезпечення, юстиції тощо, де чітко визначалися права, обов'язки й структура наркоматів [20, с. 224]. Положення про відповідні наркомати передбачали утворення колегій для колективного обговорення та вирішення питань, віднесених до відання наркомату.

Варто зазначити, що даний період характеризується пріоритетом загальносоюзних основ законодавства над республіканськими, що, у свою чергу, підтверджує курс держави до централізації влади, створення авторитарного державно-правового режиму. Водночас проголошені права й свободи, надані союзним республікам, носили декларативний характер [18, с. 224]. На початку 1930-х рр. відмічається поступовий перехід від авторитарного до тоталітарного режиму, зміцнення командно-адміністративної системи. Як зазначає І.М. Ананов, у цей час поширеною стала практика видання колегіями наркоматів актів, які містили обов'язкові для виконання норми [21, с. 157]. Тому з метою посилення особистої відповідальності керівників різних ланок XVII з'їзд ВКП(б) у 1934 р. прийняв рішення про ліквідацію колегій у всіх галузях господарської роботи, за винятком виборних органів [22, с. 772]. Відповідно до цього ЦВК і РНК СРСР 15 травня 1934 р. прийняли постанову "Про організаційні заходи в галузі радянського і господарського будівництва", згідно з якою колегії у всіх наркоматах ліквідовувалися [23]. Натомість при кожному наркоматі була формально організована рада у складі від 40 до 70 осіб з наявністю в ній (не менше половини) представників місцевих органів і підприємств, які повинні були збиратися один раз на два місяці.

Негативні наслідки ліквідації колегій наркоматів відмічали радянські вчені І.М. Ананов, І.Л. Давітнідзе, Ю.М. Козлов. На їхню думку, ліквідація колегій наркоматів практично позбавила наркома можливості систематично обговорювати питання керівництва галуззю з визначеним колом компетентних осіб, тому що ради при наркоматах, створені замість колегій, фактично не працювали. Це було пов'язано з рядом причин. По-перше, скликання рад викликало великі труднощі, оскільки в ради входили представники місцевих органів влади, які не завжди могли бути присутніми на засіданні ради. По-друге, якщо представники з місць і були присутні на засіданні ради, то разом з тим вони залишали свої безпосередні справи на місцях. Радянський учений Ю.М. Козлов зазначав, що ліквідація колегій у деяких випадках була використана для бюрократичних викривлень сутності єдиноначальності та поступово викликала прагнення одноособових керівників протиставити себе колективу робітників, позбавитися суспільного контролю [24, с. 21]. Таким чином, ради при народних комісаріатах практично не функціонували, що і стало однією з причин відновлення діяльності колегій у 1938 р.

Становлення тоталітарного режиму в 1930-х рр. призводить до розширення масштабів діяльності наркоматів, підвищує вимоги до їх

діяльності. Згідно з Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про утворення колегій при наркоматах СРСР" від 13 березня 1938 р. в усіх народних комісаріатах створювалися колегії [25, с. 531–532].

Таким чином, проаналізувавши особливості функціонування Народного Комісаріату Просвіти УСРР в 1919–1934 роках, ми можемо констатувати, що принцип колегіальності проявлявся в діяльності колегії зазначеного народного комісаріату. Правові засади створення та діяльності колегії НКП УСРР регламентувалися Конституції РСФРР 1918 р. та положення про НКП. Організаційно-правові питання діяльності колегії визначалися Положенням про справу народної просвіти й соціального виховання в Україні 1919 р., Регламентом Колегії Народного комісаріату Просвіти УСРР, прийнятим колегією 11 січня 1922 р. Крім того, у своїй діяльності колегія НКП керувалася не тільки законами і підзаконними актами, але й партійними рішеннями та революційною правосвідомістю.

Література

1. Давитнидзе И.Л. Коллегии министерств (правовое положение и организация работы) / Давитнидзе И.Л. – М. : "Юридическая литература", 1972. – 152 с.; Давитнидзе И.Л. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении / Давитнидзе И.Л. – М. : "Знание" 1974. – 64 с.; Козлов Ю.М. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении / Ю.М. Козлов. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 67 с.; Козлов Ю.М. Правовое положение министерств СССР / Ю.М. Козлов. – М. : Юридическая литература, 1971. – 296 с.; Шорина Е.В. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении / Е.В. Шорина – М. : Госюриздат, 1959. – 111 с.; Історія держави і права України: підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / [Рогожин А.Й., Святоцький О.Д., Копиленко О.Л., Тищик Б.Й., Гончаренко В.Д.] : У 2 т. / Академія правових наук України ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / В.Я. Тацій (ред.) – К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – Т. 2 – 578 с.; Кузьминець О.В. Історія держави і права України / О.В. Кузьминець, В.С. Калиновський – 2-е вид. доповнене. – К. : Вид-во Україна, 2002 – 448 с.; Стрельникова І.Ю. Розбудова зовнішньополітичного відомства УСРР у 1917–1923 роках / І.Ю. Стрельникова / Державне будівництво та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць. – Харків "Право". – 2001. – Випуск 11. – С. 215–221.

2. Онлайн-бібліотека підручників [Електронний ресурс] : –Режим доступу :

<http://studentam.net.ua/content/view/2265/85/>

3. Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР. – № 10. – 12–22 травня 1920 р. – С. 240–265.

4. Постанова Ради Народних Комісарів № 192 "Про затвердження Колегії Наркомвнусправ" № 292 від 15 червня 1920 р. // Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР. – Ч. 15. – 13–19 червня 1920 р. – С. 442.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 1, спр. 30, 80 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 194, 287 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 31, 80 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 744, 387 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 279, 22 арк.
10. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – № 5. – 5 февраля 1919 г. – С. 64–66.
11. ЦДАВО України, ф. р-5, оп. 1, спр. 842, 73 л.
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 13, 71 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 6, 145 арк.
14. История советской Конституции (в документах) 1917–1956 гг. – М. : Госюриздат, 1957. – 1046 с.
15. ЦДАВО України, ф. р-5, оп. 2, спр. 1746, 322 л.
16. СУ УССР. – 1924. – № 3. – Ст. 273.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 764, 11 арк.
18. Історія держави і права зарубіжних країн : [навчальний посібник] / [Джука О. М., Калиновський В. С., Третьякова Т. А., Анатольєва О. І.] ; за заг. ред. проф. О. М. Джуки. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – К. : Атіка, 2006. – 256 с.
19. Дудченко О. С. Правові засади становлення та діяльності колегій народних комісаріатів радянської України / О. С. Дудченко // Право України. – 2008. – № 12. – С. 146–154.
20. Історія держави і права України : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / [Рогожин А. Й., Святоцький О. Д., Копиленко О. Л., Тищик Б. Й., Гончаренко В. Д.] : У 2 т. / Академія правових наук України ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / В. Я. Тацій (ред.) – К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – Т. 2 – 578 с.
21. Ананов И. Н. Министерства в СССР / Ананов И. Н. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 287 с.
22. КПСС в резолюциях и решениях. – Ч. II. – М. : Госполитиздат, 1953. – С. 772.
23. СЗ ССР – 1934 г. – № 15. – Ст. 103.
24. Козлов Ю. М. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении / Козлов Ю. М. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 67 с.
25. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. II. – М. : Госполитиздат, 1957. – 786 с.

ІКОНОГРАФІЯ ГЕРБА ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО "КОЗАК З САМОПАЛОМ"

Желіба О.В.

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими завданнями. Стаття 20 Конституції України визначає головним елементом великого Державного Герба України Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України) та герба Війська Запорізького [8]. Проте, в сучасній геральдиці ще не проведено детального дослідження над питанням чіткого визначення опису герба Війська Запорізького, зокрема його іконографії. Так, В. Фоменко, який дуже детально дослідив військові печатки запорожців, не завершив власне дослідження чітким визначенням іконографії козацького герба [20].

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми. Геральдисти ХХ ст. мали кілька поглядів на іконографію герба Війська Запорізького (далі ГВЗ). Так, Г. Нарбут [7, к. 25] та М. Битинський [7, к. 28] бачили постать фігури козака на гербі так: торс і голова спрямовані вліво на $\frac{3}{4}$, ноги – прямо, права рука на поясі, а ліва тримає під приклад рушницю під кутом близько 90° . Другий варіант, в рамках якого відтворювали герб В. Сергійчук [15] та А. Гречило [10] такий: торс і голова фігури спрямовані на $\frac{3}{4}$ вправо, ноги – прямо, ліва рука на поясі, а права тримає під приклад рушницю під кутом близько 90° (дзеркальні відображення попереднього варіанта герба). Інколи у вітчизняній символіці вживається і третій варіант герба, який повністю повторює зображення гравюри 1622 року [4, с. 245]. Найбільш вживаний проект Великого Герба України є гібридом попередніх зображень: торс і голова фігури спрямовані на $\frac{3}{4}$ вправо, ноги – вправо, права рука тримає Малий Герб, а ліва тримає під приклад рушницю під кутом близько 90° [2].

Мета публікації. Спробуємо з'ясувати класичну іконографію тіла герба Війська Запорізького "козак із самопалом" і врешті-решт визначити точні її параметри.

Виклад змісту публікації.

Для визначення іконографії тіла ГВЗ систематизуємо дані історичних пам'яток за допомогою систематичної таблиці. Як основні параметри, визначимо положення частин тіла фігури козака.

№	основний користувач	розмір печатки (мм)	час	торс	голова	ноги	права рука	ліва рука
Герби XVI-XVIII ст.								
1	гетьман Григорій Лобода [4, с. 207]	?	1595	$\frac{3}{4}$ вправо	вправо	вправо	притиснута коло стегна, тримає шаблю	тримає під приклад рушницю
2	гетьман Гнат Васильович (помилкова реконструкція) [28, с. 113]	55×40	1596	прямо	прямо	прямо	притиснута коло стегна, тримає шаблю	притиснута коло стегна
3	гетьман	28	1603	прямо	прямо	прямо	на поясі	тримає

	Гаврило Крутневич [18]							рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
4	гравюра із книги [5, с. 245]	-	1622	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	вліво	коло стегна	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
5	не ідентифікована печатка [28, с. 134]	?	1620-ті	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	вліво	коло стегна	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
6	гетьман Богдан Хмельницький (1) [20, с. 154]	32	?	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	вліво	тримає шаблю коло стегна	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
7	гетьман Богдан Хмельницький (2) [20, с. 154]	32	1648-1651	прямо	прямо	прямо	у кишені ?	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
8	гетьман Богдан Хмельницький (3) [28, с. 158]	31	1652-1654	прямо	прямо	прямо	за спиною	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
9	гетьман Богдан Хмельницький (4) [20, с. 157]	37	1654, 1657-1663	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	у кишені ?	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
10	гетьман Богдан Хмельницький (5) [17]	37	1656, 1658-1663	$\frac{3}{4}$ вліво	вліво	вліво	на поясі	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
11	гетьман Павло Тетеря [22]	45	1663-1665	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	прямо	за спиною	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
12	гетьман Іван Брюховецький [13]	?	1663-1668 ?	прямо ?	прямо ?	прямо	тримає спис під кутом $\approx 80^\circ$	тримає рушницю за приклад під кутом $\approx 45^\circ$
13	гетьман Петро Дорошенко [24]	43	1665-1668	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	за спиною	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$
14	гетьман Михайло Ханенко [13]	?	1669-1674 ?	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	тримає спис на витягнутій руці	тримає рушницю під кутом $\approx 90^\circ$
15	гетьман Дем'ян Многогрішний [23]	41	1670-1677	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	за спиною	тримає рушницю під кутом $\approx 90^\circ$
16	гетьман Іван Самойлович [25]	40	1677-1687	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під кутом $\approx 45^\circ$

									кутом $\approx 90^\circ$
17	гетьман Іван Мазепа (1) [20, с. 157]	47	1687-1705	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
18	гетьман Іван Мазепа (2) [20, с. 157]	45	1705-1708	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
19	гетьман Іван Скоропадський (1) [16]	48	1708	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
20	гетьман Іван Скоропадський (2) [12]	46	1709-1714, 1720-1722	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
21	гетьман Іван Скоропадський (3) [11]	48	1717	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
22	<i>літопис Грбянки</i> [13]	-	кін. XVII-поч. XVIII	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	на поясі	тримає рушницю за приклад під кутом $\approx 45^\circ$	
23	гетьман Данило Апостол [16]	?	1730-1731	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво (?)	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
24	кошовий Малашевич [19]	?	1734	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
25	генеральний писар Туровський [20, с. 159]	?	1739	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
26	проект національного герба Івана Кулябки [21]	-	1758	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	права прямо, ліва вліво	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
27	гетьман Кирило Розумовський [26]	70	1762	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
28	Генеральна військова канцелярія [3, с. 288]	-	1748-1767	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво (?)	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	
29	Канцелярія Малоросійськог о скарбу [3, с. 288]	-	1761-1766	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво (?)	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$	

30	Домонтовська сотня Переяславського полку [7, к. 11]	-	1750-1780-ті	¼ вліво	¼ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом ≈90°
31	Сенчанська сотня Лубенського полку [7, к. 11]	-	1750-1780-ті	¼ вліво	¼ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом ≈90°
32	клеюнод шляхетського герба Псіол [9, т. XIII]	-	диплом 1896 р.	¼ вправо	¼ вправо	-	тримає рушницю під приклад під кутом ≈90°	на поясі
33	елемент шляхетського герба Скоропадських [9, т. XV]	-	диплом 07.12. 1884 р.	¼ вліво	¼ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом ≈90°
34	щитотримач шляхетського герба Кованьків [9, т. VII]	-	XVIII-XIX ст.	прямо	¼ вліво	прямо	тримає щит	тримає рушницю під приклад
				прямо	¼ вправо	прямо	тримає рушницю під приклад	тримає щит
Герб Війська Запорізького у XX-XXI ст.								
35	Герб Української Держави (проект Григорія Нарбута) [7, к. 25]	-	1918	¼ вліво	¼ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом ≈90°
36	Великий Герб України (проект Миколи Битинського) [7, к. 28]	-	1938	¼ вліво	¼ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом ≈90°
37	Володимир Сергійчук та Андрій Гречило [10, 15]	-	від 1989	¼ вправо	¼ вправо	прямо	тримає рушницю під приклад під кутом ≈90°	на поясі
38	Герб Запорізької області [1]	-	від 2001	¼ вліво	¼ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом понад 90°
39	Герб Дніпропетровської області [14]	-	від 2001	¼ вліво	¼ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом понад 90°
40	Офіційний	-	від 1996	¼	¼	вправо	тримає щит із	тримає

проект Великого Герба України [2]				вправо	вправо	або прямо	Малим Гербом України	рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$
Узагальнений образ								
41	Герб війська	-	до 1648	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	вліво	коло стегна	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 45^\circ$
42	Герб Наддніпрянської України	-	1648-1670	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	за спиною	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 45^\circ$
43	Герб Лівобережної України	-	1670-1766	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$
44	Герб Запорозжя (Південня Україна)	-	1670(?) - 1775	$\frac{3}{4}$ вліво	$\frac{3}{4}$ вліво	прямо	на поясі	тримає рушницю під приклад під кутом $\approx 90^\circ$

Детальний огляд зображень ГВЗ XVI-XVIII ст. дозволяє виділити чотири види герба як за визначенням власника герба, так і за домінуючою іконографією: герб війська (від часів використання герба до 1648 р.), герб Наддніпрянської України (1648-1670 рр.) – Гетьманат на обох берегах Дніпра, герб Лівобережної України (1670-1766 рр.) – Гетьманат на лівобережній Україні, герб Запорозжя (1670-1775 рр.) – Землі війська запорізького низового.

Розглянемо окремі деталі. У переважній більшості зображень ГВЗ XVI-XVIII ст. фігура козака спрямована в геральдично лівий бік. Це в цілому є проти геральдичних правил, проте, доцільно з боку виразності, коли чітко видно важливий елемент символу – самопал. Корпус та голова козака в усі періоди побутування герба спрямовані в ліву сторону. Лише інколи про поворот корпусу на $\frac{3}{4}$ вліво голова зображується в фас (переважно на печатках раннього Гетьманату) чи, як виняток, у профіль. Отже, відзначимо, що традиційне положення тулуба та голови козака на гербах чотирьох видів спільне – поворот на $\frac{3}{4}$ вліво.

Постава ніг від часів появи герба, до часу гетьманування Богдана Хмельницького включно завжди повторює напрямок повороту корпусу фігури. На пізніших зображеннях ноги козака залишаються спрямовані на глядача незважаючи на поставу тулуба. Щодо динаміки ніг, то вона відсутня у переважній більшості зображень. Лише на ранніх зразках герба бачимо відтворення руху людини. Даний підвид герба можна назвати "козак у поході".

Виходячи з цього, визначимо як традиційне положення ніг герба козачого війська крокуючі вліво, а решти варіантів герба – статичні прямо.

Іконографія правої руки довгий час не була стабільною: рука могла бути на поясі, вільно звисати коло стегна, ховатися в кишеню чи за спину. Лише від часів гетьмана Івана Самойловича рука "установлюється" і займає положення на поясі. Оригінальне положення правої руки на списі часів Івана Брюховецького та Михайла Ханенка український геральдист О. Однороженко пояснює впливом на політику цих гетьманів Запорізької січі [13].

Отже, визначимо як традиційне положення правої руки герба козачого війська вільно звисаючою біля стегна, перших десятиліть Гетьманщини – за спиною, Лівобережжя і Запорожжя – на поясі.

Ліва рука фігури ГВЗ, як правило, тримає самопал. При цьому плече, в основному, притиснене до тулуба (інколи ледь відхилене), а передпліччя знаходиться щодо тулуба під кутом близько 45° або 90°. Кут 45° бачимо на всіх зображеннях герба до часів гетьмана Петра Дорошенка включно. Починаючи від гетьмана Івана Самойловича кут між передпліччям і тулубом, за винятком кількох виключень, зростає до 90°.

Помітна різниця у способах тримання самопала. До часів гетьмана Богдана Хмельницького козак на гербі тримає рушницю під приклад, що виглядає дуже урочисто. Від часів гетьмана Богдана Хмельницького до часів гетьмана Петра Дорошенка рушниця тримається за приклад. В наступні періоди згаданий елемент зображення повертається до попередньої версії: самопал тримається під приклад. Певним винятком зі згаданої тенденції можна назвати зображення ГВЗ літопису Григорія Грабянки, що може пояснюватися тим, що в центрі уваги даного літопису були події Хмельниччини та Руїни, коли ліва рука фігури на печатках гетьманів у переважній більшості тримала самопал за приклад під кутом 45°.

Отже, визначимо як традиційне положення лівої руки герба козачого війська як таку, що тримає рушницю під приклад під кутом 45°, перших десятиліть Гетьманщини – за приклад під кутом 45°, Лівобережжя і Запорожжя – під приклад під кутом 90°.

Висновки дослідження. На основі зображень ГВЗ XVI-XVIII ст. визначимо чотири види іконографії тіла основної фігури герба:

№ герб війська (від часів використання герба до 1648 р.) – корпус та голова повернені на $\frac{3}{4}$ вліво, ноги крокують вліво, права рука вільно звисає біля стегна, а ліва – тримає під приклад самопал під кутом 45° до корпусу;

№ герб Наддніпрянської України (1648-1670 рр., Гетьманат на обох берегах Дніпра) – корпус та голова повернені на $\frac{3}{4}$ вліво, ноги на ширині плеч прямо, права рука за спиною, а ліва – тримає за приклад самопал під кутом 45° до корпусу;

№ герб Лівобережної України (1670-1766 рр., Гетьманат на Лівобережній Україні) та Запорожжя (1670-1775 рр.) – корпус та голова повернені на $\frac{3}{4}$ вліво, ноги на ширині плеч прямо, права рука на поясі, а ліва –

тримає під приклад самопал під кутом 90° до корпусу.

Перспективи подальших розвідок висвітленої проблеми варто відмітити такі:

Ї залучення до розгляду широке коло печатей Запорізької Січі [20, с. 159];

Ї дослідження печаток інших гетьманів України (зокрема, Юрія Хмельницького (1677-81, 1685), Дуки Георге (1681-1685), Степана Куницького (1683-1684), Андрія Могили (1684-1689) та ін.);

Ї пошук нових джерел зображення Герба Війська Запорізького (зокрема на картинах XVII- XVIII ст.) [6, с. 244; 27, с. 28].

Література

1. Герб Запорізької області // http://uk.wikipedia.org/wiki/Герб_Запорізької_області.
2. Герб України // http://uk.wikipedia.org/wiki/Герб_України.
3. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 270-291.
4. Грабовецький В.В., Гавриленко В.О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.
6. Історія українського мистецтва в 6 т. – Т. 3. – К.: , 1968.
7. Клейноди України: 3 історії держ. і нац. символіки.- К.: Абрис, 1991.- №33 карт.
8. Конституція України. Стаття 20.
9. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. С рисунками гора Нарбута. Репринтное издание. – К: "Либідь", 1993. – 214 с., LXVIII табл.
10. Національна символіка. Бібліотека журналу "Пам'ятки України". Книга 1. – К., 1991. – 48 с.
11. Ніжинський краєзнавчий музей. Інв. № 9-11448/ПП-2615.
12. Ніжинський краєзнавчий музей. Інв. № 9-11452/ПП-2619.
13. Однороженко О. Козацька геральдика // Історія українського козацтва: нариси у 2 т. - Київ.: Вид-дім "Києво-Могилянська академія", 2007р, Т.2.
14. Про затвердження герба та прапора Дніпропетровської області. Рішення XXII сесії Дніпропетровської обласної ради № 518-22/XXIII від 19.03.2002.

15. Сергічук В.І. Доля української національної символіки. - К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. - 48с.
16. Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – 1998. – Число 15 (березень). – С.3.
17. Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького // Знак. – 1996. – Число 11 (березень). – С.3.
18. Ситий І. Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак. – 1995. – Ч.9 (лютий). – С.3.
19. Струкевич О. Скасування Герба України-Гетьманщини // <http://mamajeva-sloboda.ua/publ.php?id=128>
20. Фоменко В.Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – 1972. - №7. – С. 152-160.
21. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 51, оп. 1, спр. 1825, арк. 4
22. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 220, оп.-, спр. 174, арк. 1.
23. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 220, оп.-, спр. 186, арк. 1.
24. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 220, оп.-, спр. 191, арк. 1.
25. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 220, оп.-, спр. 206, арк. 1.
26. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 220, оп.-, спр. 384, арк. 1.
27. Черниговский исторический музей: фотопутеводитель / Сост. Неделея А., Попудренко М. – К.: Мистецтво, 1988. – 192с.: ил.
28. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – Львів: Світ, 1991. – 557 с.

**ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗМІНИ КОНЦЕПЦІЇ
ПОХОДЖЕННЯ РУСІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ
КІНЦЯ 40-Х – ПОЧАТКУ 50-Х РР. ХХ СТ.**

Кириленко С.О.

Радянську медієвістику традиційно прийнято вважати тихою академічною галуззю, в якій завдяки політичній не актуальності досліджуваних проблем виявилось можливим зберегти традиції професійного наукового дослідження [1]. Частково це вірно, оскільки питання середньовічної історії цікавили радянське політичне керівництво в меншій мірі ніж історія сучасності. Тому саме 30-ті рр. стали для багатьох визначних істориків середньовіччя досить непростим часом, "паузою" в їх творчій

біографії. Проте ситуація різко змінюється на початок 40-х першу половину 50-х рр. Відмінність даного періоду від попереднього перш за все в тому, що він припадає на час апогею тоталітарної системи. Ця політична ситуація визначала всі сфери життєдіяльності радянського суспільства, у тому числі і розвиток суспільних наук. Дана обставина і дозволяє говорити про визначний етап розвитку радянської історіографії Київської Русі.

Початок другого етапу радянської історіографії Давньоруської держави збігається з початком Великої Вітчизняної війни, коли питання про утворення Давньоруської держави постало з особливою гостротою. Тим більше це було важливо в умовах пропаганди ідеї про перевагу арійської (німецької) нації в Німеччині і Європі. Академік Б.Д. Греков відзначав активізацію в передвоєнні роки й у перший період II світової війни норманської теорії. Особливо посилено висувалася теза про те, що "російський народ – народ неісторичний, нездатний до державного і культурного будівництва" [2]. Перед радянськими істориками стояло завдання не просто ще раз повернутися до норманського питання, але раз і назавжди розробити "справжню наукову" концепцію утворення Давньоруської держави, не обтяжену "наївними уявленнями наших предків" [3]. Ці скоріше політичні завдання і визначали зміст наукових досліджень того періоду. Слід зазначити, що в зазначений час історики основну увагу стали приділяти саме питанням утворення держави, оформленню і становленню політичної влади, її механізму і функцій. Дебати про соціально-економічний характер держави на деякий час припиняються, щоб з новою силою спалахнути у другій половині 40-х – початку 50-х років.

Розробку нової тематики насамперед варто пов'язати з іменами Б.Д. Грекова, В.В. Мавродіна, С.В. Юшкова. У дослідженнях 40-х років відбилася тенденція "подавити" державність у слов'ян. Відмінною рисою наукових пошуків початку 40-х років є спроба звернутися до історії слов'ян V-VI ст. і спробувати довести високий рівень політичної організації східних слов'ян у найдавніший період. У радянській історичній літературі в цих дослідженнях, часто не зовсім вдалі висновки, підкріплені сумнівними джерелами, відбивали визначений етап у розвитку радянської науки і все-таки розширили проблематику пов'язану з вивченням становлення Давньоруської держави.

У 1942 р. у Історичному журналі з'явилася стаття Б.Д. Грекова "На заре русского государства". Пізніше висловлені в статті ідеї ввійшли в науково-популярну книгу вченого "Борьба Руси за создание своего государства", що вийшла в 1944 р. і перевидана в 1945 р. Мета роботи автором була позначена досить чітко: показати, як російський народ, що вступив на історичну арену в VI ст., йшов на шляху створення своєї державності [4]. Київська держава виникла не на порожньому місці, – це порівняно пізніше утворення, і на цьому поприщі слов'яни "проробили

чималий шлях" [5]. Пильна увага до витоків держави, її генези переслідувала політичні й ідеологічні цілі. Загострення норманського питання і бажання "фашистських фальсифікаторів" довести створення германцями руської держави, пояснює прагнення провідних радянських спеціалістів по історії Київської Русі довести тезу про те, що перші слов'янські держави з'явилися в Східній Європі задовго до появи варягів [6].

У роботах Б.Д. Грекова досить чітко вимальовується і просліджується наступна схема генезису східнослов'янської державності: політичні організації антів V-VI ст. - держава дулібів VI ств. – система держав типу Києва і Новгороду VIII – початку IX ст. – Київська держава IX-X ст. Міцно засвоївши постулат марксизму, що держава є результат процесу класотворення, вчений прагне довести наявність класів ще в антському суспільстві. Посилаючись на відомі свідчення Прокопія Кесарійського, Йордана, Маврикія, дослідник вважає, що "у VI ст. слов'яни й анти уже вийшли з первіснообщинного чи родового ладу" і "організувалися в більш великі об'єднання зі своїми вождями на чолі"[7]. У радянській історичній науці Б.Д. Греков одним з перших звернувся до арабських джерел і підняв питання про політичні утворення до Київської держави. Згадування арабськими джерелами "держави" дослідник трактує так : Куяба – Київ, Слава – Новгород. Артанія ж, згідно з ученим, про яку нічого не говорить й у Повісті временних літ (далі ПВЛ), увійшла до складу хазарської держави настільки міцно, що про неї сучасники говорили як про одній із самостійних частин Русі"[8].

Розвиваючи далі свої думки про державні утворення слов'ян до утворення Київської Русі, Б.Д. Греков звертається до "Хронологічних виписок" К. Маркса, де мова йде про Київ і Новгород, що до їхнього об'єднання існували як цілком самостійні "держави"[9]. Цікаво, що тут вчений уже не звертається до "Секретної дипломатії" К. Маркса, де прямо говорить про "скоростиглу" імперію, утворену варягами. На початку 40-х років ці цитати не підходять, їх він намагаються уникати, воліючи використовувати більш "вдалу" роботу К. Маркса "Хронологічні виписки". Але у використуваному вченим уривку мова йде про інше. При уважному прочитанні уривка не важко помітити, що К. Маркс зв'язує утворення Київської і Новгородської держав зі скоренням їх варягами. Саме варяги організують ці "держави"[10].

Вважаючи питання про ранню історію східнослов'янської державності доведеною, історик звертається до його соціально-класової характеристики. Звертаючи увагу, що для утворення держави необхідні як зовнішні фактори (зовнішня небезпека), так і внутрішні (еволюція до класового суспільства), дослідник пильну увагу приділяє другому фактору. Посилаючись на археологічні дані Б.А. Рибаків і П.Н. Третьякова і орієнтуючись на відому тезу Я. Мара про синхронність етнічного і соціального розвитку, Б.Д. Греков робить висновок про високий рівень культури і техніки ремесла в Подніпров'ї VI-VIII ст., що дозволило схід-

ним слов'янам "безперервно і послідовно" розвиватися в зазначеному регіоні протягом століть[11]. У світлі цих міркувань вчений вважає, що до VIII ст. складається класове суспільство.

Створена Б.Д. Греков концепція повна протиріч. З одного боку, держава дулібів-волинян з VI ст., але держава – явище класове, а класи утворюються лише з VIII ст. Крім того, незрозуміло, з яким класом він зв'язує дофеодальну державу, оскільки клас феодалів ще не сформувався. Ці протиріччя Б.Д. Грековим не вирішуються. Розглядаючи докладно процес утворення Київської Русі, історик припускає, що Рюрик – історичний персонаж, і "покликання варягів" могло мати місце для підтримки "однієї зі сторін, що борються на новгородській території"[12]. Захоплення двома ворогуючими варязькими угрупованнями влади в Києві і Новгороді показує неміцність і недосконалість "державної влади в цих землях". Б.Д. Греков підкреслює, що система організації і механізм державної влади до приходу варягів у літописах не відбитий. Дослідник справедливо звернув увагу на те, що діяльність Рюрика в Новгороді, а Олга в Києві показує в них спокушених державників.

Теза Б.Д. Грекова про державу волинян як предків руської держави була прийнята більшістю радянських істориків і міцно затвердилась в радянській історіографії 40-50-х років. Нова концепція Б.Д. Грекова була зустрінута доброзичливо. Рецензенти дослідження схвалили цей напрямок. Відзначаючи нове вирішення норманської проблеми, С.В. Юшков писав, що визнання Б.Д. Грековим істотної ролі варягів в організації політичної влади "не похитнуло його основного положення, що утворення держави підготовлене внутрішнім розвитком слов'ян"[13].

Проблема походження Русі відобразилася і в працях С. Юшкова. Характерною рисою концепції С.В. Юшкова є теза про тісний зв'язок питання про походження держави і питання про походження Русі. Якщо походження антської і дулібської держав вчений зв'язує з класами рабовласницького суспільства, то наступні фази східнослов'янської державності зв'язуються з особливою соціальною групою – русью. Цей аспект є наріжним каменем концепції С.В. Юшкова. Учений відкидає тезу про норманське походження цього терміна і дає інші оцінки традиційній системі доказів, що ототожнюють Русь з норманами. Так, у повідомленнях Бертинських анналів, що говорить про послів кагана народу Рос, історик вбачає спробу шведів, що знаходяться на службі в хазарського кагана, відправитися додому в Скандинавію[14]. На користь тези, що Русь є нормани, не може говорити, на думку вченого, також і улюблений аргумент прихильників цих поглядів, як назви Дніпровських порогів, залишені Костянтином Багрянородним на руській і слов'янській мовах. С.В. Юшков, посилаючись на В. Томсона, відзначає, що "назва порогів руською мовою не є перекладом слов'янських назв, а являє собою географічну номенклатуру порогів, прийнятих Руссю"[15]. У виробленні цієї номенклатури "брали участь купці, що належать до різних

народностей. У підсумку своїх міркуванні вчений приходить висновку, що руська мова в середині X ст. не була скандинавською. "Рус", за С.В. Юшковим, – це соціальні групи, що виникли в середовищі східного слов'янства VIII-IX ст.[16]. Ці соціальні групи можуть комплектуватися з різних категорій населення, що з'явилися в результаті розкладання землеробської общини – з родоплемінної знаті, купців, вільних рабів, ремісників і т.д. Про розкладання сусідської общини С.В. Юшков вважає за можливе говорити стосовно вже до VIII ст. Осідаючи в містах, ці соціальні групи, що мають міжплемінний характер, створюють свою матеріальну і духовну культуру і підкоряють собі сільськогосподарську округу, експлуатуючи її – стягуючи данину. Ці групи й одержують назву "Русь", стають "вогнищами класового суспільства, що розвивається," і надалі утворюють народність. "Русь" виникає всюди – у центрі і на окраїнах : Карпатська Русь, Тмутараканская Русь і т.д. Ці "вогнища класового суспільства" і організують держави – варварські держави. Відомі центри Русі арабських джерел – Куябу, Славу, Артанию – учений локалізує також, як Б.Д. Греков (Куяба – Київ, Слава – Новгород, Артания – Тмутаракань). Виникнення держав викликає і виникнення права, що захищає інтереси Русі (руське право). Щоб додати своєї концепції вагомість, С.В. Юшков звертається до історії Західної Європи, де подібні явища зафіксовані в багатьох народів. Так, на його думку, такими ж соціальними групами були франки, бургунди, варяги, тюрки. Після утворення держави термін "Русь" став здобувати політичний, а пізніше етнічний характер [17]. Таким чином, ми бачимо, що особливу роль в утворенні держави східних слов'ян С.В. Юшков відводить соціальній групі "Русь". Це положення, хоча і було підтримано деякою частиною вчених [18], серйозного поширення не одержало. Теза про термін "Русь" як соціальний прошарок знаходить підтвердження й у працях деяких сучасних учених. Так, Г.С. Лебедев і Г.А. Хабургаев вважають, що в IX – першій половині X ст. термін "Русь" був позначенням насичених норманами військово-торгових шарів, що знаходилися поза племінними структурами і панували над корінним східнослов'янським населенням. Передбачається, що термін "русяві" містить як етнічний, так і соціальний відтінок. В етнічному плані він зв'язаний зі скандинавами, а в соціальному з нечисленною, тісно зв'язаною зі своїм вождем привілейованим угрупованням [19].

Таким чином, С.В. Юшков по-своєму вирішує норманську проблему і питання про походження "Русі". Висновок вченого досить красномовний : перші руські держави виникали не в результаті завоювання слов'янських племен норманами, а в результаті суспільно-політичного розвитку[20]. Цими умовами були: 1) відділення ремесла і торгівлі від сільського господарства; 2) ще більше виділення Русі й осідання її в містах; 3) падіння економічного і політичного значення світових центрів (Халіфату і Хозарії) і посилення значення шляху "з варяг у греки". Це зв'язувало

слов'ян у єдиний економічний комплекс. Остання обставина, на думку вченого, стало вирішальною передумовою до об'єднання східних слов'ян в одну державу. Однак дослідник, як нам здається, впадає в крайність – заперечує роль і участь норманів взагалі, що не відповідає дійсності, і визнавати подібне – значить грішити проти істини. Так, навіть Рюрика, Олега, Ігоря вчений вважає князями новгородської Русі (а Русь, нагадаємо, по С.В. Юшкову, слов'янського походження), а не норманами [21].

В умовах боротьби з космополітизмом питання про "початок" Русі і норманська проблема стали особливо актуальні, тому що "американсько-англійські фальсифікатори" намагалися "оббредати" славне минуле "російського народу"[22]. Рятівним у цій ситуації стало повернення до теорії про південне походження терміна "Русь". Цим шляхом пішла вся наука. До кінця 40-х – початку 50-х років спостерігається відродження концепції про південне, "тубільне" походженні терміна "Русь", висловлювана раніше (до революції) С.А. Гедеоном, М.С. Грушевським та ін. Спеціальну роботу цієї проблемі присвятив М.Н. Тихомиров. М.Н. Він одним з перших у радянській історіографії зробив спробу обґрунтувати ототожнення русів з полянами. Вчений висловив припущення, що термін "Русь" має значення етнічне і територіальне, крім того, він поширився з області полян на всю Давньоруську державу, тому що Полянський Київ став столицею держави. М.Н. Тихомиров підкреслює, що варяги і слов'яни тільки тоді стали прозиватися Руссю, коли осіли в Києві. Отже, "Руссю" називалося Середнє Подніпров'я, ядро Давньоруської державності [23]. Такому рішенню питання спробував заперечити С.В. Юшков, як і що раніше висловлювався про "Русь" як соціальній групі, що осіла в містах [24].

Проте у 1951 р. у фундаментальному дослідженні А.Н. Насонова "Російська земля" і утворення території Давньоруської держави" точка зору М.Н. Тихомирова знайшла свій подальший розвиток. У викладі А.Н. Насонова, Київській державі передувала "Руська земля", що склалася в IX ст. Її поява стала результатом послаблення Хазарії і боротьби зі степом. Соціальною базою "Руської землі" була місцева феодальна знать. Головними центрами були Київ, Чернігів, Переяслав. Вони і склали надалі ядро держави. Свою назву "Руська земля", як думає вчений, одержала від імені "місцевого південного племені". Таким чином, А.Н. Насонов припускає існування племені "Русь", що жили в Середньому Подніпров'ї[25].

Мабуть, найбільш одіозної і гіпертрофованій ця концепція є в працях Б.А. Рибаківа. Вчений вважає, що "Руська земля" у вузькому значенні (Київ, Чернігів, Переяслав) існує вже в VI-VII ст. Дослідник засновує свої висновки не стільки на аналізі літописів і інших письмових джерел, скільки на довільному трактуванні археологічного матеріалу. Логіка міркування вченого проста: оскільки "поля поховань" – безперечно слов'янського походження, Придніпровська Русь "вписується в область

полів поховань Черняхівського типу", а "старожитності антів" (II-V ст.) збігаються з літописною Руссю, отже, руси – частина антів. На користь цього, на думку Б.А. Рибаківа, говорять і звістки Захарія-Ритора (550-і рр.) про народ "Рос", що, згідно з ученим, і є літописна "Русь"[26].

Таким чином складається його концепція про ранньофеодальний характер Київської Русі IX-X ст., що пройшла до X ст. тривалий шлях державної еволюції. Новоспечена концепція настільки далека від історичної дійсності IX-X ст., як і від об'єктивності. Вважалося, що створено справді марксистську концепцію історії Древньої Русі. При пильному аналізі розкривається і лабораторія її творців : цитатництво класиків, вибіркоче залучення їхніх робіт у різні періоди розвитку радянської історіографії; вільне, суб'єктивне, кон'юктурне прочитання й інтерпретація письмових і археологічних джерел. Ці положення затвердилися, а концепція була прийнята більшістю радянських вчених і панувала до початку 80-х років.

Література

1. Свешников А. Советская медиевистика в идеологической борьбе конца 1930-1940-х годов // <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/90/cv8.html> С.1.
2. Греков Б.Д. О роли варягов в истории России (по поводу статьи шведского профессора Туре Арне) // Новое время. 1947. №30. – С.13.
3. Там само.
4. Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М., Л., 1945. – С.77.
5. Греков Б.Д. На заре русского государства // Исторический журнал. 1942. №7. – С.24.
6. Там само. – С.25.
7. Греков Б.Д. Борьба Руси... – С.17.
8. Там само. – С.32.
9. Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. 1938. Т. V. – С.42.
10. Там само.
11. Греков Б.Д. Борьба Руси... – С.37.
12. Там само. – С.50.
13. Юшков С.В. Рец. на кн.: Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. М., 1945 // Вопросы истории. 1946. №1. – С.140.
14. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – С.47.
15. Там само. – С.52.
16. Там само. – С.57.
17. Юшков С.В. Общественно-политический, строй... – С.41.
18. Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945; Тивериадский Л.С. К вопросу о происхождении Руси // Исторические записки. 1942. Т. 13 ; Артамонов М.И. Спорные вопросы древнейшей истории славян и руси // КСИИМК. 1940. Вып. VI.

19. Лебедев Г.С. Этнографические сведения арабских авторов о славянах и русах // Из истории феодальной России. – Л., 1978. – С. 21-24; Його ж. Эпоха викингов в Северной Европе : историко-археологические очерки. Л., 1985; Хабургаев Г.А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с загадочными реконструкциями восточнославянского этногенеза. – М., 1979.
20. Общественно-политический строй... – С.65
21. История государства и права. – М.,1961. Т.1. – С.78.
22. Греков Б.Д. Древняя Русь. Становление феодальных отношений и образование Древнерусского государства (IX-X вв.) // Очерки истории СССР. IX-XV вв. – М.,1953. 4.1. – С.75.
23. Тихомиров М.Н. "Русь" и "Русская земля" // Советская этнография. 1947. Т.VI-VII. – С.67.
24. Юшков С.В. Русская Правда. – М., 1950. – С.244.
25. Насонов А.Н. "Русская земля" и формирование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С.25.
26. Рыбаков Б.А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В. Сталина // Вопросы истории. 1952. №9; – С.57

ІНФРАСТРУКТУРА КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 90-ТІ РР. ХХ СТ.: ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Семенова М.В.

У статті характеризується стан інфраструктури культурної галузі в Чернігівській області у 90-х рр. ХХ ст., звернуто увагу на проблеми діяльності закладів культури.

90-ті рр. ХХ ст. стали якісно новим етапом у розвитку культури, що поєднав новаторські, прогресивні тенденції та ряд серйозних нерозв'язаних проблем. Перш за все виникла необхідність кардинального оновлення законодавчої бази культурної сфери: як на загальнодержавному рівні так і місцевому. Іншою проблемою, яка набула суттєвого загострення, стала проблема фінансового забезпечення галузі культури: в умовах наростання економічної кризи 90-х рр. та залишкового принципу фінансування культура фактично залишилась без матеріального забезпечення, що зумовило пошук альтернативних джерел надходження коштів (спонсорська допомога, надання платних послуг закладами культури).

Колегія управління культури Чернігівської області, яка на своїх засіданнях постійно аналізує стан культурної сфери, відзначала, що не дивлячись на існуючі зрушення в культурному обслуговуванні населення, стан справ у галузі культури тривожний: повільно вирішуються проблеми культурного будівництва в області, матеріально-технічного

постачання закладів культури та мистецтва, забезпечення їх кваліфікованими кадрами, особливо в сільській місцевості. Відчувається розрив між духовними запитами людей, особливо молоді, та їх задоволення з боку закладів культури. Незадовільними темпами здійснюється підготовка культурно-освітніх закладів до роботи в ринкових умовах. Поліпшення потребує творчий процес в мистецьких установах. Значна частина недоліків, негативних тенденцій і явищ зумовлена нестабільністю економічного становища творчих колективів закладів культури, обмеженістю бюджетного фінансування, діючою системою оподаткування [1].

Інфраструктура культурної сфери (при збереженні її вцілому) опиняється перед вкрай серйозною загрозою: провідною тенденцією, що характеризує стан культурної сфери, є постійне скорочення протягом 90-х рр. мережі культурних закладів (до закладів культури відносять театри, філармонії, музеї, бібліотеки, організації телебачення і радіомовлення, кіновідеопрокату, заклади культури клубного типу, парки культури та відпочинку, цирки, позашкільні заклади естетичного виховання і дозвілля дітей). Зменшення одиниць мережі культурно-просвітницьких установ автоматично призводить до кадрової проблеми: відбувається скорочення ставок, перехід працівників на неповний робочий день (так на кінець 90-х рр. майже 53% працівників культурної сфери сільської та районної ланок працювали на 0,75 – 0,25 ставки) [2].

Очікувані вакансії заповнюються на 50% [3]. Чітко прослідковується тенденція скорочення установ культури та примусове звільнення культурних працівників. Знизився кадровий потенціал, особливо в культосвітніх установах. Серед клубних працівників спеціальну освіту мають 49,8%, а серед бібліотечних – 72,2% [4].

На 2000 р. мережу закладів культури та мистецтва області складало 4 театри на 1329 місць, філармонійний центр, 23 музеї, 805 бібліотек, 856 клубні установи, 478 кіноустановок [5]. Недостатність або відсутність коштів на утримання закладів культури не дозволяє створити в області індустрію відпочинку, яка б відповідала сучасним вимогам. Щорічне постійне скорочення мережі масових закладів культури призводить до зниження рівня забезпеченості ними населення.

Джерелом інформації, центром культурно-освітнього розвитку, місцем спілкування та відпочинку населення є бібліотеки. Проте, як і мережа інших закладів культури, їх кількість щороку зменшується: у 1990 році їх кількість становила 1032, у 1995р. – 988, у 2000 р. – 805. Зменшується і книжковий фонд (відповідно 13146,5 – 12491,1 – 11765,7 тис. примірників), хоча кількість примірників у розрахунку на 100 осіб населення залишається майже незмінною (937 примірників) [6]. В умовах розпаду централізованої системи ведення господарства, формування ринкової системи торгівлі книжковою продукцією проблемним стало питання комплектування бібліотечних фондів, передплати

періодичних видань, які для більшості населення є провідним джерелом інформації. У 1995р. на поновлення книжкових фондів використано 15 млрд.крб, але це не задовольнило потреб читачів. 40% ЦБС для сільських бібліотек-філіалів передплачують лише по 3 назви видань дитячої періодики [7].

Культурну, мистецьку та історичну спадщину представляють музеї області – єдині заклади, мережа яких зросла: у 1990 р.їх нараховувалось 13, у 1995 р. – 14, у 2000 р. – 23 (тобто відбулось зростання у 1,8 раза). Збільшилася і кількість експонатів основного фонду, так у 1990р. вона становила 361,9 тис., на кінець 2000 р. 397,5 тис. одиниць. Цю мережу доповнюють громадські музейні заклади, яких нараховується 129 [8].

Система театральньо-видовищні підприємств області включає 4 театри та філармонію. У 90-ті роки мережа театрів зазнала деяких змін. Центрами театральнього життя залишались Чернігівський обласний український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка, Ніжинський український драматичний театр ім. М. Коцюбинського, театр для дітей та молоді. У 1996 р. в обласному центрі був відкритий обласний дитячий ляльковий театр ім. О.Довженка, з 1998 р. по 2000 р. тут діяв театр-студія ім. В.Висоцького. Досягненням стало відкриття приміщення для функціонування раніше пересувного Ніжинського драматичного театру. Завдяки цьому, а також реорганізації приміщень, кількість місць для глядачів зросла з 914 у 1990 р. до 1102 у 2000 р. (на 2002 р. – 1329 місць – ріст майже у півтора раза – по завершенню реформування мережі) Однак, кількість проведених спектаклів зменшується: 1990 р. – 1375, 1995 р. – 891, 2000 р. – 1103. Відвідуваність вистав зменшується щорічно, якщо кількість відвідувань у розрахунку на 100 жителів у 1990 р. становила 30, у 1995 р. – 16, у 2000 р. тенденція підтвердилась – 11 [9].

Обласний філармонійний центр – концертна організація, яка об'єднала в собі ряд музичних колективів та окремих виконавців. Силами своїх та сторонніх колективів і виконавців протягом 90-х рр. центр проводить концертну діяльність. Проте кількість відвідувань концертів у розрахунку на 100 осіб населення різко скоротилась: з 23 у 1990 р. до 11 у 1995 р. і 2 у 2000 р. [10].

Кількість закладів культури клубного типу зменшується: 1104 їх діяло у 1990 р., 1031 – у 1995 р., 856 – у 2000 р. [11].

Значного скорочення зазнала мережа закладів кіновідеопрокату. Кількість кіноустановок зменшилася: так якщо у 1990 р. їх нараховувалось 1194, то у 2000 р. – 478 (з 1990 р. по 2002 р. – майже у 8 разів: залишилось 138 кіноустановок). Більш швидкими темпами зменшується сільська кіно-відеомережа (у 9,1 раза), на яку припадає 87% усіх кіно-відеоустановок. [12]. Так, якщо у 1990 р. кожен житель області побував у кіно у середньому 11 разів, то у 1995 р. – 1,1 раза, а у 2000 р. – 0,1 раза. У сільській місцевості за останній вказаний рік по одному разу кіносеанси відвідали лише три із ста осіб [13]. Цей процес є закономірним –

найважливішою причиною невпинного зниження інтересу населення до відвідування кіновідеомережі є розвиток телебачення, електронних засобів масової інформації (невпинно розширюється мережа Інтернет).

Отже, завданнями, що визначали для себе заклади культури області у 90-ті рр. як пріоритетні, були: посилити увагу до питань роботи з кадрами, їх підготовки і перепідготовки, підвищення престижу професії працівника сфери культури; забезпечити підвищення ролі закладів культури в духовному відродженні населення, активізувати процес перебудови їх діяльності, вдосконалення і впровадження нових сучасних форм і методів роботи, організацію змістовного культурного відпочинку населення; домагатися виконання завдань по будівництву закладів культури, проведенню ремонтів та реконструкцій приміщень, забезпечення їх необхідним обладнанням та культінвентарем; активізувати роботу по вдосконаленню планування, фінансування, оплати праці в закладах культури та мистецтва, розв'язання проблем впровадження госпрозрахунку і самофінансування, переходу на нові умови господарювання [14].

У 90-ті роки інфраструктура культурної сфери зазнала серйозної деформації, кількісні показники функціонування різних типів культурних закладів скорочуються: головною причиною цього процесу стала проблема фінансування. Щодо якісних змін – змінюється характер діяльності закладів культури і мистецтва, запроваджуються нові форми і методи роботи, з'являються нові моделі закладів культури. Незмінною залишається і мета діяльності закладів культури і мистецтва – удосконалення та поліпшення культурного обслуговування населення.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2117, арк. 21.
2. ДАЧО, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2303, арк. 25.
3. ДАЧО, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2117, арк. 51.
4. ДАЧО, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2220.
5. Культура, мистецтво, фізкультура та спорт в Чернігівській області. – Чернігів, 2003. – С. 5.
6. Там само. – С. 13-14.
7. ДАЧО, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2220, арк. 31.
8. ДАЧО, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2107, арк. 4.
9. ДАЧО, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2224, арк. 3-5.
10. ДАЧО, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2371, арк. 62.
11. Соціальна сфера області. – Чернігів, 1994. – С. 69; Соціальна сфера області. – Чернігів, 1999. – С. 121; Культура, мистецтво, фізкультура та спорт в Чернігівській області. – Чернігів, 2003. – С. 16.
12. ДАЧО, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2262, арк. 7.
13. Культура, мистецтво, фізкультура та спорт в Чернігівській області. – Чернігів, 2003. – С.18.

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВИТИ УКРАЇНИ

Мицик Л.М.

У доповіді аналізуються підходи до формування освітнього середовища в університетах України, визначаються труднощі і перспективи адаптації вітчизняної моделі вищої освіти до стандартів європейського освітнього простору.

Ключові слова: інтеграція, модернізація, інновація, освітнє середовище.

Модернізація освітньої діяльності в Україні відповідно до європейських вимог закономірно передбачає формування **інноваційного освітнього середовища**. Інноваційне навчання має означати зміну освітньої парадигми, перехід від "парадигми викладання", в якій місія вищої школи – трансляція знань від викладача до студентів, до "парадигми навчання", в якій місія університету – створення потужного навчального середовища, спрямованого на те, щоб студенти самі відкривали і конструювали знання, формування у них досвіду самостійного пошуку і вирішення проблем [17]. Саме таке середовище дозволяє реалізувати ідею саморозвитку освітньої системи, сформувати особистість, здатну орієнтуватися в розмаїтті протиріч сучасного світу, визначати свій власний шлях самовдосконалення, самонавчання і самовизначення у професійній кар'єрі.

Головними завданнями вищих навчальних закладів щодо формування *інноваційного освітнього середовища* є:

- удосконалення *змісту* освіти;
- технічна, технологічна та організаційна *модернізація навчального процесу*;
- оптимізація *кадрового забезпечення*; технологічна перепідготовка викладачів та управлінських структур вищих навчальних закладів.

Модернізація **змісту** вищої освіти України в контексті Болонського процесу вимагає модифікації освітньо-професійних програм згідно з принципами європейської (кредитно-модульної) системи навчання. Насамперед йдеться про реальне забезпечення права вибору дисциплін студентами відповідно до їх наукових та професійних інтересів. Сьогодні варіативна частина освітньо-професійних програм становить 30% і ділиться на цикли за вибором навчального закладу (21%) та за вибором студента (9%), тобто студент з метою поглиблення своїх знань у вузькій сфері даної спеціальності обирає цикл навчальних дисциплін, які

складають лише 9% сукупного навчального навантаження. До того ж, здебільшого студентам пропонують вивчати запланований навчальним закладом і погоджений з Міністерством освіти цикл навчальних дисциплін за вибором. І студентам нічого не залишається як вважати, що ці дисципліни справді "обрані" ними. На наш погляд, варіативну частину не варто ділити на два способи вибору (навчальним закладом і студентом). У цій ситуації навчальний заклад змушений пропонувати студентам лише такі цикли вибіркових дисциплін, які, з одного боку, консолідується з обраною спеціальністю, а з іншого – забезпечуються наявними науково-педагогічними кадрами. Тому випереджувальний вибір навчальних дисциплін закладом є необхідною умовою наступного вибору їх студентами. Завдання вищої школи – запропонувати максимальну кількість циклів вибіркових дисциплін і забезпечити демократичний вибір їх студентами залежно від їхніх інтересів, кар'єрних намірів та інтелектуальних можливостей.

Слід зауважити, що у кредитній системі студент має навчитися обирати для послідовного вивчення усі навчальні дисципліни (інваріантну і варіативну частини), зважаючи лише на свої інтелектуально-фізичні можливості і послідовність їхнього вивчення (структурно-логічні схеми). Тобто кредитна система, з одного боку, дає змогу максимально демократизувати, диференціювати та індивідуалізувати навчальний процес, а з іншого – зобов'язує якісно засвоювати зміст вищої освіти і тим самим забезпечувати об'єктивне визнання результатів навчання в різних навчальних закладах і різних країнах.

Реалізація Україною Болонських принципів вимагатиме укладання освітньо-професійних програм на модульних засадах. Наприклад, діюча ОПП зі спеціальності "Історія*" (бакалаврський рівень) нараховує понад 60 навчальних дисциплін. Це змушує студентів протягом семестру вивчати 10-12 предметів (у США до 5), що практично унеможлиблює їх ефективне засвоєння. На думку фахівців, з метою підвищення продуктивності навчальної праці студентів потрібно:

- максимально диференціювати зміст професійної підготовки (ядро ОПП);

- на науково-дидактичних засадах оптимально інтегрувати дисципліни гуманітарного, фундаментального та тематичного (ті, які забезпечують вивчення дисциплін ядра) спрямування, утворюючи міждисциплінарні курси. Наприклад, для спеціальності "Історія*" міждисциплінарний курс "Спеціальні історичні дисципліни" (палеографія, нумізMATика, сфрагістика, геральдика та ін.);

- максимально інтегрувати дисципліни гуманітарної підготовки для негуманітарних спеціальностей. Наприклад, міждисциплінарний курс "Філософія" (культурологія, етика і естетика, логіка, релігієзнавство, філософія, історія філософії) або "Життя і безпека" (безпека життєдіяльності, цивільна оборона, основи охорони праці).

Наведені пропозиції спрямовані не на еkleктичне об'єднання близьких за змістом дисциплін з метою штучного зменшення їх кількості, а на дидактичну інтеграцію предметів, які мають спільні змістові лінії [13, 81].

Приєднання України до Болонського процесу актуалізує завдання ґрунтовного дослідження взаємозв'язку між державними стандартами і процедурою призначення кредитів. На нашу думку, державний стандарт має визначати обсяг навчальної дисципліни (кількість елементів знань, їхню якісну характеристику), який в свою чергу впливатиме на кількість призначених кредитів.

Поділ дисциплін за їхнім місцем і роллю у підготовці фахівця видається нам корисним. Саме такий поділ дає змогу краще визначити повне навчальне навантаження студента з тієї чи іншої дисципліни. На наш погляд, залежно від освітньо-кваліфікаційного рівня доцільно вивчати дисципліни, які складають "ядро" підготовки фахівця, за базовим рівнем (бакалавр), за рівнем підвищеної складності (магістр), за рівнем спеціалізації (аспірант).

Система ECTS, ставлячи за мету притягувати, а не відштовхувати інші країни, висуває надзвичайно демократичні умови: ECTS жодним чином не регулює зміст, структуру чи еквівалентність навчальних програм [9, 23]. Однак, якщо навчальні плани і програми суттєво відрізняться, то за допомогою яких механізмів забезпечуватиметься мобільність студентів? Чи зможе, наприклад, студент, який закінчив два курси в українському ВНЗ, продовжити навчання за відповідним напрямом в одному з університетів Європи, якщо академічна різниця становитиме 60% дисциплін?

Кредити ECTS дають змогу порівнювати обсяг навчального навантаження (трудомісткість навчального процесу) і жодним чином не визначають якісних показників (змісту навчального плану і навчальних програм). Тому для забезпечення реальної мобільності студентів доведеться уніфікувати інваріантну частину навчальних планів і програм країн-учасниць Болонського процесу. На думку науковців, лише за умов узгодження навчальних програм ВНЗ європейських країн з коефіцієнтом кореляції 0,7-0,8 кредити ECTS можуть стати "числовим еквівалентом оцінки" і відносною мірою навчального навантаження студента [13, 8].

В умовах європейської інтеграції одним з якісних показників вищої освіти в Україні і важливим чинником мобільності студентів і викладачів є рівень володіння майбутніми фахівцями однією-двома іноземними мовами. Сьогодні відповідні можливості не створені навіть для половини випускників українських ВНЗ. Щоб змінити ситуацію, університети повинні, з одного боку, сприяти поліпшенню вивчення іноземних мов у школах (пропонувати інноваційні високоефективні методи навчання, залучати до своєї структури якомога більше гімназій, ліцеїв, спеціалізованих шкіл, повністю забезпечувати потреби шкіл у вчителів іноземних

мов тощо), а з іншого – докорінно змінити організаційно-педагогічні засади вивчення іноземних мов. По-перше, в межах виділених на вивчення цієї дисципліни кредитів потрібно перерозподілити час на аудиторну і самостійну роботу студентів таким чином, щоб на I-II курсах виділялося 4 аудиторні тижневі години на іноземну мову. По-друге, для студентів, які бажають поглиблювати знання, ввести на III-V курсах у вибіркочу частину навчального плану хоча б 4 тижневі години іноземної мови. По-третє, доцільно формувати диференційовано гомогенні групи за рівнем знання іноземної мови, що дозволить не лише організувати навчання з сильними підгрупами в оптимальному темпі, але й якісніше навчати слабших, особливо тих, які відстають з об'єктивних причин. По-четверте, навчання з принаймні частини циклу професійно-орієнтованих дисциплін має здійснюватися іноземною мовою, що актуалізує завдання вдосконалення мовної підготовки викладацьких кадрів. По-п'яте, варто ширше практикувати табори літнього відпочинку та інші проекти за участю іноземних студентів. І, нарешті, потрібно розширяти дослідження з розробки і впровадження інтерактивних методик навчання іноземної мови у вищій школі [13, 10-11].

Ще одним завданням щодо модернізації змісту освіти є внесення змін у процесуальну складову навчання, оптимізація співвідношення між часом аудиторного і самостійного навчання студента. Хоча у порівнянні з радянською добою тижневе аудиторне навантаження студентів зменшилося з 36 до 30 годин, педагогічне керівництво їх самостійною роботою у вищій школі України не зазнало помітних змін: відсутні навчально-методичні матеріали для організації самостійної роботи студентів, викладачам керівництво цією роботою не оплачується, загальне навчальне навантаження викладача залишається не виправдано великим (900 годин на рік) тощо.

Зрозуміло, що співвідношення між аудиторним і самостійним навчанням залежить від рівня навчально-методичного та технічного забезпечення навчального закладу, специфіки навчальних дисциплін, психологічної готовності студентів до щоденної самостійної праці і особливо їх мотивації до здобуття якісної освіти. До того ж, в цьому співвідношенні є критична межа, переступити яку рівнозначно зниженню якості фахової підготовки. Проте очевидно, що без добре організованої самостійної роботи студентів неможлива індивідуалізація навчання, а тим більше впровадження кредитно-модульної системи.

Болонський процес поряд з модернізацією змісту освіти передбачає якісні зміни у **технологічному та організаційному забезпеченні навчального процесу**. В сучасну лексику освітян впевнено увійшов термін "інноваційна технологія", який, однак, досить часто розуміється лише як технологізація і комп'ютеризація освіти, впровадження готового педагогічного досвіду. Тому інноваційне навчання досі залишається загальним орієнтиром, а не звичайною практикою управління навчаль-

ним процесом в Україні. На наш погляд, основна мета інноваційного навчання – це *навчити людину вчитися* у будь-якій ситуації. Ця мета може бути досягнута через спільну діяльність студента і викладача у формі діалогу, міжособистісних взаємодій та інтенсивного занурення [15]. Тому основою концепції інноваційного навчання має виступати *індивідуально-кооперативна технологія* організації навчального процесу, побудована на поєднанні конструктивної і результативної *самостійної* навчальної діяльності студента з його активною діяльністю у великих і малих групах на *аудиторних заняттях*, що передбачає спільне розв'язання проблемних ситуацій і вимагає застосування таких активних методів як мозковий штурм, дискусії, сюжетно-рольові ігри, симуляції, робота в парах, презентації тощо. Завданням викладача є поступове розширення сфери орієнтирів особистісного розвитку через організацію різноманітних форм індивідуальної і спільної навчальної діяльності, їх поступове ускладнення.

Активне навчання передбачає участь студентів не лише у реалізації методичних задумів викладача, але й у процесі пошуків ефективної методики. Дієве залучення студента до навчальної діяльності, прийняття студентом відповідальності за її результати починається тоді, коли він розуміє мету методичних інновацій, усвідомлює їхні переваги порівняно з традиційною методикою викладання. Тому взаємодія зі студентською аудиторією, урахування її позиції щодо запропонованих викладачем навчальних стратегій є важливою умовою їх результативності.

Технологічна модернізація навчального процесу передбачає його подальшу *інформатизацію*, яка повинна здійснюватися комплексно. Сьогодні мова йде не тільки про досягнення нормативу забезпеченості вищого навчального закладу комп'ютерною технікою та створення комп'ютерної системи управління його діяльністю, але й насамперед про ефективне *використання інформаційних технологій у навчальному процесі*. Має бути забезпечена неперервна загальна комп'ютерна підготовка студентів за рахунок наскрізної системи навчання та використання ПК, зокрема, викладання курсу "Сучасні інформаційні технології у навчальному процесі та наукових дослідженнях" з обчислювальною практикою на всіх непрофільних факультетах та курсу "Використання СІТ у фаховій діяльності" на випускних курсах усіх факультетів; використання ПК та Інтернету для виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, курсових проектів та дипломних робіт. Вимогою часу є розробка всіма викладачами інтерактивних комплексів методичного забезпечення дисциплін. ІКМЗД включатиме повний пакет необхідної студентові навчально-методичної літератури до курсу в електронному варіанті (на дискеті, CD, або у формі Інтернет-сторінки у віртуальній бібліотеці університету або на сайті відповідної кафедри).

Формування інноваційного освітнього середовища висуває нові вимоги щодо *кадрового забезпечення* навчального процесу. Учені

виокремлюють три обов'язкові умови для засвоєння будь-якої педагогічної інновації: розуміння, рефлексія та особистісна підготовленість. Власне особистісна невідповідність викладачів вищих навчальних закладів до використання нововведень у навчальному процесі і є сьогодні головним гальмом на шляху їх впровадження. Отже, постає проблема формування достатнього рівня компетентності викладачів, що не зводиться лише до опанування предметом та певним арсеналом методів навчання. До елементів компетентності інноваційно-орієнтованого викладача відносять гнучкість (уміння швидко орієнтуватися в ситуаціях навчання, що постійно змінюються), широкий інтерес до студента, широту (уміння переконувати учасників дискусії, не намагаючись будь-що відстояти свою точку зору), терпимість, доброзичливість [5,145]. Перехід від "парадигми викладання" до "парадигми навчання" має означати принципово іншу функцію викладача – він не транслятор обов'язкового для запам'ятовування навчального матеріалу і єдиний суддя, що оцінює успішність студентів, а компетентний фахівець, менеджер навчального процесу, який реалізує його конструктивну стратегію. Виконання цієї функції передбачає *методично-дидактичну* і *міжособистісну* площини. Методично-дидактична функція викладача полягає у створенні навчального середовища, в якому кожен студент розуміє конкретну освітню мету даного курсу, а методи навчання, що пропонуються, забезпечують досягнення цієї мети. Міжособистісна площина означає принципову зміну позиції викладача в навчальному процесі щодо студентів: "викладач – кооперативний партнер з навчання, який, враховуючи запити і труднощі студентів, разом з ними будує найбільш продуктивну модель їх навчальної взаємодії".

Вочевидь, компетентність викладача в умовах інноваційного освітнього середовища вимірюється не стільки збільшенням в його методичному арсеналі кількості активних методів навчання, скільки зміною його особистісно-професійних орієнтирів, глибиною усвідомлення нової філософії його діяльності. Для того, щоб зрушення в цьому напрямку почалися, мають працювати три механізми: методична підтримка тих викладачів, які є ініціаторами і лідерами інновацій; "інноваційний менеджмент" (адміністративна підтримка і цілеспрямована організація змін у діяльності вищого навчального закладу); організація принципово іншого способу підготовки фахівців – викладачів вищої школи [6].

Інноваційне освітнє середовище закономірно вимагає **демократизації** освітніх процесів. Євроінтеграція системи вищої освіти України має означати передусім формування європейських за своєю природою та демократичних за своєю сутністю ціннісних орієнтацій української молоді. Демократичний навчальний заклад є одним з найбільш дієвих механізмів громадянського виховання студентів, оскільки моделює

демократичне суспільство з його правовими інститутами, способом мислення, демократичним духом.

Демократичність університету не вимірюється окремими демократичними новаціями. Це не данина моді, а спосіб життя, який формується всіма демократично спрямованими педагогами і керівниками навчального закладу, щоб студенти за найбільш сприятливих умов виховувалися вільними громадянами своєї держави і забезпечили у майбутньому поглиблення і необоротність у ній демократичних перетворень. У такому університеті студентське самоврядування діє неформально і не тому, що є відповідна директива адміністрації, а виходячи із засад демократичності. Основне завдання студентського самоврядування – не підміняти епізодично відповідні структури ВНЗ, а вчити студентів демократично управляти, у процесі навчання розвивати організаторські здібності. Якщо ж навчаючись, студенти виконуватимуть посилені та притаманні їм управлінські функції, то університет стане для них реальною моделлю демократизму, а не грою у демократію.

Демократичний навчальний заклад – це відкрита освітня установа, яка передбачає залучення громадських сил до її розвитку. Рівень відкритості навчального закладу впливає не лише на об'єктивність результатів, а й на інтенсивність загального поступу.

Отже, запровадження інновацій в освітній діяльності – складне і неоднозначне завдання, що потребує насамперед зміни освітньої парадигми, переходу від "парадигми викладання" до "парадигми навчання". Це в свою чергу вимагатиме визначення концепції інноваційного навчання в конкретних освітніх умовах і подальшого проектування освітнього середовища і впровадження конкретних технологій інноваційного навчання. Основою розбудови такої концепції має стати орієнтація на особистісний розвиток суб'єктів інноваційної діяльності за рахунок організації їх конструктивної взаємодії у різноманітних формах. Індивідуально-кооперативне навчання повинне бути постійно інноваційним. Будь-яка сталість в роботі, консерватизм, одноманітність гальмуватимуть індивідуальний та груповий розвиток. І тут потрібна зміна не тільки у формах і методах роботи, але й насамперед у свідомості і мисленні викладача. Він сам повинен стати соціально орієнтованим, готовим до конструктивного діалогу зі студентами та колегами, демонстрації та оновлення свого професійного досвіду.

Література

1. Беляева А.П. Интегративно-модульная педагогическая система профессионального образования. – Спб., 1997. – 226 с.

2. Болонський процес у фактах і документах / Упорядники Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. – Київ – Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 52 с.

3. Вища освіта України і Болонський процес: Навч. посіб. / за ред. В.Г.Кременя. – Тернопіль, 2004. – 384 с.

4. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К., 2003. – 200 с.

5. Інновації у вищій освіті. Матеріали першої міжнародної конференції, Київ, 16-19 травня 2003 р. – Ніжин, 2004. – 285 с.

6. Кирилук Л.Г. Изменение деятельности преподавателя вуза: необходимость и реалии // Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению. Материалы второй международной научно-практической конференции (Минск, 1-3 марта 2001 г.) / БГУ. ЦПРО. – Мн., 2002. – С. 70-82

7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта). – Рига, 1995 – 176 с.

8. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе: Анализ зарубежного опыта. – М., 1989. – 75 с.

9. Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації // Матеріали науково-практичного семінару, Львів, 21-23 листопада 2003. – Львів, 2003. – 111 с.

10. Матеріали Міністерства науки і освіти щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах ПІ-IV рівнів акредитації. – Київ, 2003. – 16 с.

11. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.) / За ред. В.Г. Кременя. – Київ-Тернопіль, 2004. – 147 с.

12. Реалізація принципів і завдань Болонського процесу в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції 31.03.2005-01.04.2005. – Львів, 2005

13. Сікорський П.І. Кредитно-модульна технологія навчання: Навч. посіб. – К., 2004 – 127 с.

14. Сікорський П.І. Теорія і методика диференційованого навчання. – Львів, 2000. – 421 с.

15. Сорокина Н.Д. Инновационное обучение: сущность и содержание // Вестник Московского университета, Серия 18: Социология и политология. – № 4. 2002, – с. 159-167

16. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л.Л., СОКОЛ Є.І., КЛИМЕНКО Б.В. Болонський процес: цикли, ступені, кредити. – Харків, 2004. – 144 с.

17. Barr, R., Tagg, J. "From Teaching to Learning – a New Paradigm for Undergraduate Education", Change, November-December, 1995, pp.13-25.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ НІЖИНСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ ІНСТИТУТІ КН. БЕЗБОРОДЬКА ТА ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Страшко Є.М., Бородавка Н.

Важливим напрямком наукової діяльності на сучасному етапі є дослідження освітніх осередків наукової думки на території України. Протягом XIX століття в Російській імперії, крім Москви і Петербургу, існували також центри у Києві, Одесі, Харкові та Ніжині. Саме у XIX столітті на базі цих наукових шкіл виховувались і починали свої наукові дослідження майбутні фундатори української історії, такі як Володимир Антонович, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Михайло Грушевський та інші. Розгляд становлення і організаційного функціонування таких товариств потребує детального вивчення для кращого розуміння атмосфери формування наукового світогляду українських вчених, діячів культури, громадського і політичного життя. Тому закономірно, що значна увага студентів, магістрантів та молодих науковців повинна спрямовуватися на всебічне вивчення спадщини історико-філологічних товариств при університетах.

У даній статті нами буде порівнюватись діяльність двох історико-філологічних товариств таких провідних навчальних закладів в Україні, як Ніжинського інституту та Харківського університету. Критеріями аналізу стануть: умови створення, статут, форми проведення засідань, видавнича діяльність, участь в Археологічних з'їздах, визначні члени товариств, котрі своєю роботою збагатили інтелектуальну спадщину як для своїх університетів, так і для історичної науки в цілому.

XIX століття ознаменувалося розквітом наукової думки. Своєрідним свідченням цього стали Товариства у великих культурних та наукових центрах при навчальних закладах, які займалися популяризацією знань серед населення. Такими науково-освітніми осередками стали Ніжинське історико-філологічне Товариство при інституті кн. Безбородька та Харківське при Імператорському університеті.

Рік створення є важливим критерієм для початку порівняння двох установ. Так, Ніжинське історико-філологічне товариство (далі НІФТ) почало свою діяльність у 1894 році. "Харьковское историко-филологическое общество" при Імператорському Харківському університеті (далі ХІФТ) було створене у 1876 році. Фундаторами Товариств стали викладачі університету інших шкіл, місцева інтелігенція, зацікавлена історією, етнографією, філологією та краєзнавством [5, с. 1]. Хронологічно період створення Харківського Товариства практично на двадцять років раніше,

постільки цілком логічно припустити, що ніжинські викладачі могли запозичити історичний досвід подібної установи і використати його для створення відповідного осередку при Інституті кн. Безбородька.

Головним документом Товариства є статут, який регламентував організаційну діяльність, встановлював порядок проведення засідань, правила прийому нових членів тощо. Основна мета створення таких товариств закріплювалася у §1 Статуту, в якому наголошувалося: "Общество имеет своей целью содействовать разработке и распространению историко-филологических знаний и взаимному обмену мыслей по вопросам из области этих знаний" [1, с. 8]. Наведений фрагмент Ніжинського статуту є показовим прикладом для характеристики його подальшої діяльності. Необхідно також зазначити, що політика освіти в Російській імперії не вирізнялася автономією університетів, тому відповідні статuti були типовими для всіх подібних закладів. Харківське товариство, як зазначалося у Статуті, було створено з метою сприяння, координації та популяризації досліджень з історії, філології, етнографії та фольклористики, культурології, філософії [5, с. 1]. Наочно ми бачимо спільність мети заснування цих двох товариств, яку знову ж таки коротко можна визначити, як наукові розвідки та популяризація провідних проблем історико-філологічної науки.

Зупинимось на питанні про засновників навчальних закладів і їхніх товариств. Відомо, що право засновувати інститути мала аристократична еліта, що отримувала відповідні відзнаки, нагороди від царя за внесок у розвиток освіти і науки. Товариства ж засновували професура, викладачі, свідомо частина інтелігенції.

Першим головою Харківського історично-філологічного товариства у 1877–1878 рр. був історик, ординарний професор Харківського університету Василь Надлер; [5, с. 2] пізніше на чолі Товариства стояли провідні харківські науковці-гуманітарії: доцент, професор, завідувач кафедрою російської словесності Харківського університету Олександр Потєбня (1878–1890 рр.), видатний вчений-славіст, професор Марин Дринов (1890–1897 рр.), видатний український фольклорист, етнограф і літературознавець та громадський діяч, з 1888 р. – проф. Харківського університету Микола Сумцов (1897–1919 рр.). Основною формою роботи Товариства були наукові засідання, на яких переважно виголошувалися доповіді з питань української літератури, історії, етнографії, філософії тощо. Нерідко учасники обирали та проблеми наукових рефератів дотичні до світової історії та літератури. Найчастіше наукову увагу доповідачів привертала історія українського Лівобережжя, наприклад, Слобожанщина та Запоріжжя. Це можна пояснити етнічними мотивами. З плином часу Товариство урізноманітнювало свою діяльність, опікуючись збагаченням матеріалів власних музею, бібліотеки, історичного архіву [8, с. 15-16]. Знаменно, що учасники Товариства брали участь у скликанні кількох Археологічних з'їздів, на яких наго-

роджувались преміями молоді науковців із іменних фондів О.Потебні, М.Дринова, Є.Редіна [7, с. 1-2]. Головним фінансовим джерелом, що забезпечувало таку активність Товариства, були щорічні субсидії від Харківського університету, до яких додавалися кошти, з членських внесків, одноразових допомог, пожертв тощо.

Члени даних товариств вивчали археологію, побут, історію Лівобережжя, українську мову і культуру та вели культурно-освітню працю. Відмітимо, що у працях членів ХІФТ переважали культурно-побутові та фольклорні моменти, а ось члени Ніжинського товариства звертали свою увагу більше на історичні та краєзнавчі питання. Це можна побачити у змісті статей та доповідей, які виголошувалися на засіданнях. [9, с. 42-55]. Наприклад, в третьому томі Харківського "Збірника..." читаємо публікації під назвами: "Народные рассказы о ведьмах и упырях" П. Іванов, "Колдуны, ведьмы и упыри" М. Сумцов, [6] у восьмому томі: "Личные обереги от сглаза" Ф. Сумцов, "Опыт исторического изучения малорусских пословиц" Ф. Сумцов.

Публічні, святкові та закриті засідання, на яких вирішувалися організаційні питання, були основною формою проведення зібрань Товариств. Так як і НІФТ Харківське товариство проводило публічні засідання, які були присвячені певній події, наприклад, вшанування пам'яті Г.О. Квітки, Г.С. Сковороди [8, с. 1]. Методи роботи були схожим: переважно виголошення рефератів, подальше їх обговорення, наукові дискусії.

Після урочистого відкриття Ніжинського історико-філологічного товариства, проведення його засідань набули сталих форм. Регулярність зібрань відбувалися два-три рази на місяць; час від часу влаштовувалися урочисті слухання, відкриті для всіх бажаючих. Як свідчать архівні матеріали, протягом 1894-1895 вони присвячувалися пам'яті О.С.Грибоєдова, пам'яті архієпископа Георгія Кониського, уродженця Ніжина, 75-річному ювілею Інституту імені князя Безбородька [2, с. 23].

Подібно до Ніжинського, Харківське Товариство мало свій друкований орган – "Збірник Харківського Історико-Філологічного Товариства", що ходив з 1886 по 1914 рр. У кількості 21 випусків.

Варто відмітити, що за своїм оформленням "Збірники..." були дуже схожі: ділилися на два відділи Офіційний та Неофіційний. Хоча були й відмінності: так у Харківському збірнику окремо виділяється педагогічний відділ, до якого належали праці членів товариства, з даної теми, також у ньому, на відміну від збірника НІФТ не виділялися окремо історичний, слов'яно-руський, класичний, гоголівський напрямки. Це свідчить про більш широкую тематичну спрямованість записок НІФТ. Щодо кількості сторінок, то Ніжинський і Харківський збірники приблизно однакові, в середньому друкований об'єм досягав 150-200 ст.

Порівняльний аналіз документальних матеріалів, дозволяє констатувати, що у Ніжинському Історико-філологічному товаристві більше уваги приділялося святкуванню різноманітних ювілейних дат як, наприк-

лад, ювілеям М. Гоголя, Л.Толстого, Т. Шевченка та інших. Натомість у Харківському подібним датам надавалася другорядна увага, значно ширше пропагувалися загально педагогічні та культурні події.

У листопаді 1909 року при НІФТ була створена педагогічна секція [4, с. 8]. Подібний відділ був створений у 1891 році, у ХІФТ за наполяганням М.Сумцова який запропонував внести відповідне доповнення до Уставу. Завданням відділу визначали: "Обсуждение вопросов имеющих соприкосновение с преподаванием историко-филологических предметов в учебных заведениях" [6, с. 32]. Одночасно було сформовано окремий відділ і у "Збірнику...". До нього увійшли праці членів товариства: історика приват-доцента Харківського університету В. Савви, історика П. Іванова, професора Харківського університету М. Сумцова, російського філолога, фольклориста О.Ветухова та інших. Також у педагогічному відділі збірника друкувалися матеріали протоколів засідань педагогічної секції [9, С. 109-122].

Спільним у діяльності цих товариств була участь членів у підготовці Археологічних з'їздів. Так у 1902 році у Харкові відбувся XII Археологічний з'їзд. Для цього у травні 1900 року при НІФТ було створено спеціальну археологічну комісію на чолі з професором А.В. Добіашем. Вона протягом 1900-1902 рр. координувала зусилля місцевих аматорів старовини та досвідчених археологів, істориків [3, с. 3]. До складу Комісії входили члени Товариства, як А. Величковський, професор М. Бережков, викладач Інституту кн. Безбородька Є. Кашпровський, відомий вчений у галузі російської історії та історіографії, громадський діяч, педагог М. Лилеев, В. Пискорський, член-кореспондент Академії наук В. Резанов, М. Сперанський. Що стосується програми діяльності, то вона достатньо чітко звучить у Звіті професора М. Бережкова: "Комиссия наметила себе не малое поле действий: С Обществом и Институтом кн. Безбородко во главе, она становилась центральным местом для всей Черниговской губернии по части собрания и разработки археологических, этнографических, исторических материалов" [3, с. 52]. Підготовка до даної події не оминула і Харківське історичне товариство. Більше того, можна сказати, що воно знаходилося самому епіцентрі подій.

Завдяки діяльності цих Товариств, вивчення історії рідного краю наприкінці XIX початку XX ст. набуло системного характеру, а історико-краєзнавчий рух у губерніях Лівобережної України став організованішим і більш цілеспрямованим. Багатогранність історико-краєзнавчої роботи Харківського і Ніжинського товариств сприяла різнобічному вивченню історії рідного краю. Разом з тим, Харківське історико-філологічне товариство розгорнуло більш масштабнішу за своїм обсягом історико-краєзнавчу роботу. У Чернігівській губернії внесок, обмеженого за своїми можливостями, Ніжинського історико-філологічного товариства у розвиток історичного краєзнавства, певною мірою, компенсувалося діяльністю

головного історико-краєзнавчого центру губернії – Чернігівською архівною комісією [11]. Переконана, що з тезою автора дисертації Т. Місотовим про обмеженість НІФТ можна не погодитися, хоча б з тих причин, що Інститут кн. Безбородька був досить авторитетним навчальним закладом і приваблював київську, московську, петербурзьку професуру. Він мав солідний корпус викладачів, які були високо кваліфікованими. Так, зокрема, у вищій школі працювали професор М. Бережков, професор А. Добіаш, Ф. Гельке, І. Турцевич, М. Лілесв та інші, котрі були безпосередніми членами Товариства, а тому науково-освітній рівень підготовки не може характеризуватися як обмежений. Так, завдяки своїй активній діяльності обидва товариства стали провідними керуючими центрами історико-краєзнавчого напрямку в своїх губерніях і підготували міцну базу і дослідницькі кадри для подальшого розвитку цього напрямку на Лівобережній Україні.

Порівняльний аналіз документальних матеріалів про існування та діяльність двох рівнозначних товариств в Україні свідчить про високий науковий статус української науки в XIX на XX ст. Виявлені нами спільні і відмінні риси у діяльності Ніжинського і Харківського історико-філологічних товариств:

- мета створення: розвиток та популяризація знань;
- методи організації: публічні, закриті, святкові засідання;
- форми проведення: зчитування рефератів, виголошення доповідей, святкування пам'ятних дат, ювілеїв тощо;
- видання схожих друкованих збірників: "Збірник історико-філологічного товариства при інституті кн. Безбородька" 10 томів та Збірник Харківського Історико-Філологічного Товариства" 21 том;
- участь в археологічних з'їздах;
- створення педагогічної секції: при ХІФТ у 1891, при НІФТ у 1909 р.

Варто відмітити, що діяльність Харківського товариства була більш масштабнішою в плані, наприклад, участі в Археологічних з'їздах, роботи педагогічної секції та інше. Все ж наукова спрямованість Ніжинського товариства була ширшою, про це свідчать теми доповідей виголошених на засіданнях, та тематика вміщених в "Збірники..." публікацій членів товариств.

Отже, ми можемо констатувати, що два товариства внесли неоціненний вклад в наукову спадщину українського народу і мали надзвичайно важливу роль в розвитку і розповсюдженню різновекторних знань серед людей того часу.

Література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН). – Ф.1334.– Оп. 1. – Спр. 2.

2. Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородька. –Т. I. – Ніжин, 1896.
3. Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородька. –Т. IV. – Ніжин.
4. Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородька. –Т. VII . – Ніжин, 1910-1911.
5. Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. II. – Харків, 1890.
6. Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т III. – Харків, 1891.
7. Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т IV. – Харків, 1892.
8. Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т VI. – Харків, 1894.
9. Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т XIV. – Харків, 1905.
10. Самойленко Г. В. Розвиток освіти і науки в Ніжині в XV-XX ст.: Нариси культури. – Ніжин, 1996.
11. Місотов Т.Ю. Розвиток історичного краєзнавства на Лівобережній Україні (2-га пол. XIX поч. XX ст.) – Автореферат дисертації. – Харків, 2006.

"ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ.Т.Г.ШЕВЧЕНКА" ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Страшко Є.М., Рослий Д.М.

У незалежній Українській державі розвиток історичної думки характеризується переосмисленням наукових концепцій, усуненням стереотипів, новою інтерпретацією фактів, дослідженням маловідомих та замовчуваних подій минулого. У цьому контексті вагомим значення набувають наукові періодичні видання, які є джерелом історії нашої нації.

Періодичні видання, як важливі історичні джерела, дозволяють науковцям простежити основні події суспільно-політичного та національно-культурного життя того чи іншого періоду. Особливий науковий інтерес має українська періодика кін. XIX – поч. XX ст., яку створювали у відносно сприятливих для національного відродження умовах, регламентованих австро-угорською конституцією. Серед значного різноманіття газет та журналів цього часу, що висвітлювали події повсякденного життя, вирізнялися академічні видання, де публікували результати своїх досліджень українські науковці. Одним з таких були "Записки Наукового товариства ім. Шевченка"(далі "ЗНТШ") [7, с. 101-103].

Основна їх цінність полягає у тому, що запискові матеріали дають можливість встановлення найважливіших тенденцій розвитку української науки, історичної думки та діяльності Наукового товариства ім. Т.Шев-

ченка (далі НТШ) в кінці XIX – на початку XX ст., що є важливим для сучасної історичної науки. Сучасний стан вивчення історії вимагає проведення комплексного систематизованого дослідження, аналізу діяльності наукових товариств і спеціальних осередків творчої спадщини українських вчених з сучасних методологічних позицій. З усієї сукупності різноманітних видань НТШ, які виходили до початку Першої світової війни, найвагомішими були "ЗНТШ у Львові". Попри їх роль увиведенні українських наукових публікацій зі стану епізодичності й наданням тривкої традиції, вони залишаються недостатньо дослідженими. Ці особливості й обумовили вибір теми дослідження.

Першими істориками Товариства були самі його члени. Чи не вперше скупі відомості про Товариство дає у "Справозданні до Записок НТШ" його голова О. Барвінський у статті "Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка" [1; с. 210]. Вивченням Записок займались М.Грушевський, В.Дорошенко, В.Кубійович, Р.Кучера, К.Студинський, В.Гнатюк, І.Крип'якевич. Вплив академічного видання на національно-культурне відродження українців неабияк зацікавив сучасних істориків, зокрема І.Грабинського, З.Зайцеву, М.Алексіївця, В.Савенка [10; с. 7–8].

Хронологічні межі визначені часом діяльності Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, від випуску першого тому Записок НТШ до закінчення редакторства записок М.Грушевським. Період з 1892 по 1913 р. Роки, які стали кульмінаційними в діяльності, як товариства, так і випуску "Записок".

Джерельною базою роботи стали джерельні публікації з рубрики "Miscellanea" в "ЗНТШ" та наукові статті опубліковані на сторінках "ЗНТШ".

Об'єктивні передумови для виникнення Товариства у Львові створював стимульований Шевченковою духовною спадщиною поступ українського національного відродження за умов обмеження української культури на теренах царської Росії (зокрема після Валуєвського циркуляру 1863) та більш ліберального ставлення до українознавства в Австро-Угорській імперії.

11 грудня 1873 р. у Львові на основі статуту, затвердженого Галицьким намісництвом, було створене Літературне Товариство ім. Шевченка [1; с. 213-214]. Фінансовою основою для його створення були двадцять тисяч австрійських крон, пожертвованих меценатом Є.Милорадовичем.

У продовж свого існування Товариство пройшло кілька етапів розвитку:

- 1) від заснування до перетворення у НТШ (1873–1892 рр.);
- 2) від створення НТШ до початку Першої світової війни (1892–1914 рр.);
- 3) від Першої світової війни до входження західноукраїнських земель до складу УРСР (1914–1939 рр.);

4) НТШ у період Другої світової війни (1939–1945 рр.);

5) НТШ у післявоєнний час (1945–2010 рр.).

У перше десятиліття діяльність Товариства мала скромний характер: його коштом вийшли два журнали "Правда" та "Дослідження у галузі руської мови" (1880, нім. мовою) О. Огоновського. З 1885 товариство перебрало видання журналу "Зоря" (виходив до 1898 р.), який став всеукраїнським літературним вісником і поширювався (після заборони 1894 р. – нелегально) у Наддніпрянській Україні [4, с. 92–93].

Літературне "Товариство ім. Т. Шевченка" діяло близько 20 років. Але в нових історичних умовах кінця 1880-х – поч. 1890-х рр. воно почало не виправдовувати покладених на нього завдань, це пояснюється розвитком рівня його науковців та їх амбіцій і як наслідок його культурно-освітню роботу успішно перехопило Товариство "Просвіта" (видавничо – конкуруюча друкарня Ставропігії). Тоді й зародився задум у О.Кониського перепрофілювати Товариство, створити на основі літературного, наукове.

Перший крок для підвищення ефективності роботи товариства було зроблено п'ятьма загальними зборами 7 квітня 1890 р., де запропонували змінити його назву на Наукове товариство ім. Шевченка. Шосте загальне зібрання вищезгаданої організації 1 березня 1892 р. прийняло рішення про зміну назви, яка разом з статутом була затверджена Галицьким намісництвом. У статуті зазначалося: "Наукове товариство ім. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та зберігати пам'ятки старовини і наукові предмети України-Русі. До того мають служити: наукові досліди з філології, історії та археології України, а також з наук філософічних, політичних, економічних, правових..." [5; с. 6].

Інтелектуально-організаційне осердя НТШ у період тогочасного дуже плідного етапу діяльності Товариства, створювала "золота трійця" в особі М.Грушевського (голови Товариства), І.Франка (голова Філологічної секції) та В.Гнатюка (наукового секретаря, фольклориста і етнографа). Окрім українських учених, до складу товариства 1903–1914 рр. було прийнято 19 членів-іноземців, науковців зі світовим ім'ям – А.Єнсена, Я.Бодуена де Куртене, О.Брюкнера, В.Бехтерева, О.Піпіна, О.Шахматова.

Основну увагу товариство звернуло на видання наукових праць окремих дослідників та періодичних збірників, які б інформували про найважливіші здобутки української науки. Одним з таких видань стали "Записки наукового товариства ім. Шевченка" [10; с. 1–5].

При всій своїй часовій змінності "Записки НТШ" зберігали переважно сталу три, рідше чотири-частинну будову, в рамках яких вміщались публіковані матеріали. Це найчастіше: 1. Статті; 2. Miscellanea, або Матеріали; 3. Рецензії або хронікальні огляди чи Критика і бібліографія. Перший розділ найчастіше без назви (т. 1–28, 38–110). До нього входили

найвагоміші за значенням праці. Друга структурна частина "Записок НТШ" містила переважно джерельні матеріали. Розділ охоплював також дрібні розвідки, присвячені окремим питанням, повідомленням, а поряд листування, щоденники. Значна кількість матеріалів тут представлена добірками невідомих досі архівних документів. Розділ мав назву "Miscellanea". Назви третьої структурної частини найбільш неупорядковані. Найвживаніша назва – "Наукова хроніка" (т. 3-10, 12-30, 37-98, 101-116). Водночас паралельно з'являється рубрика – "Бібліографія" (найбільш вживана з 1895–1909 р.).

Мова "Записок НТШ" – українська. Її визначено для видання, ще Статутом НТШ 1892 р. Впровадження української мови до "Записок НТШ", як обов'язкової, переслідувало дві основні цілі, а саме, задекларувати перед світом мову великої європейської нації, в умовах її бездержавності та стагнації та довести спроможність української мови обслуговувати науку.

Протягом 1894-1913 р. за редакцією М. Грушевського вийшло 110 (5-116) томів "Записок" [4; с. 9-13]. Це був золотий період в діяльності НТШ і друку "Записок". Особлива увага акцентувалась на публікації історичних джерел. Важливим було те, що автори оглядів працювали в різних державах та наукових центрах. Слід згадати й про те, що окремі найбільш відомі діячі культури України кінця XIX – початку XX століть були почесними членами Товариства. Серед них були М.Грушевський, В.Антонович, І.Нечуй-Левицький, М.Лисенко, І.Франко, С.Громницький [6; С. 15-17].

Така плідна діяльність галичан і наддніпрянців на терені науки та культури зумовила утворення всеукраїнської наукової організації, тогочасної неофіційної Академії наук – Наукового товариства імені Шевченка – основним виданням, якого стали "Записки НТШ".

Важливу роль у становленні Товариства відіграв М. Грушевський, який у 1894 р. переїхав з Києва до Львова, де за рекомендацією професора В. Антоновича очолив в університеті кафедру Всесвітньої історії. Він одразу ж приступив до праці в НТШ і скоро став головним організатором його діяльності. У 1894 р. М. Грушевського обирають головою історико-філософської секції, а в 1897 році – головою НТШ. З 1895 р. Михайло Сергійович став редактором "Записок НТШ" і перебрав на себе всю видавничу діяльність товариства. За час його головування НТШ видало близько 800 томів наукових праць, зокрема 110 томів "Записок". Наукова праця М.Грушевського розвинулася в трьох головних напрямках:

- розбудові НТШ, яке під його проводом стало неофіційною фактичною українською академією наук;
- розгортанні видавничої діяльності, пов'язаної, із заснуванням за його ініціативою "Українсько-руської видавничої спілки", започаткуван-

ням видання "Літературно-наукового вісника" та публікацій низки видань НТШ;

- підготовці нової генерації українських істориків (переважно студентів із Львівського університету), яка започаткувала історичну школу Грушевського і репрезентувала українську національну історіографію. Активізація наукової діяльності товариства призвела до подальшої спеціалізації його видань. У 1895 р. для публікації етнографічних матеріалів було засновано "Етнографічний збірник", а для археографічних серії "Жерела до історії України-Русі". З 1898 р. почали виходити "Збірник історико-філософської секції" та "Збірник філологічної секції". Загалом НТШ у досліджуваний період видавало близько 20 різних періодичних і серійних видань [9; с. 75–77].

Різноманітність особистих наукових інтересів науковців сприяла розробці широкої історичної проблематики. Аналіз статей дає уявлення про напрямки та тематику діяльності секції. Якщо порівнювати перше десятиліття з другим, бачимо, що деякі ділянки зросли вдвічі. Таке зростання засвідчують особливо дослідження козащини, нової історії України та етнографії. Це ті проблеми, на які М. Грушевський звертав особливу увагу. У перші роки було закладено основи археології і дослідження княжих часів.

Основною тематикою історичних досліджень "ЗНТШ" стали:

- давньослов'янська та княжа епохи;
- козацька доба;
- археологічні дослідження;
- етнографічні студії.

Важливе місце в науковому доробку займала проблематика історії давньослов'янської і княжої епохи. Найпомітніші дослідження подав М. Грушевський. Його доробок включає такі праці як: "Скити у чорноморських степах", "Анти", "Нестор і літописи", "Звичайна схема "руської" історії й справа укладу історії східного слов'янства", "До питання про розселення в'ятичів", "Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя", "Замітки до тексту галицько-волинського літопису", "Чи маємо автентичні грамоти князя Льва". Вони мали важливе значення для розвитку української наукової думки цього періоду та підняли для обговорення багато дискусійних питань з епохи Київської Русі.

Водночас активно працювали на ниві дослідження історичного минулого українського народу багато інших вчених. Так, А. Петрушевич дав замітку про "Філологічну сторону імені антів"; Г. Величко – про "Політичні і торговельні зносини Русі і Візантії в X і XI ст.", І. Матіїв був автором статті "Представлення історичних подій у Нестора", М. Панащовний – "Стародавні грецькі колонії в межах теперішньої Кубанської обл.", В. Гриць – "Політичні та торговельні взаємини Русі та Візантії в 10-

11 ст. ", О. Терлецький – "Політичні події на Галицькій Русі в 1340 р. по смерті Болеслава-Юрія II ", С.Томашівський – "Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі", Барвінський – "Кілька документів та заміток до часів Свидригайла та Жигмонта Кейстутовичів", М.Кордуба – "Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві в 13 ст.". М.Кордуба подав статтю – "Перша держава слов'янська". Де аналізує історичні умови приходу слов'ян, їх взаємин з аварами, бунт слов'ян, боротьбу з франками, обсяги держави та її внутрішній устрій. С.Томашівський вперше звернув увагу на поєднання в процесі націотворення двох протилежних тенденцій: консолідуючої і роз'єднуючої: "У процесі творення народностей діють дві протилежні сили: одна розділяє, друга з'єднує поодинокі частини. Як через територіальне поширення, відмінні умови життя і мішання відокремлюються поодинокі частини мовно, расово і культурно, так через політичну єдність і спільність культурного розвитку затираються окремішності і витворюється одноцільний національний тип вищого ряду". Боротьбу цих сил він простежує на періоді давньої історії слов'янських племен, коли перемагає ідея відокремлення: східнослов'янська група розпадається на окремі національності: українську, московську і білоруську. Другим об'єктом особливої уваги історика був процес формування української нації [2; С. 102-192].

Значну діяльність проявила секція на полі археології. Перша ініціатива і основна праця в цій області належала самому М.Грушевському. У своїх рефератах і розвідках він обговорював систематично всі найпомітніші археологічні знахідки на Україні. Він описав багаті знахідки на передісторичному цвинтарі в с. Чехах Бродівського повіту, присвятив окрему історію Звенигорода Бібрецького повіту і вирішив остаточно, що це літописний Звенигород, (див. назви статей: "Срібні знахідки в Молотові Бібрецького повіту", "Печатка св. Константина з-під Самбора", "Мечі, знайдені в Комарниках", "Три печатки з околиць Галича з грецькими написами", "Ковтки київського типу в сучасних кавказців") [2; С. 150–173].

Про придніпрянські знахідки писав свої праці Федір Вовк: "Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві"; "Про розкопки у Києві", "Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою та біля Трипілля", "Магдаленське майстерство на Україні", "Передмикенська культура", В.І. Дорошенко – "Нові археологічні знахідки в Києві". І. Копач подав критичний аналіз Тукидидової археології, В. Гребняк надав статтю "Сліди Скитської культури в Галичині". Два окремі томи Записок вийшли з доповідями, які готувалися членами НТШ для Археологічного з'їзду в Києві (О. Маркевич – "12-тий археологічний з'їзд ") [11; С. 412-417]. Через заборону української мови вони не були виголошені та не надруковані у матеріалах з'їзду.

У 1898 р. на загальних зборах НТШ було створено при історико-філософській секції спеціальну Етнографічну комісію, завдання якої полягало в тому, щоб: гуртувати та виховувати науковців-етнографів, проводити експедиційну роботу, збір, фіксацію матеріалів про традиційну культуру українців, розвивати музейну справу, публікувати етнографічні та фольклорні матеріали та дослідження.

Етнографічні розвідки до історії побуту і культури українського народу подані в працях : М.Грушевського – "Причинки до історії руської штуки в польських землях", "Спінні питання староруської етнографії", "Етнографічні зміни і культурні впливи в археологічному матеріалі України-Русі", І.Франка – "Кінцеві записки в староруських літописах", "Духовна і церковна поезія на Соді та Заході", "Г.Ількевич, як етнограф", "Козак Плахта народна пісня", В.Щурата – "До біографії писань Івана з Вишнім", "З культурного життя України XVII–XVIII ст."; В.Перетца – "Кияни в звістках єзуїтів з XVI–XVII ст.", В.Гнатюка – "Зносини українців з сербами", "Легенди із Хітарського збірника", "Руські оселі в Бачці", "Словаки чи русини пит. національності?" [2; с. 50-396].

Питання етнології та фольклору, висвітлювали Ф.Вовк, М.Сумцов, Ф.Колесса, І.Франко, В.Доманицький, В.Щербаківський, К.Широцький. Підкреслюючи етнічні характеристики української території та народу.

Цікавими є праці таких науковців, як : І. Свінцицький – "Бойківський говір та фольклор с.Бітля", В.Щербаківський – "Церкви на Бойківщині", "Дерев'яні церкви на Україні і їх типи", Х.Ящуржинський – "Причинки до пізнання культу предків на Україні", "Студії над укр. народними піснями: Хмельничина думи, пісні та вірші", В.Шухевич – "Діалект і вірування гуцулів", М.Кордуба – "Орнамент писанок на Галицькій Волині", Ф.Вовк – "Магдаленське майстерство на Україні", К.Широцький – "Надгробні хрести на Україні", "Візантійська церковна пісня та слово о полку Ігоревім", З.Кузеля – "Народні вірування 19 ст. Упири та зарази", С.Томашівський – "Причинки до пізнання етнографічної території Русі". У травні 1906 р. філологічна секція рекомендувала до друку у "Записках" статтю І.Франка "Польсько-руський вертеп" [2; с. 340-390].

На початку XX ст. особливий інтерес історики. виявляли до козаччини. З даної тематики в "Записках" головний доробок належав М.Грушевському: "Маніфест до козаків 1631 р", "Швеція та козаки", "Козаччина в планах Габора Бетлена. Переговори Швеції з Семигородом", "Хмельницький і Хмельниччина", "Зносини гетьмана І.Виговського з Польщею в 1657–1658 рр."

Крім того своїми дослідженнями відзначились: Є.Барвінський – "Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климентія 8 з козаками у 1593–1594 р. ", "Набіг козаків на Очаків 1545 р. " (оригін. дод. 22 документи). В. Липинський виводив перші монархічні традиції на Україні від держави Богдана Хмельницького. Низку цікавих та дискусійних статей подали такі дослідники, як: Є.Радакова – "Українські козаки

на Ладозьським каналі"; О.Терлецький – "Козаки на Білій Русі в 1654–1656 р. "; С. Рудницький – "Козацько-польська війна 1625 р. ", В. Герасимчук – "Виговщина і Гадяцький трактат"(де висвітлено вибір Виговського на гетьмана його програму, бунт Пушкаря, Гадяцький трактат), "Чуднівська компанія 1660 р. " (висвітлює приготування Московської сторони, Польщі, угоду з козаками під Слободищами, аферу Цицюри, капітуляцію Шереметьєва), А.Енсен – "Орлик у Швеції" (додано листи Пилипа мовою оригіналу та з перекладом). "Родина Войнаровських у Швеції", В.Доманицький – "Причинки до історії повстання Наливайка", "Козаччина на переломі 16–17ст.", Джиджора – "Причинки до історії відносин Москви до України в 1720–1730-х рр." та багато інших авторських цікавих матеріалів [7; с. 120-122].

Важливою прикметою академічного характеру Записок є критично-бібліографічний відділ, який вперше з'явився у другому томі. Однією з його рубрик була рубрика "Miscellanea" – призначена для коротких повідомлень і заміток з наукового життя та друку невеликих за розміром історичних документів. Це було новаторським та необхідним заходом на той час, коли більшість науковців не мали змоги та можливості ознайомитись з оригінальними текстами документів.

Було опубліковано та введено в науковий обіг такі джерельні матеріали як: М.Грушевський подав – "Запись Руська 1473 р.", "Київський каштелян і козаки", "Слобода Полтава 1630", "Лист Стефана Баторія докалги 1577р.", "Незаплачене Київське подимне ", " Варіанти до "Богданової" могили Шевченка", "Ще до портрета Мазепи", І.Франко – "Слово о полку Ігоревім з коментарієм", "Русини в битві при Аустерліцом 1805 р.", "Б.Хмельницький не признаний польський патріот, Німецька дисертація про Хмельниччину", "Кінцеві записки в староруських літописах", М.Кордуба – "Участь Данила в битві під Кресенбруном", "Два документи до внутрішньої історії кн. Литовського 16 ст.", О.Маркевич – "Грамота Московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р.", В.Охримович – "Рукописні церковні книги Стрийського повіту", "Документ 1586 р. про козацький промисел", С.Томашівський – "Невідомий лист Мазепи до міста Львова", "Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 р.", "Перший зазивний лист Хмельницького", "Портрет Хмельницького з видання 1683 р. ", "Причинки до істор. Мазепинщини", "З донесень австрійського посла Плейєра в Москві 1708–1709 р. (додано тексти донесень) та Мазепа і австрійська політика", О. Щуровський – "Замітка про гетьмана Сагайдачного" та інші.

Особливістю "Записок" було дукуння не тільки оригінального джерельного тексту документу, а й його перекладу з коментарями та рецензіями. Крім того важливу роль відіграла розробка різноманітних історіографічних сюжетів. Новаторським було те, що публікувавсь не просто готовий матеріал, а ставилася наукова проблема та висвітлювалися гіпотези до її розв'язання, науковці рецензували, доповнювали та

вносили свою концепцію в історичну проблематику порушену колегами, тим самим підвищуючи дискусійність статей. Цьому сприяло таке нововведення, як публікація статей частинами, за принципом продовження [2; с. 15-53].

Завдяки високому рівневі наукових праць діяльність НТШ викликала зацікавлення вчених і наукових установ світу, про що свідчить широка географія листування і обміну науковими виданнями – з Академією наук у Амстердамі, Берлінським Товариством антропології, етнології та давньої історії, Академією наук у Берліні та Мюнхені, Імператорською Академією наук у Відні та іншими науковими організаціями світу. Так на 1909 р. такі стосунки були із 244 науковими інституціями світу різних рівнів.

Публікаціям "Записок" притаманна не принципова новизна методів наукового дослідження, розробка нових для систематичної науки кін. XIX – поч. XX ст. об'єктів, якими була Україна, її народ, історія та культура. Тим самим здійснювалося українознавче тематизування наукового простору. Дослідження доробку "ЗНТШ" переконує, що багатоаспектна науково-організаційна праця Товариства є цінною і актуальною для сучасного історіознавства багатьма теоретичними і практичними сторонами, продовження і розвиток яких є доцільним у сьогоденній науковій історичній діяльності.

Опубліковані в "ЗНТШ" матеріали не тільки заповнюють білі плями нашої історії, вони є неоціненним джерелом інформації для дослідників. Вагому цінність мало збереження оригінального написання, правопису текстів. Завдяки діяльності НТШ наукові розвідки, статті та джерела, що публікувалися на сторінках "Записок НТШ", зробили його провідним українським академічним виданням кін. XIX – поч. XX ст. Дослідження національної історії, археології та етнографії заклали передумови подальших ґрунтовних досліджень в різних галузях історичної науки. Публікації джерельних матеріалів сприяли, з одного боку, глибокому вивченню тієї чи іншої проблеми, а з іншого, зробили неабиякий внесок у розвиток української археології.

Наукове товариство ім. Шевченка стояло біля зародків сучасної української науки та довгий час виконувало функції єдиної всеукраїнської академії наук того часу. Важливою є його роль у піднесенні національної самосвідомості українського народу у формуванні української науки та наукової і літературної мови незалежної України, воно виявилось безпрецедентно масштабним і значущим у процесі розвитку нашої національної науки, особливо гуманітарної, соборницького гуртування її сил. За визначальними сутнісними ознаками і кількісними показниками, важко назвати щось аналогічне в інших національних культурах.

Література

1. Барвінський О. Про заснуванє і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. – 1892. – Кн. 1. – С. 209-215.
2. Бібліографія Записок Наукового Товариства ім. Шевченка (1892-2000pp) / Ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ. – 2003. – 742 с.
3. Герич Ю. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Український історик. №1–2. – 1973. – С. 43–64.
4. Гнатюк В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові // Літературно науковий вісник. – 1925. – Кн. 11. – с. 277.
5. Грушевський М. Ювілей львівських "Записок" і постулату Української Академії Наук // Україна. – 1930. – Кн. 40. – С. 5-12.
6. Дорошенко В. Украинская Академия наук // Украинская жизнь. – 1912. – №10. – С. 15–28.
7. Зайцева З. "Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 101-122.
8. Кревецький І. П'ятнадцять літ існування "Записок Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка" (1892-1906) // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40. – С. 70-93.
9. Крип'якевич І. Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Вісник АН України. №5. – 1992. – С. 66–86.
10. Періодичні та серійні видання Наукового Товариства ім. Шевченка (1885–1939) Анотований показчик під ред. Т.Ю. Кульчицької. – Львів, 1991. – 25 с.
11. Петегрич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 412-417.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ КОНЦЕПТИ МОСКОВСЬКОГО ПОХОДУ ГЕТЬМАНА П. КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО: ДИСКУСІЙНИЙ ДИСКУРС

Страшко Є.М., Ребенок В.В

Життя і політична діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного багато в чому співзвучна з історією України першої чверті XVII ст. – складного, все ще недостатньо дослідженого періоду. Це був час жорстокого соціального і національно-релігійного гноблення українського народу, бурхливого зростання визвольного руху, героїчних походів козаків на турецькі фортеці, нових явищ у розвитку культури тощо. Свідком і навіть безпосереднім учасником багатьох тогочасних подій став Петро Сагайдачний – особистість суперечлива й неоднозначна. Яких тільки епітетів – від піднесених до принизливих, – яких характеристик – справедливих і упереджених – не довелося вислухати йому за

життя. Сагайдачний обирався гетьманом і знову втрачав гетьманську булаву, знаходив спільну мову з можновладцями й одночасно мав авторитет серед широких кіл козацтва. Його політична діяльність привертала увагу літописців та істориків, мемуаристів і поетів. І знову неоднозначність оцінок – від апологетики до прямого заперечення впливу гетьмана на події першої половини XVII ст. Так у чому ж причини такого суперечливого ставлення до цієї особи з боку сучасників, класичної історіографії і нинішніх дослідників? Саме на це питання спробує відповісти автор статті та зробити власну оцінку діяльності та особистості Сагайдачного зі зміщенням основних акцентів дослідження на безпосередньо цілком конкретному моменті його життя і діяльності. А саме – поході Конашевича-Сагайдачного на Москву 1618 р.

Актуальність даної теми зумовлена тим, що історія козацтва від виникнення січі і до середини XVII ст. досі досліджена недостатньо. Крім цього, на малодослідженість цієї проблеми вплинула скупість джерельних матеріалів, які дають можливість лише ескізно, дещо аспективно і, здебільшого, тенденційно відтворювати тогочасну дійсність, базуючись на неоднозначних відомостях та власних припущеннях. Ґрунтовніше досліджений лише період другої половини XVII століття і до першої половини XVIII ст. Актуальність досліджуваної теми зумовлена ще й тим, що саме військово-політична діяльність П.Сагайдачного мала дуже великий вплив на подальшу історію українського народу, адже українське воєнне мистецтво справді було самобутнім і своєрідним, і стало у подальшому основою для українського війська під час національно-визвольної війни, а також дороговказом Б.Хмельницькому при виборі основних напрямків збройної боротьби проти Речі Посполитої.

Метою даної статті є аналіз історіографічних оцінок, як вітчизняних, так і зарубіжних істориків про Московський похід Сагайдачного у 1618 році. Автор також спробував з'ясувати сутність наукових дискусій в українській та іноземній історіографії щодо самої особи П.Сагайдачного, його діяльності у національному аспекті світової історії.

Одним з перших істориків, хто безпосередньо звернувся до постаті П.Сагайдачного, був Д.Бантиш-Каменський. Він у "Истории Молой России" зібрав всі відомі факти про знаменитого гетьмана, але не проаналізував їх критично. П.Сагайдачного історик характеризує так: "І взагалі був се чоловік великого духу, що шукав небезпеки, легковажив жите, в битві перший, в відступленню останній, проворний, діяльний. В таборі він був сторожкий, мало спав і не був відданий так піяцтву, як то звичайно у козаків" [4, с. 371-372].

Польський шляхтич Ян Собеський (батько польського короля Яна III Собеського) учасник Хотинської битви 1621 року, писав у своїх мемуарах: "Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості й зрілого судження у справах, винахідливий у словах і діях, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, проте в очах майбут-

ніх нащадків він достойний стати поруч із найзнаменітшими людьми свого часу в Польщі" [18, с. 64].

Належним чином діяльність Сагайдачного оцінив у своїх дослідженнях М.Максимович: "Можна сказати, що славний гетьман був обронним щитом України і зробив для неї все, що тільки можна було тоді зробити підданому польського короля, не піднімаючи зброю на поляків..." [17, с. 17]. Його праці про формування Запорозького козацтва, його бойове мистецтво, про гетьмана Сагайдачного й сьогодні залишаються найбільш фактологічно наповненими. Ніхто до нього так ґрунтовно не вивчав особистість гетьмана, саме Максимович вперше оцінив Сагайдачного як видатну особу в історії України. М.Максимович віднайшов вірші ректора братської школи в Києві К.Саковича на похорон Сагайдачного, видані у 1622 році, які є одним з джерел до біографії гетьмана.

Свою частку у вивченні біографії Сагайдачного вніс і І.Каманін, піднявши нові документи, більш детально описав життя і діяльність гетьмана. Він характеризує Сагайдачного як першого видатного державного діяча, політика і воїна України. І.Каманін заперечує точку зору деяких істориків, які вважали, що гетьман був прихильником Польщі: "... на жаль, і деякі південноруські літописці XVIII століття, а з ними і окремі історики наших днів, подібно до козацької сіроми XVII століття, не зрозуміли політичних цілей і шляхів Сагайдачного і помилково вважали його прихильником поляків. Зате його зрозуміли неупереджені сучасники і гідно оцінили, як "цнаго гетмана, славнаго въ людехъ во вся вѣки" [12, с. 48].

Важливий фактичний матеріал міститься в багатьох працях Д.Яворницького. Введення ним у науковий обіг великої кількості архівних джерел помітно полегшило з'ясування багатьох питань у біографії козацького ватажка, а також його походу на Москву. Вчений заклав основу для ґрунтовного дослідження бойового мистецтва козацького війська, зокрема при П.Сагайдачному. А про самого гетьмана він висловлюється з дуже великою любов'ю та повагою: "Сагайдачний, людина широкого розуму, добре розумів головні проблеми політичного, економічного, релігійного, освітянського та станового життя своєї епохи і не лише у себе дома, на Україні, а і в суміжних їй державах. Крім того, йому був притаманний великий дипломатичний такт, завдяки якому, не оголюючи свого меча, він зумів домогтися у поляків таких результатів для блага свого народу, про які жоден південноруський гетьман ні до нього, ні після нього не смів і мріяти" [28, с. 61].

Важливе місце у дослідженні історії козацтва і ролі самого гетьмана Сагайдачного належить українському історику М.Грушевському. Гетьмана він характеризував як талановитого політика, який втілював у життя союз козащини із духовною і світською інтелігенцією України [7, с. 373].

Іван Крип'якевич визначав П.Сагайдачного як великого полководця і адмірала, але нерозважного політика і не погоджувався з тією характеристикою, яку дає гетьману М.Грушевський [14, с. 572].

Високо цінували П.Сагайдачного такі відомі історики як В.Антонович [1], М.Аркас [3], Д.Дорошенко [10].

За радянських часів особливо плідно попрацювали в цій царині І.Крип'якевич [14], К.Гуслистый [9], В.Голобуцький [6], О.Апанович [2]. Із сучасних істориків варто відзначити доробок В. Смолія [26], П.Саца [22], С.Леп'явки [16], Т.Чухліба [27], В.Сергійчука [23].

Більшість вчених-історики, які писали про П.Сагайдачного, єдині в одному – він талановитий полководець, а щодо політичних дій гетьмана думки істориків суттєво різняться.

У 1618 році королевич Владислав вирушив з невеликими силами здобути московську корону і опинився під Москвою в дуже критичному стані. Врятувати його могла тільки негайна поміч. Але серед збройних сил Речі Посполитої тільки козаки могли швидко мобілізуватись і рушити у похід. Тому до них і звернувся польський уряд за допомогою.

Гетьман П.Сагайдачний погодився на московський похід тому, що він був не тільки владним військовим лідером, але і водночас далекоглядним та тверезомислячим політиком. Він чудово розумів, що на боці Польщі – сила (поки що!). Також П.Сагайдачний бачив, що саме тепер, 1618 року, настав той момент, коли Річ Посполита, як ніколи раніше, потребує допомоги козаків – вони були найкращими воїнами і в обмін на допомогу можна буде чекати суттєвих поступок козакам від польського короля. Козацький ватажок, як ніхто інший до нього, прагнув і вмів захищати національні інтереси рідної країни, боронити незалежність козацького війська від королівської влади. Гетьман розумів, що для козаків багато важили не тільки слава, але й військова здобич.

П.Сагайдачний, зволікаючи з походом на Москву аж до літа, висунув такі вимоги: розширення козацької території; свобода в Україні православної віри; збільшення чисельності козацького війська; визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України.

Король і сейм погодилися на ці вимоги і прислали Сагайдачному військові клейноди – булаву, бунчук, печатку та знамена – ознаки гетьманської влади.

Російський історик П.Жукович висловив думку, що "похід Сагайдачного під Москву був певною мірою куплений ціною сеймової конституції 1618 року "О релігії греческой" – першої сприятливої для православних конституції" [11, с. 195].

Козаки зволікали з походом аж до літа. Проводячи легальну мобілізацію, П.Сагайдачний сподівався обійти підготовлене для козаків прокрустове ложе Вільшанської комісії, за яким реєстр обмежувався 3-ма тисячами.

Український історик К.Гуслистий у монографії "Петро Конашевич-Сагайдачний" стверджував: "Відбиваючи інтереси верхівки козацтва і старшини, протягом тривалого часу Сагайдачний проводив компромісну, угодовську політику щодо шляхетської Польщі і разом з магнатами та шляхтою намагався обмежити козацький реєстр, включаючи до нього лише заможних козаків. Це викликало незадоволення низів, внаслідок чого його неодноразово скидали з гетьманства" [9, с. 124]. З цією думкою навряд чи можна погодитися. Іван Каманін з цього приводу писав: "На доказ зростання кількості козацтва на кінець першого 25-ліття XVII ст. ми маємо незаперечні цифри. Видання і дослідження цих статистичних даних О.П.Яблонівським привело його до висновку про надзвичайно швидке збільшення кількості козацтва у період гетьманства Сагайдачного. Так, Косинський у 1594 році ледве міг зібрати 5000 козаків. П.Сагайдачний у 1616–1622 рр. виставляв їх уже в десять разів більше" [12, с. 38].

Політичне мислення гетьмана було набагато осяжніше, ніж стверджує К.Гуслистий. Сагайдачний вдався до тактики відновлення тих прав і привілеїв, що могли бути підтримані в широких колах українського суспільства і, що головне, православною шляхтою і магнатерією. Можливо, що саме це спонукало його на активну підтримку відновлення православ'я, боротьбу з унією, захист братств і розвиток освіти. А проводячи чистку в середині козацького війська, він перетворював його в однорідну зорганізовану, фінансово забезпечену військову силу загальноукраїнського масштабу.

С.Соловйов припускав, що участь українських козаків у поході на Москву пояснюється, можливо, й ворожим ставленням частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їх орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям [25, с. 62].

Розуміючи, що підчас війн Польща залежить від козацької військової сили, П.Сагайдачний дуже вдало і вміло використовував початок кожного свого походу на допомогу жовнірам для організації депутацій на Сейм і до короля. І саме ця стратегія вже після його смерті була основою у відносинах Війська Запорозького з Польщею. Узагальнити зазначене можна словами І.Каманіна: "він своїми здібностями і успіхами у військовій справі, своєю величезною енергією дав відчутти і силу козацтва, і його необхідність. Він змусив цим польський уряд іти на поступки козацтву і вести з ним переговори через комісарів" [12, с. 43].

На початку серпня 1618 року 20-ти тисячне добре підготовлене військо Сагайдачного рушило у похід на Москву. На своєму шляху гетьман послідовно здобув укріплені міста: Путивль, Єлець, Лівни, Шацьк, розбив московських ратників на чолі з Григорієм Волконським,

розігнав біля Донського монастиря бояр з великими силами і, безперешкодно обійшовши Москву, з'єднався із силами Владислава. Незважаючи на ретельну підготовку, штурм міста не вдався і козаки припинили його облогу.

Чому ж Сагайдачний не виявив наполегливості у такий важливий момент? На це питання науковці відповідають по-різному. Так, М.Максимович висловив думку про те, що талановитий і грізний гетьман П.Сагайдачний несподівано відійшов від Москви через релігійні причини, як потенційного православного союзника "у святковий день (Покрова) не здобувати Москву для "невірних": "...грізний гетьман не покинув би так швидко початої справи. Його козацьке серце могло б збентежитись від тієї думки, що він почав трощити єдиновірну йому руську столицю для того, щоб віддати її в руки іновірця..." [17, с. 16]. Такі міркування П.Сас назвав "романтичними асоціаціями" [22, с. 57], цієї ж точки зору дотримується і О.Гуржій [8].

Д.Бантиш-Каменський докоряв гетьманові за похід на Москву і вважав, що Сагайдачний зробив це із корисливих мотивів: "Исторія, передавая знаменитые подвиги героев, не может скрывать дѣянный, помрачающих ихъ славу. Конашевичъ обнажилъ, въ 1618 году, мечъ свій противъ соотечественниковъ: обратилъ въ пепель Елецъ, Ливны и другіе пограничные города російскіе; вспомошествовалъ, съ двадцатью тысячами казаковъ, польському королевичу Владиславу въ Московской осадѣ; опустошилъ окресности сего города, Коломны, Переяславця-Залѣскаго, Калугу. Онъ дѣйствовалъ такимъ образомъ для личныхъ выгодъ, желая удержатъ за собою гетьманство, приобрѣлъ довѣріе правительства польскаго, справедливую укоризну отъ потомства" [4, с. 107]. Йому заперечував М.Максимович, наголошуючи на тому, що Україна на той час перебувала у складі Речі Посполитої: "...але істориків не можна забувати про те, що Київська Русь належала тоді польській короні, а Запорозьке Військо називалось "військом його королівської милості"; що Сагайдачний ішов на Москву не для себе, а на допомогу своєму королевичу, який все ще називався царем московським" [17, с. 13].

Д.Яворницький на питання "Чому Сагайдачний відступив від Москви?" – мав іншу відповідь: "Про боягузтво Сагайдачного не може бути й мови: його ім'я наводило жах і трепет на турків і тепер, а мужність його була відома усім. Думку про підкуп Сагайдачного Москвою також треба відхилити хоча б тому, що гетьман не тільки не прагнув багатіти, а навпаки, усе своє добро завжди роздавав на корисні справи... Гетьман,... був далекоглядним політиком, ясно розумів завдання, що випало йому як охоронцеві Малої Росії та Запорожжя. Він бачив, що доля України й Січі залежить, з одного боку, від Польщі, з іншого – від Росії і що справжнім володарем подій буде той, хто зуміє стати між цими державами і видобути користь з тієї й іншої сторони" [28, с. 39].

М.Грушевський у "Історії України Руси" стверджував, що П.Сагайдачний стояв за продовження війни, як і королевич, але комісари сейму наполягали на негайному початку мирних переговорів [7, с. 377].

Іншу точку зору мав І.Каманін: "...Сагайдачний, оберігаючи Москву від козацьких походів, вбачав у ній природну і єдину союзницю малоруського народу в його боротьбі проти колонізації і окатоличення..." [12, с. 37] "...окремі історики наших днів...не зрозуміли політичних цілей і шляхів Сагайдачного і помилково вважали його прихильником поляків" [12, с. 48].

І.Крип'якевич стверджував, що запорожці участі у штурмі Москви не брали, бо стояли в засідці і мали завдання атакувати пізніше [14, с. 570].

Як недолік у діяльності Сагайдачного вважає московський похід сучасний історик В.Смолій [26].

Будучи підданим Речі Посполитої Сагайдачний спромігся виконати всі основні завдання сюзерена: пробився до Москви, врятував "честь і свободу" королівства, а отже мав підстави вважати свою місію завершеною. Можливо, це прозвучить дещо осучаснено, але можна припустити, що він не хотів подальшого послаблення та приниження Росії, завдяки чому неабияк зросли б престиж і могутність Польщі, від якої українцям теж, зрозуміло, не варто було очікувати нічого доброго. Такоїж точки зору дотримуються і сучасні історики П.Сас [22], С.Леп'явко [16], Т.Чухліб [27] і О.Гуржій [8].

С.Павленко у статті "Кривавий гетьман Сагайдачний" дотримується іншої точки зору. Він вважає, що головною причиною відступу від Москви був голод у прийшлому війську, адже жителі навколишніх сел при наближенні загонів Сагайдачного розбігалися по лісах, ховаючи продукти, а також люті морози [9].

В.Брехуненко вважає, що московський похід чітко відображає справжнє ставлення козаків та їхнього гетьмана до Москви: "Налаштованість П.Сагайдачного на продовження війни до цілковитої перемоги над московитами не залишає сумнівів у його ставленні до північно-східного сусіда. Водночас це відтіняє усю недолугість спроб подати гетьмана поборником приєднання українських земель до Москви" [20, с. 50].

У працях сучасних російських істориків, таких як Л.Морозова [19], Р.Скринніков [24], Є.Разін [21] та інших, похід П.Сагайдачного згадується лише мимохідь в контексті історії Російської держави. До постаті П.Сагайдачного виявляють зацікавленість російські військові історики такі як В.Левчук [15], Л.Коваленко [13]. Так, зокрема В.Левчук у статті "Військове мистецтво П.Сагайдачного" дає високу оцінку організації, тактичним діям, технічному забезпеченню та бойовому мистецтву козаків. Високо цінує гетьмана як талановитого полководця, називаючи при цьому П.Сагайдачного гетьманом російського козацького війська і

стверджує, що козацьким бойовим мистецтвом цікавився навіть Б.Наполеон [15, с. 56].

Історіографічний аналог дозволяє стверджувати, що є різні точки зору на облогу Москви, а тому дана тема потребує ще додаткового вивчення, пошуку нових джерел, їх аналізу. Як сама особа Петра Сагайдачного, так і його період досліджені недостатньо і є незораним полем для сучасних істориків.

Відступивши від Москви, гетьман рушив до Калуги. Дорогою він захопив острог у місті Серпухові, а потім оволодів острогом і в самій Калюзі. Сагайдачний, довідавшись про початок переговорів, радив Владиславу не покидати меж московських земель до повного укладання миру. Перемир'я було укладено в селі Деуліно (нині Сергіїв Посад) на 14,5 років. За його умовами Москва, відповідно до другого параграфу договору, поступилася Смоленщиною і Чернігово-Сіверщиною. До Речі Посполитої відійшли такі міста, як: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Почен, Трубчевськ з повітами, волостями і землями, що їм здавна належали. Обидві сторони обмінялися полоненими.

Коротка доба гетьмана П.Сагайдачного, але має велике значення в історії України. З одного боку, він підніс престиж українського козацтва, розширив козацьку територію і збільшив чисельність козацького війська до небачених доти розмірів. Завдяки його політиці козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе роль провідної верстви. З другого боку, своєю діяльністю гетьман повернув Києву значення культурного і релігійного осередку України.

За часів П.Сагайдачного в Україні були створені якісно нові збройні сили, які відрізнялися від інших армій принципами організації, навчання, комплектування та ведення бойових дій. Українське воєнне мистецтво справді було самобутнім й своєрідним і стало у подальшому основою для українського війська. Підтвердженням цього стали численні перемоги українського козацького війська у війнах, що відбувалися у цей період.

Оцінюючи життєвий шлях Сагайдачного, слід зауважити, що ніхто з його сучасників чи істориків нового часу не заперечував полководчого хисту цієї людини. Що ж до його політичного кредо, то воно викликало (і продовжує викликати) суперечки та наукові дискусії. Безумовно, гетьман був обережним і прагматичним політиком. Відкрита військова конфронтація з польським урядом здавалася йому менш прийнятною, ніж шлях переговорів і компромісів. Вони приносили певні успіхи, але були також і невдачі. У соціальних питаннях гетьман завжди наполягав на необхідності придушення "свавілля черні".

Разом з тим не можна ігнорувати великого внеску Петра Сагайдачного у розвиток визвольного руху в Україні. За його безпосередньою участю 1620 р. відновила свою діяльність православна церковна ієрархія, що являло собою далекоглядну політичну акцію. Не можна недооцінювати й піклування гетьмана про розвиток Київського і Львівсь-

кого братств, його матеріальну підтримку шкіл, прагнення дати освіту десяткам молодих людей. Так, переплітаючись, доповнюючи або суперечачи одна одній, ці риси характеру створювали цілісний і самобутній образ Петра Конашевича-Сагайдачного – відомого політичного діяча першої половини XVII ст., козацького ватажка, просто людини.

Московській похід 1618 р. показав військовий талант гетьмана, військове мистецтво козаків і змусив рахуватися із грізним гетьманом і Річ Посполиту та інші держави, російського царя змусив більше уваги приділяти обороні держави.

Період козащини та діяльність П.Сагайдачного є тим фундаментом, на якому в подальшому будувалася українська держава, утверджувалася національна самосвідомість українського народу. Як писав Д.Яворницький: "особистість Сагайдачного непересічна, видатна і велична в південноруській історії. З усіх гетьманів цей гігант найбільше заслуговує на те, щоб народ увічнив його славним монументом" [28, с. 63].

Література

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва. – К.: Веселка, 2009.
3. Аркас М. М. Історія України-Русі. – 3-тє факс. вид. – К.: Вища шк., 1993.
4. Бантыш-Каменський Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993.
5. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – К., 2007.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. т. 7. Козацькі часи – до 1625 р. – К.: Наукова думка, 1995.
8. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Україна, 2004.
9. Гуслистий К.Г. Петро Конашевич-Сагайдачний // Український історичний журнал. – 1972 р., №4.
10. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991.
11. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной уний. Вип. III, СПб., 1906 р.
12. Каманін І. Гетьманство Петра Сагайдачного. Іст.-док. кн. – К.: Веселка, 1992.
13. Коваленко Т.Л. П.Конашевич-Сагайдачний // Військова історія.– 2002. – №2.
14. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – 4-те вид., змін. і доп. – Львів:

Світ, 1992.

15. Левчук В. Військове мистецтво П.Сагайдачного // Воєнна історія.– 2002.-№1.

16. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999р.

17. Максимович М. Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного. Іст.-док. кн.: К.: Веселка, 1992.

18. Мемуари до історії південної Русі: випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Свляшевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр./под ред. В.Антоновича. – Дніпропетровськ: Січ, 2006.

19. Морозова Л. Е. Смутное время в России (конец XVI – начало XVII в.). – М.: Знание, 1990. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "История"; №8).

20. Павленко С. "Кривавий" гетьман Сагайдачний? // 17 лип. 2008 р. "Голос України"

21. Разин Е. А. История военного искусства: в 5 т. М., 1955. Т. 1.

22. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київ. старовина.–1992.-№2

23. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.— К.: Україна, 1991.

24. Скриніков Р. Мінін і Пожарський:хроніки смутного часу. – М.: Молода гвардія, 1981.

25. Соловьев С. М. История России с древнейших времен, кн. V (т. 9-10). М., 1967, ст. 62.

26. Смолій В. А. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. – К., 1993. – Вип. 1.

27. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: укр. держава в міжнар. відносинах, 1648-1714 рр. – К.: Нью-Йорк, 2003.

28. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний – Дніпропетровськ: Січ, 1991.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Полулях В.В.

Висвітлено проблеми, що виникають у зв'язку з необхідністю скористатися правовою допомогою адвоката при розгляді справ про адміністративні правопорушення. Особлива увага приділяється наданню правової допомоги адвокату чи юристу.

Ключові слова: адміністративне правопорушення, протокол про адміністративне правопорушення, постанова у справі про адміністративне правопорушення.

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що останні десятиріччя в Україні стрімкими темпами відбуваються докорінні зміни у системі законодавства, посилюється правовий контроль з боку держави і правоохоронних органів; проте, громадяни і нерезиденти нашої держави, які притягаються до адміністративної відповідальності, не мають можливості скористатися правовою допомогою, гарантованої в першу чергу Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами, незалежно від наявності вини у скоєному проступку. Незважаючи на, постійне вдосконалення і встановлення відповідності законів України міжнародним нормативно-правовим актам, право особи на правову допомогу при розгляді справ про адміністративне правопорушення постійно порушується і людина, яка не знає закону не має можливості захистити себе і відстояти свої права.

Розгляд справ про адміністративні правопорушення – це основна стадія провадження в справах про них, на якій вирішуються найважливіші завдання цього провадження. Ці завдання полягають у встановленні винних і забезпеченні правильного застосування законодавства з тим, щоб до кожного правопорушника були застосовані справедливі заходи адміністративного впливу.

Зазначена стадія, згідно з відповідними положеннями КУпАП, включає три етапи: підготовку справи до розгляду; розгляд справи; винесення постанови.

З метою правильного і своєчасного вирішення кожної справи відповідний орган, посадова особа зобов'язані ретельно підготуватися до її розгляду. В ст. 278 КУпАП визначено питання, які необхідно вирішити під час підготовки: чи належить до компетенції органу, посадової особи розгляд даної справи; чи правильно складено протокол та інші матеріали справи; чи сповіщено осіб, які беруть участь у розгляді справи, про час і місце її розгляду; чи витребувано необхідні додаткові матеріали; чи підлягають задоволенню клопотання особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілого, їх законних представників і адвоката.

Центральною постаттю в провадженні є особа, яка притягається до адміністративної відповідальності. Навколо неї власне і концентрується процесуальна діяльність всіх інших суб'єктів провадження. В ст. 268 КУпАП визначено, що ця особа має право знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, заявляти клопотання, користуватися при розгляді справи юридичною допомогою адвоката, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача, якщо не володіє мовою, якою ведеться провадження, оскаржити постанову по

справі. Слід мати на увазі, що рішенням Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 р. у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатово Г.І. щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 КПК України, статей 268, 271 КупАП України (справа про право вільного вибору захисника) положення ч.1 ст. 268 КупАП, за яким обмежується право на вільний вибір особою, що притягається до адміністративної відповідальності, як захисника своїх прав, крім адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, визнано неконституційним, що потягло втрату ним чинності з дня ухвалення зазначеного рішення. Таким чином, Конституційний Суд України визнав право особи, що притягається до адміністративної відповідальності, користуватися юридичною допомогою не тільки адвоката, але і іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Слід звернути увагу також на той факт, що в наш час адвокат чи інший фахівець може брати участь лише у розгляді справи про адміністративний проступок, тобто бути присутнім на засіданні. Разом з тим з метою реального захисту прав громадян слід було б забезпечити його участь з моменту складення протоколу або затримання особи, яка притягається до адміністративної відповідальності.

З цього приводу автором статті були досліджені 200 протоколів про адміністративне правопорушення, які були складені інспекторами Ніжинського ВДАІ за 2010–2011 рр. У двадцяти з них, особою, яка притягується до адміністративної відповідальності, було заявлено клопотання, про перенесення розгляду справи про адміністративне правопорушення у зв'язку з необхідністю користатися правовою допомогою адвоката, яка гарантована ст. 268 КупАП.

Адвокат чи інший фахівець у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, може знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, за дорученням особи, яка його запросила, і від її імені приносити скарги на рішення по справі. Його повноваження на участь у розгляді справи посвідчуються відповідним документом, який підтверджує право на надання правової допомоги.

Проте, як свідчить практичний досвід і аналіз складених протоколів у справах про адміністративне правопорушення та постанов винесених на їх основі, працівниками ВДАІ такі клопотання не задовольняються на місці, і всупереч чинному законодавству, виносяться постанови у справах про адміністративне правопорушення і громадяни незаконно притягуються до адміністративної відповідальності і на них накладаються стягнення у вигляді штрафів.

Додатково був проведений аналіз оскарження до суду постанов у справах про адміністративне правопорушення, у яких були заявлені клопотання про необхідність скористатися правовою допомогою адвоката. Судова практика, в даному випадку, стоїть на боці правопорушника. Було з'ясовано, що судді при винесенні постанов у зазначеній категорії справ, керуються положеннями ст. 59 Конституції України, згідно якої "кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура". Додатковою підставою для скасування оскаржуваних постанов є ст. 268 КУпАП, положення якої аналізувалися вище. Суд приходять до висновків, що при винесенні таких постанов інспекторами ДАІ допускається грубе порушення процесуальних норм встановлених КУпАП і які мають бути дотримані при розгляді таких справ, а оскільки грубо була порушена процедура розгляду справи, то і прийняте рішення суб'єкта владних повноважень, яким є в даному випадку інспектор ДАІ, не може вважатися законним.

Особливої уваги заслуговує проблема надання правової допомоги адвокату, який заявляє таке клопотання. Як свідчить практичний досвід, найчастіше адвокату безпідставно відмовляють у задоволенні подібного клопотання, посилаючись на той факт, що він володіє юридичною освітою і не потребує сторонньої допомоги іншого фахівця у галузі права. Проте, такі висновки є хибними, виходячи з наступних міркувань: по-перше, в Конституції України, яка має найвищу юридичну силу, а її статті є нормами прямої дії, чітко визначено, що кожен громадянин має право на правову допомогу (ст. 59 Конституції). Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними **або іншими ознаками** (ст. 24 Конституції). По-друге, у кожного фахівця у галузі права, є спеціалізація і якщо адвокат чи юрист займається цивільним чи господарським правом, то звісно, що він не може бути спеціалістом у адміністративному праві і знати усі тонкощі вказаної сфери суспільних правовідносин.

На підставі зазначеного та керуючись чинним законодавством, автор статті приходять до логічного висновку, що незважаючи на постійне вдосконалення правової системи в Україні і численні закони, які регулярно приймаються, до сих пір залишаються прогалини у законодавстві, які призводять до неправильного застосування окремих положень КУпАП при розгляді справ про адміністративні правопорушення, зокрема, пов'язаних з наданням можливості скористатися правовою

допомогою адвоката чи іншого фахівця у галузі права особі, яка притягається до адміністративної відповідальності.

Література

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс Украины об административных правонарушениях (Научно-практический комментарий). – Х., 2000.
3. Административная ответственность / Под ред. В.М. Манохина и Ю.А. Адушкина. – Саратов. 1988.
4. Адміністративне право України: підручник / За заг. ред. Ю.П. Битяка. Х., 2000.
5. Анджиєвський В.С., Тимченко І.А. Нове законодавство про адміністративні правопорушення. – К., 1987.
6. Бахрах Д.Н., Ренов Э.Н. Производство по делам об административных правонарушениях. – М., 1989.
7. Гончарук С. Т. Адміністративна відповідальність. – К., 1995.
8. Коваль Л. В. Відповідальність за адміністративні правопорушення. – К., 1975.
9. Матвеевков А.С. Производство по делам об административных правонарушениях (составление процессуальных документов). – Караганда, 1989.
10. Павловський Р.С. Причини вчинення адміністративних правопорушень і умови, які їм сприяють // Рад. право. 1988. №5.
11. Севрюгин В.Е. Понятие правонарушения (проступка) по административному законодательству. – М., 1988.

ОСМИСЛЕННЯ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Баранова Н.М.

Автор акцентує увагу на тому, що осмислення духовності українського народу вимагає розгляду багатьох фундаментальних естетичних проблем. Особливої уваги заслуговує проблема трансляції в історичному часі естетичних форм і символів національної культури, а також визначення причин, які обумовили їх функціонування (життєві умови, душевні сили, духовні потреби тощо).

Ключові слова: естетичне, естетизм, культура, національна культура, національне, ідентичність, самоусвідомлення.

Початок нового століття, а разом з ним і тисячоліття, проковує до активного пошуку нових парадигм розвитку як людства в цілому, так і конкретної спільноти – української. Позитивним моментом рефлексивних розмислів у цьому контексті є широкомасштабне осмислення вже

набутого досвіду та спроба актуалізації найперспективніших теоретичних світових та вітчизняних напрацювань.

Активізація культуротворчого процесу в Україні й загалом у світі, стратегія відродження національної культури диктує необхідність нагального розв'язання комплексу завдань, які стосуються творення, збереження, поширення та засвоєння духовних надбань нації.

Українську культуру не можна обмежувати якимись рамками. Її необхідно розглядати як цілісну систему, багатогранність і різнобічність якої дозволяє нам глибше зрозуміти особливості етнічного світосприйняття та світорозуміння.

За умов, що склалися, звернення до феномена української культури уявляється продуктивним як з огляду на необхідність формування національної самосвідомості, відродження "душі народу", так і створення довгострокової національної стратегії, пошуків шляхів та засобів подолання духовної кризи. Для реалізації цих важливих програм може бути корисним аналіз впливу естетичних реалій на осмислення та відродження української культури. Цей вплив є настільки очевидним і масштабним, що нехтування ним є, на наш погляд, недалекоглядним і безвідповідальним. Тому прагнення досягнути сутність феномена української культури на сучасному рівні без урахування всього розмаїття чуттєвого світу людини уявляється не дуже перспективним.

Українська культура складається з компонентів, які, незважаючи на всю різноплановість, синтезуються в органічну й досить динамічну цілісність, яка об'єктивно характеризує історичну спільноту людей з усіма її специфічними проявами. Ці компоненти корелюють між собою та багато в чому зумовлюють персональну "фізіогноміку" нації, навіть визначають її подальшу долю.

Періодично відбувається процес входження людини в естетичне буття. Його суспільну роль не слід ні ігнорувати, ні перебільшувати. Більш того, у контексті естетичного аналізу стають зрозумілішими складні, майже невлвовимі для інших підходів ознаки української культури в усьому діапазоні її предметних і духовних виявів. Причому це стосується і ретроспективи, і сучасності, і футурологічних тенденцій розвитку цієї культури.

Крім цього, естетичні реалії національної культури дають можливість розглянути широкий спектр проблем духовного характеру, наблизитися до адекватного розуміння смислу й естетики буття українців. Домінантою стає орієнтація на повернення від надмірно зараціоналізованого, об'єктивістського та технократичного світобачення до конкретної живої людини, реального, а не надуманого буття, у сферу чуттєвого світу.

Естетичне обумовлює специфіку існування феномену української культури як відкритого діалогу, як явища принципово полемічного, як проблемного та дискусійного поля, у межах якого взаємодіють різні творчі концепції, течії та точки зору.

Осмислення української культури як естетичного феномена ще не було предметом цілісного дослідження у філософській, культурологічній, мистецтвознавчій студіях. В окремих наукових працях частково висвітлюються певні аспекти цієї проблеми або ж осмислюються в контексті творчості певних мислителів.

З огляду на це, з особливою гостротою постають складні і багатогранні завдання осмислення даної проблеми, значущість якої та необхідність теоретичного обґрунтування не потребують доведення.

Естетичне – це не якийсь "додаток", не якась зовнішня яскрава форма, а обов'язковий спосіб існування культури. Дефіцит естетичного в нашому житті може стати причиною такого потужного й реального процесу, як вандалізація культури.

Естетичне займає важливе місце в процесі формотворення української культури. Його можна розглядати з точки зору становлення в культурно-історичному контексті як особливого духовного феномена або як таку категорію, що вже сформувалася та функціонує в реальному суспільно-культурному середовищі. Необхідно зауважити, що естетичне як атрибут культури функціонує не у своєму "чистому" вигляді, а в конкретних формах, тобто як прекрасне, піднесене, трагічне, комічне тощо. У зв'язку з цим виникає потреба розглядати місце й роль кожної із цих категорій у процесі практичного й художнього освоєння світу, аналізувати їх розвиток і збагачення в процесі культуротворення. Якщо конкретизувати, то нас цікавить практична функція естетичного як специфічної детермінанти творчої діяльності українців.

Величезний досвід естетичного у виявленні гармонізації в прекрасних і доцільних формах, які створюються людиною, потрібно використовувати в розв'язанні сучасних проблем культуротворення. Тут – широке коло застосування саме естетичних критеріїв того, як можна впливати на негативні явища в українському суспільстві чи, принаймні, запобігати їм.

Поряд із безпосередньо практичним значенням естетичного в процесі формотворення культури, його потрібно розцінювати і в значно ширшому контексті світоглядного рівня. Передусім потрібно визначити світоглядно-ціннісний аспект. Естетичне весь час повертає нас до запитання: "Як почуття краси, поетичності, духовний і чуттєвий світ людини може впливати на розвиток культури?"

Естетична думка констатує себе у власному методологічному значенні як один з обов'язкових засобів у вирішенні проблем культуротворення. Не маючи юридичної чи морально-імперативної сили, естетичне здатне впливати на поведінку кожного українця через виховання, розвиток загальної культури та свідомості.

Без облагородження людських почуттів гармонією, духовністю, сила технічного прогресу стає руйнівним автоматичним носієм бездуховності. На сучасному етапі розвитку суспільства людський розум бере на себе відповідальність за все, що існує на Землі, тому етичний і естетичний імперативи повинні бути піднятими на значно вищий щабель у шкалі регулятивних функцій.

"Естетичне у своїй духовності не залежить від вузького раціоналізму, практицизму, однак не можна заперечувати й те, що естетичне в повсякденному житті людини разом із різного роду моральними установками залишається незмінною "охоронною грамотою" стосовно збереження цінностей природи й культури як найвищих реліктів" [1, с. 11].

Сучасна українська культура досліджується як нескінченний розгорнутий ланцюг прямих проєкцій вічності. Споглядання розуміється як процес залучення до творчості Абсолюту: "Усе, що існує – витвір абсолютної краси, сформований за подібністю до неї, і це формування здійснюється на основі залучення" [2, с. 120].

Естетичне як творчість Абсолюту, що втілене в справжню природу сучасного й постійно розгортається в ній, набуває рис матеріальності й постає перед нами у вигляді атрибуту культури, яка існує. Оскільки естетичне звернене до першоджерел внутрішнього життя людини, то воно втрачає форму трансцендентної заданості й виводиться через натурфілософський гносеологізм як атрибут культури.

Поєднання в єдину цілісність культури й естетичного – знамення історії буття українців, – це рух культури у сферу "абсолютного буття", стан людської екзистенції, спрямованої на ідеальні, вищі життєві цінності. Естетичне як атрибут української культури репрезентує сукупність специфічних проявів. Насамперед це самотрансценденція діяльності та свідомості українців, "подвійне" світопереживання.

Цілісним, системним і узагальненим вираженням естетичного в життєдіяльності людини є її світогляд, у якому інтегруються світовідчуття, світобачення та світорозуміння особистості.

Світогляд українців формується на основі всіх інших проявів духовної активності, концентруючи й об'єднуючи в єдине ціле найсуттєвіші ідеї, а саме: свободи, абсолютного, нескінченності, цілісності ("соборності", "усеєдності"), багатоплановості буття культури. Ці ідеї визначають істотні характеристики й функції естетичного.

Естетичне не тільки утворює основу й сутнісний осередок духовного універсуму української культури, але й виступає способом його внутрішньої організації, оскільки певним чином упорядковує духовний світ культури, визначає його "конфігурацію", граничні основи й перспективи, координати та орієнтири, опорні принципи та критерії, інтегрує його в єдине ціле. Тому доцільно стверджувати естетичну організацію куль-

тури, розуміючи під цим структурованість, системність, інтенціональність її змісту та духовних актів.

Естетичне являє собою цілісне й усвідомлене переживання співвідношення "людина – світ", духовно-чуттєве "прийняття" світу й людського буття в ньому. Таке осмислене переживання світу здійснюється в тісній взаємозумовленості та взаємодії глибинного, буттєвого й рефлексивного пластів, оскільки естетичне як стрижневий компонент культури пронизує всю її структуру. Воно (естетичне) постає як осмислене, живе й конкретне емоційно-ціннісне переживання взаємодії людини та світу, духовно-чуттєва причетність до нього в культурі.

Сутність естетичного виражається й у тому, що воно поєднує в собі безпосередню буттєвість, укоріненість у конкретно-реальному житті людини та світоглядну рефлексію. В естетичному інтегрується буття особистості в його зовнішньо-практичних і внутрішньо-духовних аспектах – і, як наслідок, забезпечується цілісне переживання духовно-практичного відношення до світу. Естетичне утворює основу, спосіб духовного самовизначення нації, забезпечує осмислене переживання кожним українцем свого буття в загальнолюдському контексті, "уживання" у світ культури та її неповторне самовираження, самоствердження в ньому.

Естетичне не існує поза культурою, оскільки воно тісно пов'язане "зі світоглядним, філософським, суспільно-політичним, пізнавальним, моральним, утилітарно-практичним та іншим змістом" [3, с. 203] і переживається людиною в процесі її різноманітної взаємодії зі світом.

На увагу заслуговує й те, що естетичне в культурі розглядається і як емоційна сфера людини, а також висвітлюються особливості чуттєвості, які стають основоположними в її розвитку, характерними й визначальними для душевних почуттів.

Чуттєве співвідношення людини зі світом культури здійснюється як переживання пристрасного відношення до дійсності, що виражається в емоційно-вольовому забарвленні явищ і предметів, оцінках, смислах, бажаннях, мотивах, цілях, потребах. У контексті чуттєвого переживання досягається єдність внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного і об'єктивного, загального й індивідуального.

У культурі через естетичне розкриваються деякі аспекти людської чуттєвості як особливої форми духовного освоєння світу: єдність раціональних, інтелектуальних та афективних процесів; активний, діяльнісний характер; взаємозв'язок смислової, мотиваційної та емоційної сфер.

Естетичне проявляє себе в діяльнісному процесі через смислове узгодження суб'єктивного світу людини й об'єктивно даних реальностей – дійсних і уявних. Це процес трансформації, проектування у власну площину "для себе" всіх предметів, явищ і подій у культурі.

Сутнісна характеристика естетичного в контексті формотворення культури полягає в тому, що воно (естетичне) є відображенням емоцій-

но-ціннісного не тільки в емпірично-нааявному бутті, але й у ідеальних предметностях культури. Естетичне освоєння людиною духовного виміру соціально-культурної реальності здійснюється світоглядними почуттями, що вирізняються специфічними характеристиками, функціональними особливостями й важливим значенням у становленні та світоглядному самовизначенні української культури.

Естетична спрямованість людської чуттєвості виявляється в тому, що об'єктом почуттів є явища та предмети людського світу (культури) у формі свого ідеального інобуття. Завдяки естетичному надемпіричний світ ідеального й абсолютного, трансцендентна сфера культурної реальності дається людині в цілковитій безпосередності переживання. Використовуючи дещо змінений вислів С.Франка, можна сказати, що естетичне є іманентним переживанням трансцендентальної реальності [4, с. 250–251], способом сприйняття та переживання трансцендентного як поцейбічного.

Тому, аналізуючи роль естетичного в контексті формотворення української культури, ми намагалися підкреслити необхідність уникнення дуже поширеної хибної думки, яка пов'язана з тим, що, по-перше, функціонування терміна "естетичне" дещо обмежується, реалізуючи лише значення "чуттєве", а розуміння філософсько-естетичної категорії широкого синтетичного плану залишається поза увагою.

По-друге, багато дослідників до естетичного аналізу різних аспектів дійсності залучають категорії, розроблені лише для мистецтва, не враховуючи того, що в умовах сьогодення потрібна якщо не розробка спеціальних естетичних категорій, то хоча б унесення поправок до чинних категорій під час використання їх для аналізу трудової діяльності, відношенні людей тощо.

По-третє, ці недоліки в естетичній теорії знову-таки зумовлені помилкою методологічного характеру спробою обмежити естетичну свідомість лише мистецтвом.

Естетичне виявляється й у природі, і в трудовій діяльності, і в самій людині, тому маніфестує більш широкий діапазон можливостей для відображення, а не тільки через мистецтво, яке є сферою, що зосереджується в людській діяльності, у духовному житті суспільства, та як засіб формування духовного світу особистості характеризується цілим рядом особливостей.

Тому ми можемо стверджувати, що естетичне в процесі формотворення не тільки української культури, а й будь-якої іншої, виступає "способом організації та конструювання життя через упорядкування особистісних станів і смислів, надання їм завершеного буття..." [5, с. 156].

Людмила Живкова з цього приводу зазначає: "Само поняття "культура" поєднує в собі багатоаспектну природу й загальнолюдську

діяльність, яка розкривається в процесі еволюції. Це – несвідоме чи свідоме прагнення всіх істот до світла, до істини й краси" [6, с. 42–43].

Отже, причетність до краси повинна бути необхідною передумовою, яка постійно змінює та трансформує свідомість, а також, одночасно, зберігає кращі зразки досвіду людства.

Культура – це ключ до дверей, які відкривають нам таємницю нації, малюють свого роду портрет даного народу, в якому неповторно відображається весь досвід людства. Культура – це штучне явище, створене людиною для її пізнання, реалізації людської сутності, вона виступає як система матеріальних і духовних цінностей, що створені людством для застосування в їх діяльності як норми регулювання, способи організації поведінки та спілкування людей.

Тому, дуже складним постає питання про співвідношення естетичного досвіду та освітньо-виховного процесу. На сьогоднішній день воно не має однозначних відповідей. Так, не дивлячись на очевидність того, що різноманітні соціальні групи мають різні естетичні цінності та ідеали, естетичне виховання покликане транслювати естетичний досвід у його зразках-моделях не диференційовано, а виділяючи з усієї людської естетичної культури деяку сферу універсальних естетичних цінностей, яка б влаштовувала всіх без виключення. Іншою складною проблемою в трансляції естетичних цінностей є сама специфіка естетичного досвіду, яка, у відповідності з укоріненими в теорії естетичного виховання принципами кантіанської естетики, повинна носити характер "незацікавленості", що вступає у протиріччя з прагматичною спрямованістю сучасної освіти. Таким чином, якщо естетичні цінності не мають емпіричної користі, вони повинні бути наділені іншими властивостями, які можуть представити їх як об'єкт устремлень, бажань кожного. В результаті, естетичний досвід, отриманий в середовищі сучасної культури стає визначаючим для формування естетичної культури особистості.

У наш час як ніколи раніше естетичне як незмінний атрибут культури покликане розширювати кругозір і свідомість кожного українця, об'єднувати силою традиції, що трансформується та оновлюється, проникати в сутність еволюційного успадкування між минулим, теперішнім і майбутнім, спрямовувати цілі та завдання творчої діяльності нації до вершин майбутнього.

"Нове Суспільство, Нова Культура вимагатиме Нової Людини, – вважає Г.Когута, – (ми знаємо, що кожна культура в історії людства – антична, середньовічна, Відродження – "відкривалися проектом нової людини, і саме тому відбувалася як якісно нова культура). Без нової людини, без внутрішніх змін у нас самих, ніяких якісних змін у суспільстві відбутися просто не може" [7, с. 4]. Саме тому, всебічна естетизація сучасної культури повинна розглядатися як беззаперечний факт.

Література

1. Кучерюк Д.Ю. Естетичне сприйняття предметного середовища. – К.: Наук. думка, 1973. – 143 с.
2. Кузанский Николай. "Вся ты прекрасна, возлюбленная моя..." // Эстетика Ренессанса (антология): в 2 т. – М.: Искусство, 1981. Т. 2. – С. 115 – 143.
3. Художественная деятельность. Проблема субъекта и объективной детерминации: Сб. науч. тр. – К.: Наук. думка, 1980. – 295 с.
4. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
5. Наконечна О.П. Естетичне як тип духовності. – Рівне: Б.в., 2002. – 202 с.
6. Живкова Л. Формирование мира и человека по законам красоты. – София: Пресс, 1978. – 51 с.
7. Когута Г. З приводу статті А.Дністровського "Жінки і криза цивілізації" ("Смолоскип України", № 2, 2000 р.) – Смолоскип України, № 3, 2000. – С.4.

МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПРЕКРАСНОМ

Гончарова І.М.

В статті розглядається метафізичний аспект проблеми прекрасного, як вона постає в українській і російській філософії. Автор намагається проаналізувати прекрасне не як емпірично-дане в сприйнятті, а з точки зору трансцендентності цієї сутності. Ключові слова: прекрасне, софійність, соборність, виразність краси.

Красоту можно рассматривать в аспекте формы и в аспекте выразительности. Безликая значит невыразительная в самом общем смысле. Выразительность всегда энергийна. Причем энергию нужно понимать как смысловую, умную энергию которая отличается от мускульной энергии, а так же от электрической в научном понимании. А что же выражается? Сущность объекта или явления. Методологически нужно различать энергию сущности и саму сущность, однако сущность открывается именно в своих энергиях. Хотя сущность целиком присутствует в каждой своей энергии, всё таки энергия действует в инобытии сущности. Инобытие сущности – не-сущее, меон (материя, чувственное, в самом общем смысле). Поскольку энергия сущности – это сущность в инобытии, она является становящейся энергией. Это становление (духовный процесс), является смысловым, умным становлением. Поэтому энергия сущности всегда имеет символическую природу.

Таким образом, энергия сущности – это сущность в инобытии, в энергии заключается становление и именно смысловое становление. Энергийно могут проявляться разные стороны сущности в инобытии.

Становящаяся сущность – это некая смысловая сила, некий энергетический смысловой ток самовыражения.

Выражение, следовательно есть энергия сущности или сама сущность в своём воздействии на меон. Выражение, или энергия сущности, есть смысловая картина, рождающаяся в силу осмысления материи. Эта смысловая картина и есть лик. Причём лик можно понимать как живой, в этом смысле символический образ может стать живым существом. Такими бывают чудотворные иконы, они имеют своего Ангела. Павел Флоренский называл икону окном в запредельный мир Вечности, умные энергии благодати высвечивают для нас трансцендентный мир. Чем более проявлено неявляемое, тем сильнее оно постигается и переживается, и тем загадочней и таинственней то, что явилось. Вся эта логика символического образа возможна благодаря апофатической смысловой энергии, чем более нагнетена энергия, тем более она охватывает смысловых возможностей, тем выразительнее лик художественного произведения.

Вообще-то красоты нет без выразительности, так какую же красоту можно назвать безликой? Кроме выразительности можно говорить о форме прекрасного, причем различая идеальную и материальную форму. Такая материя как холст и рамка имеет отношение к художественному образу весьма опосредованное.

Энергия сущности приобретает материальную форму в этом мире. Красивость материальной формы относится в большей степени к миру феноменальному, тогда как в красоте всегда есть ноуменальное начало отражающее глубины Вечности Эстет воспринимает прежде всего красивость материальной формы. Дизайнер – формотворец не является проводником энергий ноуменального мира – "зеркалом у Бога". Ему бы "не трогать красоту", но красивость легче продается и имеет у широкой публики больший успех. Эстетство порождает невыразительную, безликую красоту. Даже у некоторых знаменитых певцов самолюбование голосом иногда подавляет духовную выразительность. Безликим я бы назвала исполнение Л. Лоретти "Аве Марии". Юноша не сумел выразить любовь. Когда я слышу голос отца Романа, – "моя поруганная Радость, моя распятая Любовь", – сердце распаивается хоть на мгновение для высшей Любви. Эстеты не любят Красоты, у них нет притяжения к Божественной вечности.

Есть у Достоевского малоизвестное высказывание о красоте: "Красота не только страшная, но и таинственная вещь. Тут дьявол с Богом борется, а поле битвы – сердца людей".

В земной красоте всегда противоречие светлого и темного начал, но есть и страшная красота, даже если говорить о земной. Здесь речь, пожалуй, не о безликой красоте, а о той которая имеет демоническую выразительность и подавляет энергиями от духа отрицания. Музыку Р.Вангера любил Ницше, а также Гитлер. В этой музыке гениально

выражено столкновение космоса и хаоса, добра и зла. Мера может нарушаться в эстетическом восприятии. Если Гитлер был открыт для демонических энергий, он и в музыке Вагнера воспринимал именно темную сторону. В Музыка Вагнера дьявол с Богом борется, но если мы в восприятии становимся на божественную сторону и осознаём меру зла, то переживаем катарсис как положительное очищение.

Понятно, что во всякой земной красоте добро и зло сталкиваются, такая красота нам понятнее, а вот о Красоте с большой буквы не поможет написать школьная эстетика.

Учение о Деве Света, Софии, т.е. о Божественной Красоте впервые встречается в гностицизме (Ипполит, Ириней, Ориген и др.). В офитских сектах высший мир представляется большей частью как мир Света. В нём обитают четыре верховных существа, третье существо Святой Дух представляется женским началом. У Иринейя скорее три начала: Отец, Сын, Материя. Логос (Сын) демиург, у Отца берет идеи и сообщает их безкачественной безобразной Материи. Трудно сказать было ли по Ипполиту высших существ три или четыре. Первоотец чуждый всякого определения, он вместе с Матерью источник зонов. У всех София носительница Света. Человек состоит не из одной души, а еще из материального тела и из высшего элемента – силы Света. Женская ипостать у Ипполита то выделяется, то сливается с понятием "Человек", который поэтому изображается двуполым. У Иринейя, по учению офитов, существует вместе с женским началом или Св. Духом четыре высших существа. В книге "Pistis Sophia" Дева Света есть судия который стоит перед воротами Царства Света, чтобы отворять их только достойным. К Ней являются по смерти души людей, чтобы узнать достойны ли они блаженства или снова должны возвратиться в земное бытие.

У гностиков сведения о Софии довольно скудные и противоречивые.

Вообще-то о материальном начале есть в любой философии. В языческой философии Платона есть учение о меональном хаосе – неодухотворенной материи, которая несет колоссальный заряд отрицательной меональной энергии. В мифологии это учение персонифицируется. Именно из этого измерения Эриннии, Аты, Медуза Гаргона и др. мифологические образы с женскими именами. Миф о Персее интерпретируется как разворачивание Космоса из Хаоса из этой "черной дыры", сжатой материи, которую зовут Медуза Гаргона. Персей не смотрит ей в глаза потому что заглянувший в "ничто" сразу погибнет. Щит – это те символические образы через которые мы воспринимаем мир. Нам не дано видеть Абсолютную Красоту, а также не дано видеть бездну абсолютного зла.

В христианской философии учение о Софии есть в исихазме, здесь также Матерь Света отождествляется с Красотой и Целостностью.

Св. Григорий Палама говорит, что в Деве Марии "Бог объединил все частичные аспекты прекрасного, распределенные между другими тварями, и сделал ее общим украшением Царства всех существ видимых и невидимых". Через её посредство люди и Ангелы получают благодать.

В протестантской западноевропейской философии учение о материальном начале предано забвению. В XX в. становятся популярными альтернативные протестантской философии учения Ф.Ницше и А.Шопенгауэра. У Ницше дремучий натуралистический пантеизм и язычество, там скорее о темной дионисийской материи чем о Софии.

Возрождение учения о Софии в положительном смысле находим в православной философии. Наиболее развита софиология у отцов церкви С.Булгакова, П.Флоренского, а также у Вл.Соловьёва и др. "всеединцев". Каждому православному философу так или иначе давалось откровение Софии, Она открывалась одной из бесчисленных своих сторон. Очень часто через восприятие Красоты природы.

С.Булгаков в работе "Свет невечерний" описывает как через откровение Софийности природы он прозрел односторонность и скудость так называемой научной картины мира.

"Душа давно привыкла с тупою молчаливостью видеть в природе лишь мертвую пустыню под покрывалом красоты, как под обманчивой маской... и вдруг в тот час заволновалась, задрожала душа, а если есть, если не пустыня не ложь, не маска, не смерть, но Он благой и любящий Отец, Его риза, Его любовь... О, я был в тисках в плену "научности", этого вороньего пугала, поставленного для интеллектуальной черни"...

"И снова вы, о горы Кавказа! Я зрел ваши льды, сверкающие от моря до моря, ваши снега, алеющие под утренней зарей, в небо вонзились эти пики и душа моя истаявала от восторга. И не умер в душе этот миг свидания, этот её апокалипсис, брачный пир, первая встреча с Софией".

В.Соловьёву дано было откровение Софии трижды, он видел Её в образе Девы Марии первый раз в церкви.

Поскольку этот символический образ обладает бесконечной смысловой полнотой и цельностью философский анализ затрудняется. Учение о Софии сложно и противоречиво. Принцип "Софии" имеет всеобъемлющее значение для мира и поэтому может получить различные определения. София для Бога Его – Другое имеет от века образ совершенной женственности, но Он хочет чтобы этот Образ был не только для него, но чтобы Он реализовался, воплотился для каждого индивида способного с ним соединиться. К такой же реализации и воплощению стремится и сама Вечная Женственность, которая не есть только бездейственный образ в уме Божиим, а живое духовное существо, обладающее всею полнотою сил и действий Весь мировой и

исторический процесс есть процесс её реализации и воплощения в великом многообразии индивидуальностей.

В.Сововъёв говорит о Софии как о существе вечно совершенном, но иногда пишет о Мировой Душе временно отпавшей от Бога и постепенно воссоединяющейся с Ним. Учение о темном материальном начале у Соловьёва не выражено, в стихах он восхваляет и славит только Софию Божественную.

Перенесение плотских, животнoчеловеческих отношений в область сверхчеловеческую есть величайшее зло. Ничего общего с этим не имеет почитание Вечной Женственности как действительно от века воспринявшей силу Божества, действительно вместившей полноту Добра и Истины, а через них нетленное сияние Красоты.

София у П.Флоренского наиболее сложный объект теологической теории – это вселенская реальность, собранная воедино любовью Бога и озаренная Красотой Святого Духа. В отношении к твари София есть Ангел-Хранитель твари, идеальная личность мира. Она есть идеальная субстанция сотворенного мира, разлитая везде, поэтому Её можно воспринять и через красоту природы. Она духовность твари, святость, чистота и непорочность её т.е. Красота.

С.Булгаков рассматривает Софию как Божество в Боге, идею всех идей осуществленную как Красота. Как нечто высшее по сравнению с тварностью София – это четвертая ипостась. Однако Она не участвует в жизни Бога являясь Его – Другим, поэтому триипостасность "Бога в себе" остаётся. Троица – это трииединая личность и одна природа (София). Это всекачественное всё – Бог в своём откровении, то, что в священном писании называется мудростью Божией, Софией. По отношению к мировой множественности София есть органическое единство идей всех тварий. В Её космическом лице София – Мировая душа, Она природа творящая по сравнению с природой сотворенной. Каждая тварь с положительной стороны может быть названа софийной.

Однако твари имеют отрицательную сторону – низкий субстратум, а именно материю как "ничто", как бессодержательное небытие. Здесь не имеется в виду то "Ничто", которое является тенью бытия. Земля есть нечто, в которое уже излилась софийность, поэтому она есть потенциальная София. Ничто получило актуальное бытие и стало Хаосом. Это тот "родимый Хаос", который шевелится под бытием, а иногда и прорывается как сила уничтожения. Без этой энергии застыл бы процесс становления и развития. Сотворение земли лежит вне шести дней миротворения. Отделение света от тьмы, появление небесных тел, растений и животных – все это сотворено творческим словом Божиим, но уже не из Ничто, а из земли, как постепенное раскрытие её софийного содержания, её идейной насыщенности. Земля есть поэтому как бы космическая София, её лик в мироздании, женское начало сотворенного мира. Она есть та Великая Мать, которую

издревле чтили благочестиво языки: Деметра, Изида, Кибела, Иштар, и эта земля в потенции своей Богоземля. Универсум одушевлен повсюду и является иерархией идейных существ, идейных организмов. Божественная София как Мировая Душа обнаруживается в вызывающей изумление целесообразности строения организмов, в духовных инстинктах культуры.

Если в "Свете Невечернем" лишь намечается теория существования двух Софий божественной и сотворенной (тварной), то в "Агнце Божьем", "Утешителе" и "Невесте Агнца" она развивается уже подробно. Божественная София как панорганизм идей является вечным человечеством в Боге, Божественным прототипом и основой человеческого бытия.

Сотворенная София близка Софии Божественной. Все в божественном и сотворенном мире, в божественной и сотворенной Софии тождественно по содержанию (хотя не в виде бытия). Одна и та же София раскрывается как в Боге, так и в твари. Отрицательное утверждение, что Бог сотворил мир из Ничто, опровергает концепцию о всяком небожественном или сверхбожественном начале в творении; но её положительным утверждением может быть только то, что Бог сотворил мир посредством Себя, из Своей природы.

У С.Булгакова согласно метафизике, сотворение мира состоит в том, что Бог кладет в его основу Свой собственный мир не как извечно существующий, а как становящийся. В этом смысле он заменил Свой божественный мир ничем, погрузив его в становление. Так Божественная София стала и тварной Софией. Бог повторил Себя в творении и отразил в небытии. Положительное содержание космического бытия так же божественно, как и божественна его основа в Боге. Таким образом, позитивное содержание мира сотворено Богом не заново: оно тождественно тому содержанию, которое от века в Боге. В таких рассуждениях Булгакова очевидна струя пантеистическая, зато такая логика никогда не породит мертвый и пустой деизм – отделение Творца от твари. Каждое творение Софийно, поскольку оно имеет положительное содержание или идею. Платоновская "идея" в православии понимается не абстрактно, а как наделенная всею полнотою реальности т.е. телесностью. Говоря о телесности, мы обсуждаем лишь общепhilosophическую сторону вопроса, оставляя без внимания разные планы телесности. Учение С.Булгакова об идеях, наделенных телесностью, выражает одну из характерных особенностей православной философии – её конкретность. Эта же особенность присуща и философскому учению П.Флоренского, Соловьёв же прямо называл свою философию религиозным материализмом.

Если у Виндельбанда платоновсти "идеи" понимаются только как логические абстракции и схемы вещей, то в православной философии

как личные субстанции, ангелы мира. Ангелы-хранители отдельных людей, церквей, народов суто члены сотворенной Софии.

Ключом к разрешению проблемы культа иконы у Сергия Булгакова является учение о несотворенной Софии как образе Божиим и прототипе твари. Все твари и человек сотворены после образа Бога и являются, следовательно, по положительным качествам живой иконой Божества. Следовательно Христос – новый Адам, в своей плоти принял свой собственный образ небесного Адама, свою икону. Иконограф, изображающий тело Христово, должен отразить хотя бы некоторые из бесчисленных сторон Слава Божия для этого он должен быть чистым проводником благодати.

Божественная София, Красота – есть вечное человечество в Боге – божественный прототип и основа бытия человека. Все индивидуальности в положительном смысле, как самобытные начала бытия, лучи в спектре софийной плеромы.

С грехопадением образ универсального всечеловечества в Адаме потускнел. Грехопадение еще более усугубило пропасть между божественным и человеческим. Из двух центров бытия – духовного и материального (тварного) – человек предпочел второй и подчинил не плоть Духу, а Дух плоти. Природа предстала перед человеком не в своём софийном, а в своём тварном аспекте в образе падшей или тёмной Софии, в образе небытия, т.е. материальности и аморальности.

Материя и тело как носители чувственности не являются злом. Однако перед материальным миром стоит задача актуализировать свой софийный характер. Зло – результат своеволия тварей, использующих силы бытия для актуализации небытия – субстратума мира, низшей материи.

Разрушенное Всеединство становится отрицательной бесконечностью эгоцентрических существ. Универсальная материя мира превращается в меон – материальное бытие, в котором небытие – настоящее, характеризуется взаимоограничением и разделением. Оно индивидуально в дурном смысле. Раздробленность обуславливает отрицательный смысл индивидуализации.

Духоносная Дева Мария несет в себе природу всех личностей, а поэтому является матерью человечества и проявлением Святого духа в человеческой ипостаси. Под её благодатным воздействием мир стремится восстановить утраченную Соборность. Избавление от рабства суеты, софийного осияния, преображения материи в Красоте жаждет вся тварь. Преображенная материя становится святой плотью, Божественной Материей, послушной зовам Духа. Идеальный, совершенный человек явится высшим проявлением Софии, Божественной мудрости.

Достоевский сказал: "Красота спасет мир". Истинная Красота т.е. преображение мира софиургия, возможна лишь в недрах церкви, под живительным действием непрерывно струящийся в ней благодати

таинств, в атмосфере молитвенного воодушевлення. Это завершение творческой деятельности Бога достигнуто в новой зоне, а не в пределах земной истории. Цель истории ведет за историю, к "жизни будущего века", а цель мира ведет за мир, к "новой земле и новому небу".

Литература

1. С. Булгаков Свет Невечерний. – М., Политиздат 1995, с. 48.
2. Гностицизм II века и победа Христианской церкви над ним. – К. 1917. тип. Акц. общества "Перт Барский в Киеве", Крещатик №40.
3. Тарас Лютий. Розумність не розумного: Монографія. – К.: Вид. Парпан, 2007.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ Е.ГУССЕРЛЯ: ВІДКРИТТЯ НАУКИ БЕЗ ОБ'ЄКТА

Кушерець Т.В.

Феноменологія є одним із найвпливовіших напрямків європейської філософії ХХ століття, в межах якого було відновлено традицію дослідження свідомості як найважливішої характеристики людської суб'єктивності. Зацікавленість основоположника цього напрямку Е.Гуссерля у створенні нового філософського методу, який був би базовим щодо окремих наук про природу та суспільство, мала наслідком радикальні зміни в явленнях про свідомість як таку та активність мислячого суб'єкта, що в подальшому привело до радикального перегляду найважливіших світоглядних питань про людину, самоусвідомлення нею відповідальності за навколишній світ, свою долю та історію людства.

Гуссерлю вдалося спростувати уявлення, у відповідності з якими суб'єкт наукового пізнання ототожнювався з психологічним суб'єктом. Діяльність свідомості у такому розумінні нагадувала "переварювання" або по меншій мірі "засвоєння" їжі, що надходила із зовнішнього світу. На цьому ґрунтувалося панування в науці емпіризму, основним постулатом якого було те, що чуттєвий досвід є єдиним джерелом істини для будь-якого пізнання. Як математик, Гуссерль показав, що сутнісні властивості математичних об'єктів не виводяться у такий спосіб. Сутність дається в інтуїції, що переживається суб'єктом. Те, що емпіричні дані, або чуттєвий досвід надає нам можливість мати самі речі, засновник феноменології назвав емпіричним та прагматичним забобоном. Остаточним джерелом правомірності будь-якого твердження знаходиться в "баченні" (Sehen) взагалі, тобто в первинній даруючій свідомості. "...Сутність є тим, чим "сама річ" розкривається мені в первинному даруванні" [6, с. 15]. В подальшому мислитель з метою

відмежування від теорії ідей Платона, у якій світ роздвоювався на видимий світ речей та невидимий світ ідей або сутностей, використовує поняття ейдос, що зберігає у своєму значенні присутність сутності в образі, зовнішньому виявленні.

Із визначення ейдоса, схопленого первинною інтенцією, Гуссерль робить методологічні висновки, які будуть спрямовувати емпіричні наукові дослідження. Кожній емпіричній науці відповідає наука ейдетична, що охоплює регіональний ейдос об'єктів, що нею вивчаються. Мислитель переконаний, що необхідно описати той спосіб, за допомогою якого сам об'єкт існує для дослідника, а не наполягати на незалежності об'єкта від суб'єкта пізнання.

Поверхневий розгляд напрямку міркувань Гуссерля може справити враження, що мислитель повторює шлях Канта, який намагався встановити умови а priori для пізнання будь-якого об'єкта взагалі. На цій підставі філософські теорії обох мислителів називають трансцендентальними. Відмінність між ними полягає у тому, що кантівський трансценденталізм виявляється схематичним і має відношення до абстрактного суб'єкта пізнання взагалі, до "знеособленої особистості", не прояснюючи механізму включення реального досвіду в апріорну схему будь-якого можливого пізнання.

Гуссерль частково повертається на позиції картезіанства, бо саме там суб'єкт досягається завдяки операції сумніву та *cogito*, тобто конкретним суб'єктивними переживанням, а не абстрактною схемою. Однак суб'єкт Декарта є самодостатнім, абсолютним, таким, що не потребує нічого іншого, щоб засновувати своє буття. Для свідомості у поясненні Гуссерля світ є необхідною умовою, або одним із полюсів для виявлення людини як суб'єкта: Я виявляє "тут і тепер" світ і сприймає цей світ як існуючий. Об'єкт взагалі є наскільки ж річ, як і поняття. Гуссерль називає цю обставину природною настановою: "Я виявляю [реальність] як існуючу і яку я приймаю такою, якою вона дається мені, як існуючу" [Цит. за 6, с. 23]. Звичайно, що можна поставити під сумнів дані або інформацію про зовнішній світ, яку людина отримує від нього. Але це жодним чином не вплине на загальну позицію природної настанови. І у науковому знанні зберігається внутрішня теза цієї настанови, бо жодна наука не заперечує існування реального світу, який вона досліджує. Якщо для Декарта безсумнівним виявлялося лише те, "що сумніваюсь саме Я", то в феноменології область безсумнівного розширюється, бо включає також і те, що виражено у природній (натуралістичній) настанові. Однак для того, щоб виявити чисте Я, потрібно поставити цю установку "поза грою", "взяти в лапки", тобто здійснити процедуру "редукції" (епохе), щоб розірвати переплетіння конкретного Я з природним світом та зробити останній не просто існуючим, а "феноменом існування". Справжнє значення "взяття в лапки" полягає в тому, що воно повертає погляд свідомості на неї саму ж, воно

змінює напрямок цього погляду і зриває, засумнівавшись у світі, покривало, яке маскує власне людську природу. Як Я, що знаходиться у природній настанові, Я є також завжди і трансцендентальне Я, але знає про це людина лише завдяки здійсненню феноменологічної редукції. Емпіричне Я завжди "зацікавлене світом" воно живе в ньому цілком природнім чином; на основі цього Я феноменологічна установа констатує подвоєння Я, встановлюючи тим самим незацікавленого спостерігача (науковця). Поза межами редукції існує єдність суб'єкта, яка передує всякому концептуальному конструюванню. "В дійсності сприймаючий суб'єкт є саме той суб'єкт, який створює світ і якому цей світ дається через відчуття" [6, с. 33].

Феноменологію не слід зараховувати до соліпсизму, бо вона врешті решт не приводить до конструювання об'єктивності. На думку Ліотара, вона ставить проблему походження світу таким же чином, як до неї її ставили релігійні та метафізичні системи, які існували ще до появи наукової картини світу та до появи критичної філософії, яка вирішувала проблему умов можливості світу для Я. Хоча Гуссерля неодноразово звинувачували в суб'єктивізмі, він був прихильником об'єктивних істин та бажав збагнути походження цих істин. А це можливо, на його думку, лише з врахуванням початкової єдності предмета з суб'єктом.

Поняття інтенціональності дозволило Гуссерлю остаточною чином описати відношення суб'єкта і об'єкта. Успадковане від Brentano, це поняття набуває іншого значення у феноменологічній філософії. Окрім того, що воно означало бути для свідомості "спрямованою на...", тепер воно стало означати також і надання смислу. "...Смисл світу дешифрується як смисл, який я даю світу, але цей смисл є переживанням чогось об'єктивного, але відкритого мною, без якого він не мав би смислу світу для мене" [6, с. 36]. Інтенціональність передбачає два полюси – предмет і Я, тобто суб'єкт в рефлексії, ego в cogito. Таке розуміння суб'єкта є глибшим за декартівське "Я мислю", бо передбачає з'ясування того, як Я здобуває свій власний смисл. Для ясності у визначенні сутності Я визначальними стають два моменти. По-перше, Я виступає як інваріант і єдність усіх актів свідомості. По-друге, тільки завдяки Я забезпечується єдність потоку свідомості. На цій підставі Гуссерль робить висновок про Я як про передумову здійснення феноменологічного досвіду та, наслідуючи Канта, назвав його трансцендентальним, на протигагу емпіричному Я Декарта. Проте шлях Гуссерля до трансценденталізму не повторює кантівських міркувань, він приходять до нього в межах методу феноменологічної редукції. Окрім того, міркування Канта приводять до відокремлення царин науки та моралі, розсудку та розуму. Гуссерль, навпаки, особливо у своїх останніх роботах прагне відкрити безвідповідальність науки. Його критика кантівського трансценденталізму близька до гегелівської, окресленої у "Феноменології духу", та спонукає зробити перехід від Я до інтерсуб'єктивності як своєрідного

інваріанта об'єктивного духу. "Трансцендентальна суб'єктивність – це інтерсуб'єктивність", – чітко заявляє філософ у одній із своїх останніх робіт. Наукове знання повинне базуватися на безперечному факті, у відповідності з яким люди не знаходяться в ситуації як предмет у предметному просторі; ця ситуація стає для них джерелом допитливості, наукового інтересу та відповідальності.

Гуссерль ставив питання про відносини Я та Іншого передусім виходячи з того, що наукові істини є загальнозначущими. Інші єго не є лише уявленнями та об'єктами, що знаходять в моєму Я своє можливе підтвердження, але за своїм змістом саме інші. Інший "має той самий сутнісний стиль, що і "Я", він сутнісно аналогічний моєму єго" [1, с. 77]. Оскільки Я та Інший сутнісно ідентичні, це приводить до інтерсуб'єктивної єдності. Сама трансцендентальна філософія приводить до співтовариства особистостей, або до проблеми інтерсуб'єктивності, яка активно обговорювалася в останніх роботах Гуссерля. Шлях, який він розпочав вирішуючи логіко-математичні проблеми привів його до абсолютного єго, "але цей шлях перестав бути тепер привілейованим: шлях інтерсуб'єктивності, соціальності або історії став так само правомірним. Виходячи з останнього, по новому формулюється завдання філософії, яке раніше розглядалося філософом як утвердження її у якості строгої науки. "...Філософ уже не може говорити про розум взагалі, трактувати під одним іменем всіх і кожного, або вважати, що він у змозі всіх і все конституювати, але повинен побачити самого себе в діалозі з іншими, які знаходяться всі разом в певній ситуації, і вимагаючи визнання себе конституюючим розумом, він повинен одночасно признати те саме по відношенню до інших" [7, с. 11].

Щодо сучасної Гуссерлю історичної ситуації, то у нього не було сумнівів стосовно кризи європейського людства. "Гуссерлівська інтерпретація новітньої європейської історії вражає своєю масштабністю, глибиною, не традиційністю" [4, с. 2]. Оригінальність полягала передусім у визначенні кризи природознавства як основної причини загальнолюдської кризи ХХ століття. Мислителем був простежений розпочатий Галілеєм шлях математизації природознавства, який, з одного боку, забезпечив розвиток техніки, а з іншого, забезпечив підміну справжнього світу його ідеалізацією, виразом його в математичній символіці (картиною світу). Головною помилкою Галілея Гуссерль вважав те, що вчений не зробив предметом детальних розмірвань те, що дано безпосередньо як чуттєво даний світ, із якого і походить світ геометричних ідеальних фігур (звичайно не без активності свідомості). А це привело до того, що природознавство не виявилось у повній мірі співвіднесеним з життєвим світом, а разом з цим зник та до цих пір відсутній "по справжньому очевидний самозвіт активно пізнаючого суб'єкта" [2, с. 167]. Абсолютизація символів у математичних теоріях приводить до заміни ними життєвого світу і приписуванню природі

характеристик об'єктивності, дійсності та істинності. В результаті має місце не виправданий дуалізм об'єктивного і суб'єктивного, природи і духу. Криза сучасного природознавства полягає в тому, що воно ігнорує свій смисловий фундамент, яким виступає життєвий світ. Криза суспільних наук, які розбудовувалися на перших своїх етапах за зразком природничих, полягає у наслідуванні цієї помилки.

Цінність поняття життєвий світ полягає у тому, що він є корелятивним інтенціональності суб'єкта, завдяки якій і виділяються чисті смислові значення, або ідеальні сутності. Цей світ, в якому розгортається все життя людей, сам по собі не позбавлений ейдетичної, або смислової структури. Осмислення будь-чого потребує співвіднесення його з уже знайомим, а життєвий світ є "універсумом наперед заданих самоочевидностей", нереклексивно засвоєних у повсякденній практиці незаперечних припущень та цінностей. Вони дані людині як "завжди уже" відомі достовірності, а тому утворюють підвалини усякого смислу, усякого досвіду, будь-якого людського знання.

Тому представникам соціогуманітарних наук, які мають його за предмет свого вивчення, слід бути особливо пильними та відповідальними. А це можливо лише за умови ретельно здійснюваної процедури феноменологічної редукції, що здійснюються по відношенню до таких актів як ідеалізація, формалізація, символізація, вимірювання та технізація. Якщо ці науки втратять свою життєву значимість, то вони нічого не можуть сказати про реальні проблеми, вчинки та прагнення людей.

Найскладніше запитання, на яке повинна дати відповідь феноменологія як методологія суспільних наук, полягає у наступному: як можна сформулювати об'єктивні поняття та об'єктивно верифіковану теорію суб'єктивно значимих структур? Переконали відповідь на це запитання дав А. Шюц, який стверджував, що "наукові конструкції другого рівня, що побудовані у відповідності з процедурними правилами, дійсними для усіх емпіричних наук, є об'єктивними, ідеально-типovими конструкціями і як такі – конструкціями другого порядку у порівнянні з конструкціями першого рівня – конструкціями повсякденної свідомості, над якими вони надбудовуються" [8, с. 494]. Дослідник-теоретик не є включеним у спостережувану ситуацію, оскільки він, проводячи дослідження замінив свою особисту біографічну ситуацію на "наукову ситуацію". Вирішення наукової проблеми повинно досягатися у відповідності з процедурними правилами цієї науки.

Як досліджує науковець поведінку інших людей? За поясненням Шюца, він спостерігає певні факти, що стосуються поведінки людей і конструює типові моделі поведінки або способи дій. Далі він упорядковує типові моделі деякої діючої особи або осіб, які, як він вважає, наділені свідомістю. Однак ця свідомість обмежена таким чином, що не містить нічого окрім елементів, що відносяться до моделей спостережуваного способу дій. Таким чином дослідник приписує цій досліджуваній свідо-

мости ряд типових ідей, намірів, цілей, які вважаються інваріантними у моделі поведінки даного типу. Цей гомункулус, або маріонетка, пов'язаний з іншими гомункулусами в передбачуваних моделях інтеракцій, які сконструйовані у такий самий спосіб. Однак ці моделі не є довільними. "Вони вимагають логічної послідовності та адекватності. Останнє означає, що кожне поняття у науковій моделі повинно бути зрозумілим як діючій особі так і іншій людині у термінах повсякденного знання, та бути сумісним з конструкціями повсякденного життя" [8, с. 495].

Умови, за яких працюють моделі поведінки, можуть змінюватися, тобто змінними вважається ситуація, в якій маріонетки повинні зустрітися, але не набір їх мотивів і цілей, що є єдиним змістом їх свідомості. "Кожен крок у конструюванні та використанні наукових моделей може бути верифікований шляхом емпіричного спостереження за умови, що ми не обмежуємо це поняття чуттєвим спостереженням об'єктів та явищ, а включаємо в нього досвідну форму, за допомогою якої повсякденна свідомість у буденному житті розуміє людські дії та їх результати з точки зору основних мотивів та цілей" [8, с. 495–496].

Методологічне значення феноменології для розвитку наукового пізнання полягає також у подоланні обмеженості індуктивізму. Сутнісна недостатність індукції, на думку феноменологів, полягає у наступному. Гіпотеза про стійкість якихось взаємозв'язків, яку емпірики прагнуть знайти в результаті спостережень, конституюється духом на підставі одного випадкового спостереження. "Із значної кількості випадків не можна вивести закон; він є "ідеалізуюча фікція", що створена не кількістю фактів, а базується на ясності, яку він привносить у факти. Зрозуміло, що ця фікція потім буде піддаватися експериментальній перевірці, але індукція та статистична перевірка не можуть резюмувати увесь науковий процес: він виражається у творчій роботі духу" [6, с. 87]. Так, як показав Гуссерль, Галілей спочатку створив ейдетику фізичного предмета, бо неможливо відкрити закон вільного падіння, виводячи універсальне із особливого експерименту, а лише завдяки "погляду", що конституює сутність матеріального тіла.

Отже, усяка наука, на думку феноменологів, розпочинається з побудови порядку сутностей, що походять із уявних варіацій та є узгодженими з реальними варіаціями, які отримуємо під час проведення експериментів. Так можна коротко охарактеризувати суть коперніанського перевороту, здійсненого Гуссерлем у філософії ХХ століття, наслідки якого для розвитку природничих та соціогуманітарних наук важко переоцінити.

На думку сучасного британського філософа С.Крічлі, феноменологія далеко не вичерпала свої потенціали, бо "вона, як і раніше, вчить нас тому, що, коли розмова заходить про справжнє, принципове розуміння людей, речей та всього того, що лежить в фундаменті соціуму, нам не обов'язково звертатися до строгих наукових пояснень або мрячних псевдонаукових гіпотез; для рішення цієї задачі нам краще скористатися тим, що можна було б назвати *пояснювальними*

зауваженнями... Пояснювальні зауваження допомагають нам побачити ті аспекти нашого повсякденного життя, що, хоча і були для нас самоочевидними, але залишалися прихованими від нашої уваги, причому ми не помічали їх саме внаслідок їхньої самоочевидності. Пояснювальні зауваження роблять ці феномени більш зрозумілими, змінюють кут, під яким ми на них дивимось, та дають нам про них нове та досить несподіване уявлення. У цьому плані феноменологія являє собою реорганізацію того, що ми підспудно вже знали, але просто залишали поза увагою; вона дозволяє нам навчитися дивитися на світ по-новому" [5, с. 128].

Таку можливість феноменологія надає завдяки процедурі редукції, яка уможлиблює вивільнення від тих установок в переживаннях свідомості, що визначають перспективу, певні ракурси нашого бачення. "Це вже є кроком "до самої речі", до вивільнення смислу. Але це – саме та редукція, котра підводить не стільки до чистої свідомості як такої, скільки до необхідності нової редукції у пізнанні, тобто до кончої потреби відкривати в сприйнятті нові феномени" [3, с.185]. Звільняючись від пізнавальних, емоційних установок, котрі переобтяжують наперед заданими смислами наші переживання (а це можливо як рефлексивний акт), ми наближуємось до нових феноменів, до здійснення інших редуктивних дій у досвіді. Феноменологія вимагає від науковців навчитися бачити світ у всій його безпосередньо відчутній та практичній присутності.

Література

1. Гуссерль Э. Амстердамские доклады // Логос. – 1992. – №3. – С. 62–80.
2. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология // Вопросы философии. – М., 1992. – №7. – 136–176.
3. Дондюк А. Проблема Іншого у феноменологічній традиції та ідея свободи // Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи. – К., 2005. – С. 175-205.
4. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия – М., 2000.
5. Крічлі С. Вступ до континентальної філософії / Пер. з англ. Вадима Менжуліна. – К., 2008.
6. Лиотар Ж.- Ф. Феноменологія. – СПб: АЛЕТЕЯ, 2001.
7. Мерло-Понті М. Философ и социология // Вопросы социологии, 1992. – Т. 1. – С. 5-15.
8. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках // Американская общественная мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 481-496.

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО ДЕКАБРИСТОЗНАВСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття присвячена актуальним проблемам сучасного декабристознавства. Автор на основі значного масиву літератури виокремив найбільш складні та дискусійні питання, спроби їх вирішення українськими та російськими істориками.

Історія декабристського руху була і залишається джерелом різноманітних міфів як соціокультурного, так і політичного характеру, що впливали і на наукове вивчення цього явища. На початку 1990-х рр. інтерес до декабризму суттєво знизився, що було зумовлено як об'єктивними (поява нових дослідницьких проблем), так і суб'єктивними (небажання вивчати революційні рухи) чинниками. Взагалі, у цей період переосмислення історичної спадщини часто зводилося до заміни позитивних знаків негативними. Іноді за вивчення проблеми бралися публіцисти чи аматори, створюючи викривлену схему руху. Останнім часом учені стали частіше звертатися до проблем декабризму. Це пояснюється тим, що повстання "споборників святої волі" було точкою біфуркації в історії не лише Російської імперії, але, можливо, й усієї Європи.

На сучасному етапі у вітчизняній історичній науці робляться спроби наукового спростування міфологем декабристського руху. Разом із тим, зміни, які відбулися у суспільній свідомості, зумовлюють необхідність перегляду багатьох проблем. Відмова від старих детермінованих оцінок дозволяє науковцям розширити дослідницький спектр у вивченні декабризму. У той же час, переоцінка багатьох цінностей призвела до появи нових версій, які потребують перегляду, уточнення, аналізу.

Перше в Росії збройне революційне повстання проти самодержавства й кріпосництва зазнало поразки, сили реакції, витримавши натиск революціонерів, переважили. Царське самодержавство, скориставшись ситуацією вчинило над декабристами жорстоку розправу, якою намагалися залякати передові сили Росії. По всій країні прокотилася хвиля арештів учасників декабристського руху, переважно офіцерів і солдатів. Близько трьох тисяч арештованих заповнили царські в'язниці в Петербурзі, Могильові та Білій Церкві. Головною катівнею слідства над декабристами стала Петропавлівська фортеця з її похмурими казематами [7, с. 92].

17 грудня 1825 р. цар для розшуку співучасників таємних товариств призначив Слідчий комітет на чолі з військовим міністром графом О.І.Татіщевим. Членами комітету були брат царя М.П.Романов, генерал-ад'ютант О.І.Чернишов, директор поштового департаменту О.М.Голіцин, начальник Головного штабу генерал-ад'ютант І.І.Дібіч, начальник штабу гвардійського корпусу генерал-ад'ютант О.Х.Бенкендорф, колишній учасник змови проти Павла І сенатор П.В.Кутузов, черговий генерал

Головного штабу О.М.Потапов. "Перед судом історії, – писав декабрист О.В.Поджіо, – Микола стоятиме не один, а стоятимуть і всі ці державні чини, що були присутні при вступі його на трон" [20, с. 117].

Слідчий комітет діяв під безпосереднім наглядом Миколи I, якому доповідали про зізнання кожного декабриста. Розслідування велось жорстоко, з уживанням усіх катівських засобів, щоб примусити арештованих до зізнання. Більшість декабристів трималися мужньо. Через півроку Слідчий комітет представив царю "Донесення" (17-го червня 1826 р.), що містило звинувачення на кожного ув'язненого декабриста. Відтоді почався другий етап царського судилища [24, с. 78].

1 червня 1826 р. Микола I підписав маніфест про створення Верховного кримінального суду з 72 осіб, а 3 червня це нове царське судилище вже почало читання матеріалів "Донесення" Слідчого комітету. Головою Верховного кримінального суду призначено М.М.Сперанського (декабристи висували його кандидатом у Тимчасове верховне правління). Список осіб, що віддавалися до суду, складався з 121 особи: 61 члена Північного і 60 членів Південного товариства. Їх доля фактично вже була вирішена Миколою I, а суд мав лише виконати його волю [2, с. 215].

Сучасні українські й російські дослідники вивчають створення та функціонування міфів і легенд у декабристознавстві. Як відомо, минуле існує у суспільній пам'яті не лише як історія, але й як міф. С.Ерліх розглядає міф та історію як взаємопов'язані атрибути свідомості. Проміжними ланками між ними є легенда і переказ, які свідчать про виродження міфу та зародження історії. Ці жанри відрізняються між собою типом героїв: головні дійові особи міфу – боги, легенди – герої, переказу – історичні особи. Історичні події конкурують, щоб стати зразком, тобто міфом. Історія набуває у міфі статус "історичної спадщини" [4, с. 308].

Цим С.Ерліх пояснює невідповідність між історичним значенням декабристів та кількістю декабристознавчих досліджень, адже інтерес до них викликаний не стільки розумінням декабристів як історичних діячів, а ставленням до них як до "культурних героїв", чії діяння стали моральним зразком. Історик пояснює ідеалізацію декабристів не стільки тиском радянської ідеології, скільки стереотипом, що склався в умах істориків. Ця думка видається нам більш правильною, ніж твердження В.Бокової, що популярність декабристів зумовлена тим, що в СРСР, де науковий комунізм перетворився на пародію на християнське віровчення, декабристам дісталася роль святих у комуністичному іконостасі [11, с. 89].

Сучасники декабристського руху створили ідеальний образ безкорисних борців за народне щастя. Вони називали декабристів "фалангою героїв, вигодованих, як Ромул і Рем, молоком дикого звіра", "богатирами, кованими з чистої сталі з голови до ніг, воїнами-пророками, що свідомо вийшли на певну загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління", тобто вважали, що вони усвідомлено принесли себе в жертву заради майбутнього торжества революційних ідей [6, с. 108].

Більшість сучасних істориків з радістю приймала такий декабристський міф. Як аргументи, наводилося те, що ідеї декабристів пропагували гуртки братів Крітських та В.Розаліон – Сошальського. Згодом декабристський міф розпався на низку легенд. Одні продовжували розвивати "революційну легенду". Інші розробили теорію, звертаючись до декабристського досвіду революційної боротьби [13, с. 88].

Поширеною на сьогодні в російській та українській історіографії залишається думка про значення в історії декабристів-революціонерів, які рішуче виступили проти сил реакції, що гальмували прогрес країни. Своєю тривалою боротьбою вони накопичили певний позитивний досвід, який дістав високу оцінку й сприяв розвитку визвольного руху в Росії [17, с. 60]. Зокрема, це проголошення ліквідації самодержавства і скасування кріпосного права, що сприяло б розвитку капіталізму й нових суспільних відносин; визнання безумовно необхідним елементом революційної боротьби гуртування сил однодумців у таємних політичних товариствах, що вносило елементи організованості й цілеспрямованості у початковий період визвольного руху, усвідомлення необхідності проведення соціальної революції в інтересах усього народу [24, с. 80].

Деякі українські історики вважають, що безперечною заслугою дворянських революціонерів було те, що вони заради інтересів народу, зокрема селянства, знехтували власними привілеями й виступили проти свого класу. Але ті ж декабристи, дбаючи про поліпшення долі народу, водночас боялися залучати його до боротьби. Це був парадокс, породжений умовами кріпосної епохи [21, с. 82]. Загальну думку про ставлення дворянських революціонерів до народних мас висловив О.В.Поджіо: "Народ знемагав у рабстві, в невігластві, і ми ухилилися від нього, уникали цього вибуху... Військові поселення, варварське обходження поміщиків та притаманне всім самоуправство над селянами – які були б для нас сили, – але ми їх обминули, щоб не ввергати суспільство в неминучі розрухи...". О.О.Бестужев-Марлінський також відверто визнавав: "Ми найбільше боялися народної революції, бо вона не може не бути кровопролитною і тривалою..." [9, с. 115].

Декабристи очолили кілька тисяч солдатів і вступили в боротьбу, майже напевне знаючи наперед чи відчуваючи приреченість своєї благородної справи на невдачу. І все ж нерівний поєдинок їх із самодержавством відбувся й означав початок фатального кінця старого ладу. З іскри, викресаної цієї героїчною сутичкою революціонерів з царизмом, з часом розгорілось велике полум'я російської революції [5, с. 215].

Особливої уваги заслуговує питання щодо причин поразки декабристського руху. Зокрема, декабристи не усвідомлювали вирішальної ролі народних мас у суспільному розвитку, боялися наростання класової боротьби селянства проти поміщиків, а тому не могли очолити рух мас у ході революції [22, с. 80]. Вони не спиралися в своїй діяльності на прогресивний на той час клас чи суспільний прошарок, здатний не лише

взяти владу, а й здійснити прогресивні перетворення. Таким класом могла стати буржуазія, яка тоді лише формувалась і не була спроможною підтримати дворянських революціонерів. Зазначається, що керуючи політичним рухом, опозиціонери не змогли подолати пасивності солдатських мас, придувлених муштрою, темрявою неписьменності, царистськими ілюзіями, не зуміли переконати колишніх кріпаків у кончій необхідності соціальної революції, підготувати з них свідомих борців й повести за собою на штурм старого ладу [18, с. 235].

У сучасній історіографії існує припущення про те, що орієнтація декабристів лише на військове повстання хибна тактика, що не могла привести до повної і остаточної перемоги революції. На думку О.Киянської, вони обрали моментом для виступу династичну кризу – тимчасове й незначне явище, що не являло собою кризу "верхів", а лише вносило деяку дезорганізованість в середовище панівного класу – поміщиків і царизму [16, с. 125]. Наявність в ідеології й тактиці дворянських революціонерів істотної долі консервативних традицій, що віками склалися в середовищі дворянства як привілейованої касты, спричинилася до нерішучості, схильності до компромісів, пасивності перших борців за свободу [3, с. 240].

Незважаючи на те, що минуло багато років відтоді, як відгрімилі гармати на Сенатській площі Санкт-Петербурга, проте бої за декабристську "спадщину" не вщухають і досі. Дослідники намагаються віднайти пояснення, чому рух декабристів у всі часи привертав увагу істориків і політиків. Нас уже не влаштовує пояснення В.Ключевського про історичну випадковість, що обросла літературою [12, с. 8]. "Історична цінність революцій, – писав російський історик-емігрант М.Алданов, – залежить від трьох обставин: від того, що вони руйнують, від того, що вони створюють, та від легенди, яку вони по собі залишають... Декабристи нічого не зруйнували і нічого не створили. Цінність того, що вони зробили, цілком зводиться до їх легенди" [1, с. 220].

У контексті історичного значення розвивається напрямок визначення взаємозв'язку описаних подій з наступними історичними подіями. Як зазначає історик Ю.В.Латиш надзвичайно популярним культ декабристів став у дні Лютневої революції. Перед новою владою стояла проблема створення нової історичної схеми, яка б легалізувала цю владу. Тому спочатку Тимчасовий уряд, а потім більшовики прагнули покласти в її основу революційні виступи проти царату [10, с. 60]. Голова уряду О.Керенський звернувся до Д.Мережковського з проханням написати для солдатів брошуру про декабристів. Вона скоро вийшла з друку з присвятою "Продовжувачу справи декабристів О.Ф.Керенському" і була поширена в армії. У новій парадигмі української і російської історії декабристам відводиться місце зачинателів революційного руху. Цю думку обстоювали ще історики М.Слонім та М.Балабанов, котрих важко запідозрити у симпатіях до більшовизму. Виступаючи на офіцерському

зібранні у Севастополі 8 березня 1917 р., командувач Чорноморського флоту О.Колчак заявив: "...Вогонь, запалений офіцерами-декабристами, ніколи не помирає в офіцерському корпусі" [14, с. 38]. У травні 1917 р. у Петербурзі було створено Товариство пам'яті декабристів, до якого ввійшли О.Горький, І.Рєпін, В.Фігнер, В.Засулич, історик П.Щоголев, літературознавець Н.Котляревський. У липні аналогічне товариство виникло у Києві. Воно ставило за мету "дослідження руху декабристів і поширення відомостей про цей рух у широких колах населення". Проте, на відміну від петербурзького, київське "Південне товариство" ніякої роботи не вело [15, с. 10].

Отже, декабризм сьогодні розглядається як соціально-економічне, політичне та культурне явище, що склалося під впливом взаємодоповнювальних факторів. Саме ним був зроблений великий внесок у процеси політичної перебудови імперії. З'явився новий, за мірками того часу, сенс у розумінні ідеології як засадничої системи політичного руху епохи капіталістичної трансформації. Відомо, що більшість національних міфів сформувалася у ХІХ ст. Національний міф є результатом символічного сприйняття подієвого перебігу історії, яке свідомо і несвідомо типологізує певну кількість і якість відповідних ситуацій, що відбулися в минулому. У динаміці соціо-культурних процесів ХІХ ст. такі ситуації породжені, як правило, глобальними (Просвітництво, Велика французька буржуазна революція, масонство) або локальними (декабристський рух) процесами, що позбавляють однозначності колишню систему політичних цінностей.

Література

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Львів, 1996. – 320 с.
2. Ильин П. В. Новое о декабристах: Прощение, оправдание и необнаруженные следствием участники тайных обществ и военных выступлений 1825-1826 гг. СПб., 2004. – 267 с.
3. Казьмирчук Г.Д. Декабристи. Історіографія проблеми. 1917–1935 рр. – К., 1994. – 268 с.
4. Казьмирчук Г.Д. Декабристоведение: Итоги и проблемы. 1917–1993 гг. – К., 1993. – 411 с.
5. Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – 243 с.
6. Нечкина М.В. Движение декабристов. – М., 1955. – Т. 2. – 254 с.
7. Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. – СПб., 1909. – 322 с.
8. Федоров В.А. Декабристы и их время. – М., 1992. – 197 с.

9. Бокова В.М. "Больной скорее жив, чем мертв": заметки об отечественном декабристоведении 1990-х гг. // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – Вып. IV. – СПб. – Кишинев, 2001. – С. 110-118.

10. Варварцев М. Гуманистическая деятельность декабристов // Вопросы истории. – 2007. – №2. – С. 56-71.

11. Эрлих С. Е. Мифологические предпосылки отечественного декабристоведения (Постановка проблемы) 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – Вып. IV. – СПб. – Кишинев, 2001. – С. 88-91.

12. Епанчин Ю.Л. Оценка движения декабристов в постсоветской литературе // Духовная среда деятельности человека. – Саратов, 2001. – №5. – С. 6-10.

13. Казакевич Л. Об одном взгляде на идеологию декабристов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 87-91.

14. Казьмирчук Г.Д. Декабристознавство на межі XX–XXI ст. // Історичний журнал. – 2004. – №8. – С. 33-41.

15. Казьмирчук Г.Д. Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 7-21.

16. Казьмирчук Г.Д. Сучасне декабристознавство: реалії та перспективи розвитку // Декабристи на Україні: дослідження й матеріали. – Т.3. – К., 2003. – С. 121-129.

17. Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 58-64.

18. Киянская О.И. Кто такие декабристы и за что они боролись? (Неюбилейные заметки о юбилейных конференциях) // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 206-240.

19. Конта Р.М. Державотворчі ідеї білядекабристських організацій в Україні у першій чверті XIX століття // Вісник Київ. ун-ту. Історія. – К., 2003. – Вип 68-70. – С. 168-170.

20. Орлова Т. Віддзеркалення специфіки російської історії в русі декабристів // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип.65-66. – К., 2003. – С. 113-122.

21. Орлова Т. Новые возможности изучения движения декабристов с точки зрения истории ментальностей // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т.3. – К., 2004. – С. 79-87.

22. Сафонов М.М. 14 декабря 1825 года как кульминация междуцарствия // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – СПб.; Кишинев, 2001. – Вип. IV. – С. 77-83.

23. Тинченко Я. Подвиг, которого не было // Киевские ведомости. – 2000. – 16 декабря. – С. 21-29.

24. Шкерин В.А. Об исследованиях по истории декабристского движения // Отечественная история. – 2008. – №3. – С. 76-85.

НІЖИНСЬКА ВИЩА ШКОЛА ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ 20–30-х рр. ХХ ст.

Конончук І.М.

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х років ХХ століття. Використано матеріали Чернігівщини, де проживали представники різних національних меншостей і разом будували своє культурне життя, допомагаючи один одному.
Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

Розвиток освіти, культури, науки будь-якої держави є показником рівня її цивілізаційного розвитку, формування державності і нації.

Україна в цілому, і Чернігівщина зокрема, до 1917 року, значно відстала від багатьох країн світу в своєму культурно-освітньому розвитку. Російський бюрократичний апарат царизму, що управляв у нас, абсолютно не був зацікавлений у високому рівні освіти і культури населення адже менш освіченими людьми краще керувати (та й грабувати теж простіше). У 1913 році неписьменними були 84% населення України, у нас існувало всього 19 вузів (26700 студентів), але лише один Ніжинський інститут готував вчителів гуманітарного циклу. Не дивлячись на те, що переважну більшість населення Чернігівщини складали українці (87,9%), українських шкіл у 1920 році тут було лише 53%, україно-російських 15%, всі інші – російські (до революції це й же відсоток складав відповідно 35%, 10% і 55% (1).

Але не тільки українці страждали від такого відношення царської влади. Велика кількість представників національних меншин Чернігівщини (і України загалом) не мали своїх шкіл і закладів культури, не могли нормально розвиватися. Ще до революції 1917 року існував тісний зв'язок та взаємовиручка між українцями та представниками інших національностей у розвитку освіти і культури, національному будівництві в цілому. Найбільш активно таке співробітництво продовжилось в період національно-державницького будівництва 1917–1920 рр.

Передова інтелігенція Чернігівщини (і України в цілому) прекрасно розуміли, що лише освічені люди можуть творити та зберігати культуру, а для цього, насамперед, необхідно підняти рівень освіти населення, потрібна достатня кількість вчителів. Відродження освіти Чернігівщини почалось вже з 1917 року, коли народ зрозумів, що держава їм не допоможе і потрібно самостійно будувати школи та утримувати педагогів, які вчили їх дітей. На Ніжинщині ці процеси очолили працівники та

випускники Ніжинської вищої школи, які не тільки безкоштовно (лише за харчі) працювали у школах, але й допомагали цим освітнім закладам у формуванні книжкового фонду бібліотек. В 1917 році з ініціативи професора В.Резанова в інституті було утворено "Товариство вивчення Росії та України", як один з перших кроків по шляху українізації – товариство поставило завдання створити "Енциклопедію України" (2). Дане товариство вивчало особливості національного розвитку України в процесі її історії, взаємовідносини різних національностей на її території, їх взаємодопомогу і підтримку одне одного у боротьбі проти царизму і за національний розвиток (за свою освіту, культуру, науку, мову). Було започатковано систему взаємовідносин Ніжинського вузу та населення – студенти вивчали російську міграцію (і міграційні процеси інших народів) в Україну, динаміку розселення і формування національних структур в Україні, проводили історико-краєзнавчі практики, вивчаючи особливості життя різних народів. Зокрема в Ніжині вивчали грецьку та ассирійську проблему цивілізації (поява і розвиток цих народів в Україні, їх взаємовідносини з українцями, тощо). У процесі роботи над даними проблемами студенти та викладачі Ніжинської вищої школи отримували велику допомогу та підтримку зі сторони жителів міста Ніжина та Ніжинського району. Старожили та інтелігенція регіону, місцеве керівництво допомогли студентам і викладачам у збиранні матеріалів про національний склад району, які національності традиційно проживали тут і чим вони займалися. В процесі роботи було з'ясовано, що з давніх-давен існує традиція взаємодопомоги та підтримки між представниками різних національностей регіону в різних питаннях. Якщо раніше така взаємодопомога стосувалася більше економічних питань, то останнім часом вона стала активно стосуватись національно-культурного будівництва. Завдяки цим зв'язкам з українським населенням (та представниками інших національностей) у програмах викладання багатьох історичних та суспільних предметів з'явилися відповідні питання, що піднімали ці проблеми. В Ніжині в цей час студенти та викладачі скликають Українське віче (було 800 осіб), на якому підтримано рішення негайно почати українізацію і утворити "Просвіту" для захисту інтересів українців (3). Але на цьому ж зібранні також заявлено, що потрібно створити рівні умови розвитку для інших народів України (навіть самих мало чисельних). Інші народи на території України потребують більшого захисту і більшої турботи держави і народу у зв'язку з їх мало чисельністю і сторіччями російського царського гніту та русифікації. Студенти також відмітили, що вузу потрібно тримати тісний контакт з народом і враховувати його побажання у своєму викладанні історико-краєзнавчого та історичного аспекту існування і розвитку різних народів в Україні. Через рік на конференції вузу було прийнято рішення про вивчення історії та етнографії України, української культури і мистецтва, українознавства та про перехід на українську мову роботи (4). Потрібно відмітити, що українознавство

пізніше у вузі викладав професор О.Грузинський (дослідив і описав Пересопницьке Євангеліє).

Ніжинський інститут очолив українізацію Ніжинщини і частково інших регіонів Чернігівщини (такого могутнього науково-інтелектуального потенціалу на Чернігівщині більше ніде не було) – сюди приїжджали люди з усіх куточків Чернігівщини і для кращої роботи у 1919 році в бібліотеці вузу відкрито спеціальний український зал та відділ, що працював для студентів та народу (всі бажаючі користувались та отримували консультації). В інституті активно збирали матеріал про історію появи інших народів на території України (особливо греків, німців, євреїв, болгар, татар, молдаван, поляків, та інших); у бібліотеці проводились виставки літератури з цього напрямку роботи, наукові конференції. На ці виставки та зустрічі запрошувалися авторитетні представники інших національностей, що проживали на Ніжинщині. Вони розповідали студентам та викладачам про свій народ та історію його появи в Україні, про національну культуру та історичні традиції, національне відродження. Студенти з гордістю слухали про підтримку українцями національного відродження інших народів Ніжина та регіону, про українські "Просвіти", що стали центрами відродження та розвитку не тільки українців, але й інших національностей. Багато відомих професорів вузу займались даною проблематикою у своїх історичних дослідженнях, залучали студентів до роботи в цих напрямках.

У 1920 році при педагогічних інститутах Ніжина та Чернігова було створено короткотермінові педагогічні курси, які готували вчителів для сільських шкіл. Вони були практично універсальними, бо давали основи кількох наук. При роботі даних курсів враховували національний аспект – проведено дослідження про компактне проживання різних національностей на території Чернігівщини і цільову підготовку національних кадрів для цих місцевостей з місцевих національних представників. Їх запрошували на підготовчі курси, при умові, що вони потім повернуться у рідне село і будуть працювати в своїй національній школі. У великих містах Чернігівщини масово почали виникати спеціальні учбові заклади (технікуми, профшколи, училища і ін.) відкривалися вони під тиском організацій, яким були потрібні такі спеціалісти (заводи і фабрики, майстерні тощо) – дуже часто ці організації та підприємства брали заклади освіти під свою опіку. У таких закладах також було передбачено спеціальну процентну квоту для представників із сіл, де проживали компактно різні народності. У багатьох таких закладах Чернігівщини успішно працювали випускники Ніжинського інституту, яких цінували дуже високо. Таких закладів на початку 20-х років було 43, а студентів та учнів у них (разом з педагогічними курсами та робфаками) – 5029 (5).

Ніжинська вища школа була у перших рядах нашого народу у боротьбі за його національне відродження. В інституті проходила українізація, існувала спеціальна комісія по цим процесам (студентську

комісію з українізації утворено в 1923), трохи згодом була утворена кафедра української культури та мови, науковці активно досліджували ряд проблем історії та культури України (1924), історію Ніжинщини і Чернігівщини, стан національних проблем у нашому регіоні (В.І.Резанов, М.Н.Петровський, М.Н.Бережков, І.Г.Турцевич, Н.Ф.Даденков та інші) (6). Процеси українського відродження захопили величезні маси нашого народу і випускники Ніжинської вищої школи були в перших рядах борців за українську мову і культуру, розвиток та державність про що говорить ряд фактів. Наприклад у 1927 році газета "Правда" на річницю революції організувала конкурс на кращого вчителя СРСР. Серед переможців були п'ятеро педагогів з України (П.В.Попков, М.М.Соловцов, Т.І.Шумилівська, В.А.Нікітін, В.Ф.Лубенцов) – особливо було відзначено випускника Ніжинського інституту В.Лубенцова, який отримав премію та диплом (7).

Завдяки Ніжинській вищій школі на початку 30-х років у Ніжині діяло 4 технікуми (бібліотечний, медичний, ветеринарний, механізації сільського господарства) – у цих закладах працювало багато штатних працівників вузу. Наші педагоги допомагали початкуючим викладачам в освоєнні своїх професій, методиці проведення занять і загалом у викладанні, вуз поділився з цими учбовими закладами літературою, посібниками, наочністю і навіть надавав приміщення для проведення конференцій та інших заходів (8).

У 1934 році Ніжинський інститут народної освіти було реорганізовано в педагогічний і на кінець 30-х років тут навчалося 4600 студентів. Інститут має широкі зв'язки з селами та містами Чернігівщини, студенти та педагоги проводять різного роду науково-педагогічні дослідження з історії та культури України, краєзнавства і археології (9). У Ніжині в цей час існує і учительський інститут, який готує сільських вчителів кількох спеціальностей, а загальна кількість студентів обох інститутів досягла 6150. Учительський інститут існує практично повністю завдяки підтримці педагогічного – тут працюють його випускники, сюди перейшла частина викладачів. Можна сказати інститут поділився з побратимом бібліотечним фондом та посібниками також проводяться спільні конференції та засідання, разом планується наукова робота (10). Потрібно з гордістю відмітити, що у процесі українського відродження приймають активну участь провідні викладачі Ніжинської вищої школи, які працюють тут, зокрема – член-кореспондент АН СРСР В.І.Резанов, професори М.Н.Бережков, І.Г.Турцевич, Є.А.Рихлик, А.Н.Раєвський, Н.Ф.Даденков, Г.П.Пехтелєв, П.А.Бельський, А.С.Грузинський та інші (11).

У Ніжині в 1920 році з'явився музей історії, мистецтва та етнографії, а при ньому, при активній підтримці інституту, діяло наукове товариство. Товариство займалось не тільки проблемами вивчення історії, етнографії та краєзнавства, воно також мало тісні зв'язки з іншими товариствами України та СРСР, проводились спільні конференції і збори, обмін

літературою, тощо. Товариство закінчило свою діяльність у тому ж таки трагічному 1934 році (12).

У 1923 році в інституті відкрито історико-краєзнавчий музей яким керував О.Грузинський – експонати музею з'являлися завдяки студентам, викладачам та звичайним людям, що приносили їх (13). Дуже багато експонатів було принесено представниками інших національностей Ніжина, зокрема греками, асирійцями, поляками, вірменами, німцями, євреями, росіянами. Даний факт говорить про спільну діяльність всіх національностей Ніжина у відродженні як української культури, так і їх національних культур.

У 1924 році в Чернігові на початку року з ініціативи ніжинських викладачів і при підтримці краєзнавчих товариств та комітетів Чернігівщини було відкрито Чернігівський інститут краєзнавства (14). Ніжинці поділились з ним своєю літературою, посібниками, приладдями. В жовтні 1924 переважно завдяки зусиллям ніжинців була скликана 1 Чернігівська губернська краєзнавча конференція. На ній були присутні 80 делегатів з Чернігівщини, було заслухано 23 центральні доповіді і понад 70 виступів при обговорення повідомлень та в дискусіях. Науковий спектр конференції був досить широкий, але основний стержень був чіткий – українське відродження, українізація, вивчення традицій та культури, пам'ятки та їх збереження, підняття національно-культурного рівня народу (15). Завдяки зусиллям НКВС – учасників конференції та працівників інституту краєзнавства піддано репресіям та переслідуванням. У січні 1925 року з'являється Ніжинське наукове товариство воно має 4 секції: історичну, етнографічну, природничу, статистико-економічну – активну діяльність у роботі товариства приймали передові викладачі Ніжинського вузу (М.Петровський, М.Бережков, В.Резанов, Є.Рихлик, А.Єршов) (16).

Завдяки активній роботі ніжинських науковців, їх постійному звертанні до урядових структур, масових публікаціях краєзнавчого та історико-етнографічного характеру, підтримці всієї наукової громадськості Чернігівщини (велике значення мала і перемога ніжинського випускника у педагогічному конкурсі на кращого вчителя СРСР) у 1927 році влада прийняла рішення взяти під захист ряд історико-культурних пам'яток Чернігівщини (у Ніжині, Прилуках, Батурині, Новгород-Сіверську та ін.) (17). Прийняли спеціальну програму охорони цих пам'яток, їх дослідження і реставрацію за державні кошти – це була велика перемога істориків, краєзнавців і всього народу Чернігівщини (відмічена величезна роль ніжинських науковців).

Загалом можна сказати, що в 20-х роках на Чернігівщині існувала 31 народна трупа, 41 народний хор, 473 культурно-просвітницькі гуртки, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 127 народних будинків і клубів (в самій столиці губернії також достойно співробітничали і допомагали одне одному російський та український народний театри) (18).

Аналізуючи діяльність цих установ, потрібно відмітити, що в багатьох з них активну діяльність приймали випускники нашого славного орденоносного вузу і це не випадково – інститут до сьогоднішнього дня користується авторитетом та повагою України і всього світу, про нього знають, пишуть, сюди приїжджають відомі люди – і так було практично протягом всього його буття.

Протягом славної історії нашого вузу в ньому навчалися представники різних національностей (росіяни і євреї, німці і поляки, грузини і вірмени, казахи і азейбарджанці), у 70-80-х рр. ХХ ст. тут компактно вчилися групи студентів із Казахстану. Зараз також навчається цілий інтернаціонал, є навіть представники негритянської національності. Але завжди ми спостерігали не просто толерантне відношення до цих представників, а дійсно нормальне життя всіх разом, спільну роботу у всіх напрямках та навчання. Найбільш яскраво це було видно у 20-30-х рр. ХХ ст. і це пов'язано з політикою коренізації та швидким національним відродженням цього періоду як українців, так і представників інших національностей.

Література

1. Народна освіта на Україні.- Х., Червоний Шлях, 1924, С. 48.
2. ВЧОАН, фонд 1105, опис 1, справа 2801 а, аркуш 1 – 6.
3. Известия Нежинского общественного комитета 1917, № 10.
4. ВЧОАН, фонд 1105, опис 1, справа 2801 а, аркуш 33.
5. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область – К., АН УРСР, 1983. – С. 62.
6. Сіверянський літопис, 1997, № 6, С. 1.
7. Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні 1921-1932. – КДУ, 1965. – С. 175.
8. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область – К., АН УРСР, 1983, С. 458.
9. Там же.
10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990, С. 22.
11. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область – К., АН УРСР, 1983. – С. 458.
12. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 339.
13. Сіверянський літопис, 1997, № 6. – С. 72-78.
14. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 907.
15. Там же. – С. 616.
16. Там же. – С. 511.
17. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область – К., АН УРСР, 1983.

– С. 134.

18. Там же, С. 60.

ПРОБЛЕМА ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ КОНЦА XIX ВЕКА

Миколюк В.В.

Представление об истории философии как процессе, рассмотрение ее в качестве поступательно развивающегося знания о идеальном первосущем, Идее, Истине и т.п. с необходимостью ставит перед отечественной академической философией конца XIX века вопрос о основных этапах этого развития. Проблема периодизации историко-философского знания, независимо от уровня ее осознанности исследователем, предполагает разрешение вопросов о задачах и сущности философии, ее предмете и целях, и, соответственно, о задачах, целях, сущности и предмете истории философии. Разрешение этих вопросов составляет методологическое основание для постановки и решения проблемы исходной точки философского знания (прежде всего, имеется ввиду генетическая сторона вопроса), места каждой конкретной философской системы в едином процессе развития, оценки перспектив философского будущего.

Определение надприродной сферы сверхчувственного бытия в качестве предмета философии, а истории осознания этого бытия в качестве предмета истории философии, теистический подход к трактовке выше названной идеальной первоосновы всякой чувственности обусловило поиск решения проблемы периодизации истории философии представителями отечественной академической мысли на пути соотношения философского и религиозного уровней мироотношения. Это соотношение определило и решение вопроса о начале философии и "прозрение" ее будущности. Это соотношение стало основой оценки значимости каждого конкретного философского учения и ряда философских направлений в истории человеческой мысли.

Рассмотрение проблемы периодизации истории философии в работах отечественных академических философов конца XIX века требует учета ряда моментов. *Во-первых*, следует помнить, что все они так или иначе исходили из положения о совпадении философии и религии по содержанию и различии их по форме. Следствием явилось ограничение возможностей философского уровня познания и абсолютизация интуитивных форм познания (прежде всего – отождествленных с "божественным откровением"). *Во-вторых*, философы данного

направления в своих трудах оперируют тремя уровнями развития религии (либо тремя ее формами):

- религиозная мифология древнего мира (первая, неразвитая форма);
- традиционное христианство;
- религия будущего (религиозные догмы обретают новые глубины благодаря философскому осмыслению).

В-третьих, для всех представителей анализируемого направления характерно предпочтительное отношение к христианскому, прежде всего, православному богословию. Это усугублено влиянием славянофильской идеи об особой роли славян в истории человечества.

Эти положения и легли в основу историко-философских работ всех философов исследуемого направления. Однако осознаны и оформлены они были по-разному. Начало было положено работами П.Д.Юркевича "Идея" [2] и "Нечто из науки о человеческом духе" [3].

Ни в одной из работ П.Д.Юркевича мы не найдем специально разработанных схем изложения философски учений в их исторической последовательности. Однако, анализ содержания позволяет вычлнить его взгляд на проблему периодизации историко-философского процесса. П.Д.Юркевич избирает историю постижения Идеи в качестве предмета историко-философской науки. Он постоянно подчеркивает, что лишь подлинно идеалистическая философия способна воспроизводить Идею в ее всеохватности. Такая философия должна соотносить идеальный смысл чувственного мира с данными внутреннего опыта, в которых для человеческого мышления раскрывается "духовное начало" (Идея). Духовное начало обнаруживает свою деятельность в стремлениях, чувствованиях, мыслях – вот круг душевных явлений в опыте" [4; 371]. Идеализм "... спрашивал: каким образом из общей идеи мира выходит разумность и необходимость тех явлений, совокупность которых мы называем душевной жизнью, как относятся эти явления к общему смыслу или к идеальному содержанию мира явлений?" [3; 371] Поиск идеальной первоосновы сущего составляет, по Юркевичу, смысл и религиозного, и философского мироощущения. Всякое познание мира оказывается познанием божественного. "Оно открывается нашему самосознанию, как первоначальная и вечная сущность всякой фундаментальной действительности" [2; 21]. Основой и веры, и философии выступают в конечном итоге богооткровения самосознания.

Оценивая с эти позиций философские учения прошлого, П.Д.Юркевич представляет историю философии как историю идеализма (материалистические идеи и учения рассмотрены фрагментарно и в качестве тупиковых заблуждений). Первый крупный период развития философии ограничен философией античности. Рубежом, разделяющим первый и второй периоды явилось возникновение христианской догматики. Завершается история философии развитием идей самого П.Д.Юркевича.

Обратившись к работам философов античности, он главной заслугой и достижением мысли этого периода называет появление первых теоретических представлений о идее как первооснове. Соответственно вершина этого этапа – философия Платона как наиболее последовательно-идеалистическая и близкая к теологической концепции мироздания. Особым достоинством платоновского учения П.Д.Юркевич считает трактовку Идеи не только с логической точки зрения, но и с точки зрения "всечеловеческого сознания". Т. е. Юркевич представляет Платона как первого идеалиста отвергнувшего рационализм и воспроизведшего идеальное первоначало как наделенное (в определенной степени) субъективностью живого, полного бытия. "В Платоновском мирозерцании сознание и чаяния, требования умственные, нравственные и эстетические приходят в гармонию в единстве идеи" [2; 31]. Однако, считает Юркевич, это единство в его всеобщности не было осознано Платоном. Результатом этого явилось разведение в качестве противоположных мира чувственного и мира идеального, т.е. греческая философия породила дуализм материального и идеального. Порождение дуализма в понимании бытия – явление, по мысли Юркевича, закономерное, неизбежно порождаемое самой природой философского знания. Все последующее развитие философии рассматривается как попытка преодоления этого дуализма, попытка осознания первоначального единства. Если античная мысль порождает дуализм (и в этом главный ее "грех" перед человечеством), то попытки обретения единства принадлежат уже второму этапу развития философии – философии развившейся после появления Христианства. Сама специфика философии основанной на разуме ограничивает ее возможности постижения Идеи. Поистине безгранично в этом отношении лишь богооткровенное знание. П.Д.Юркевич утверждает – загадка Идеи раскрывается в истинах христианства, лишь в них заключено понимание единства мира материального и идеального. "Христианское мирозерцание отстранило этот метафизический дуализм; материю признает оно произведением духа; следовательно, она должна носить на себе следы духовного начала, из которого произошла она. В явлениях материальных вы видите форму, законосообразность. Присутствие цели и идеи" [3; 383]. Христианство стало водоразделом отделяющим друг от друга первый и второй периоды развития философии. На долю философских учений, появившихся после него, выпало осознание, освоение религиозных истин открывавших человечеству подлинную суть мироздания. Философы Нового Времени различались преимущественно тем, что исследовали различные аспекты, стороны "богооткровенного учения". П.Д.Юркевич прямо утверждает заимствование содержания философских учений из христианской догматики. Так картезианство, по его мнению, является продолжением учения о двух началах в человеческом существе [2; 32],

идеи Малибранша сводятся к христианскому учению о благодати [2; 88]. Система Гегеля в истории философии сыграла особую роль, поскольку именно здесь человеческая мысль постигла совпадение (единство) мышления и бытия, производность мира чувственного от идеального [2; 99, 101, 102]. Однако действительное решение проблемы предполагало отличное от гегелевского понимание идеального. Панлогизм и рационализм считали основным недостатком философии Гегеля все представители академической, по сути теологической, отечественной философии конца XIX столетия. Истинно теологическое понимание идеального требовало отказа от прежней абстрактности идеализма, с одной стороны, а с другой – отказа от классической философии не способной дать знания о первоединстве. Материализм и идеализм бессилён в этом вопросе, т.к. "...он наперед отрешился в мнимо априорных формах от всего живого и существенного" [2; 122]. "Бытие вообще останется для нас чудом" [2; 121]. П.Д.Юркевич приходит к идее неизбежного "союза" философии и веры как единственно плодотворного пути теоретического освоения бытия.

Проблема периодизации истории философии в отечественной академической философии наиболее четко представлена в работах С.С.Гогоцкого. Его подход логичен и последователен и более многосторонен. В работах Гогоцкого материалистические учения выступают как бы второй стороной единого процесса, оттеняющей некоторые стороны воспроизводимой идеализмом истины, а не просто как неизбежное следствие ограниченности человеческого мышления. Он рассматривает два крупных периода в развитии философии: философия Древняя и философия Нового Времени. Эти периоды объединены общим предметом рассмотрения, общей проблематикой, однако уровень их осмысления различен. Для древней философии характерен поверхностный подход, в результате которого от философов ускользнула самая суть мироздания. Философия породила дуализм материального и духовного. Непонятым осталось единство сущего, единство чувственного и сверхчувственного. "Древняя философия постепенно расширяет свои вопросы, касающиеся философского знания и его предмета; но и философское знание, и его предмет она рассматривает как нечто отдельное от нас, вне связи с нашим сознанием и самосознанием. Во все продолжение своего исторического развития, она еще не ставит в основание своих построений, вопроса об отношении знания к самосознанию, об отношении нравственной природы к противостоящему ей вещному миру, и в неоплатонизме завершается крайним отделением и противопоставлением идеального мира вещественному" [1; 30] Если философия Древняя начала с единства, но существующего в форме неосознанных представлений, и в развитии своем пришла к крайнему противопоставлению, преодолеть которое оказалось ей не под силу, то философия Нового времени начала с этого разделения и попыталась

на пути рационального познания преодолеть, "прозреть" его, вернуться к утраченному единству, но уже на новой "озаренной светом разума" ступени. "Движение новой философии было, можно сказать, обратное в сравнении с историческим ходом философии древнего мира. Она начинает свое развитие не с рассуждения об окружающих нас явлениях вещественного мира, но с вопросов метафизических о противоположении мыслящего в нас начала или духа миру протяженному, и, пройдя два односторонних направления в понятии об их взаимном отношении, доходит в материализме XVIII века до признания в действительности одного вещества; наконец в XIX веке силится постигнуть внутреннюю связь между двумя сферами жизни, расторгнутыми в прежних долговременных односторонностях философии, – между причинною связью явлений и присущими духу законами истины и блага" [1; 31]. Для этого этапа характерно обращение не столько к сфере разумного познания, сколько к сфере непосредственно чувственного опыта. Этот период Гогоцкий называет периодом *пассивного состояния философии*.

Второй этап можно условно назвать этапом *развития философии на собственной почве*. На этом этапе разум стремится избавиться от всего, что лежит вне его пределов и на этом основании обрести знание первооснов. Философия приходит к выводу о достаточности рациональных оснований в решении стоящей перед ней задачи. "В Древнем мире философия отделяется от верований и усиливается создать самостоятельное мирозерцание и, по духу его, определить и поставить саму жизнь, этот период продолжается до неоплатоников. В новом мире ему соответствует переходное время после средневекового периода, и особенно, период XVII-XVIII веков" [1; 26-27] Иначе говоря – это этап становления рационализма как основного принципа философии.

Третий этап развития философии *возврат к истинам веры как единственно возможный выход на пути к единству подлинного бытия*. "Когда мы глубоко веруем в единение Бога с человеком, то в этой вере уже примиряются все противоположности. Без веры мы ничего не знаем, а вера столь же мало основывается на доказательствах, как и пищеварение" [19; 16]. Для Древней философии характерна неразвитость, ограниченность религиозных оснований. Это определило безуспешность их усилий. Религиозные основания, заложенные христианством делают возможным, по мнению Гогоцкого, позитивное решение проблемы осознания подлинной сущности бытия в философии Нового Времени. Знаковую роль в разрешении проблемы устранения дуализма чувственного и идеального миров сыграла немецкая классическая философия, предложив в качестве основы сущего Абсолют (правда ограниченный абстрактной логической сферой). Будущая философия определяется С.С.Гогоцким как свободный от рационализма последовательный идеализм пронизанный духом христианской теологии.

"Только при таком пути и направлении философских исследований, если мы осознаем их значение, наблюдаемый нами мир перестанет быть только вещественным и протяженным, только противостоящим отдельному от нему миру умопостигаемому; по всем степеням своих произведений он будет единым, связным и осмысленным процессом осуществления одушевляющей его цели" [19; 33]. Место собственно философии должна занять некая вселенская религия, одобренная в угоду разуму понятийными рефлексиями претендовать на полное знание которые не вправе.

Эти идеи являются общими для всех представителей отечественной академической философии конца XIX века. Различия, обнаруживаемые при анализе работ Линицкого П.И., Страхова Н.Н., Радлова Э.В., Лопатина Л.М., Трубецкого С.Н. не существенны и лежат в плоскости общей теологической методологии. В поиск новых принципов философии увлек их в сторону идей соединения веры и знания, породил учение о всеединстве. Однако плодотворное развитие этого учения произошло позже, в философии Владимира Соловьева.

Література

1. Гогоцкий С.С. Введение в историю философии. К., 1871.
2. Юркевич П.Д. Идея // Журнал министерства народного просвещения. 1859. ч. CIV. № 10–12.
3. Юркевич П.Д. Нечто из науки о человеческом духе // Труды Киевской духовной академии. – К., 1860. – Кн. IV.
4. Юркевич П.Д. Язык физиологов и психологов // Русский вестник. 1862. – Т. 38-39.

Наукове видання

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ
ФАКУЛЬТЕТУ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Відповідальний редактор
КРИВОБОК ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ

Технічний редактор – Сливко В. П.
Верстка, макетування – Борщ О. В.

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку __.11.11 р.	Формат 60x84/16.	Папір офсетний.
Гарнітура Computer Modern.	Обл.-вид арк. 13,28	Тираж 50 прим.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 11,85	

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.